

Siidaskuvla lea Kone-foandda ruhtadan prošeakta (2019–2023), man váldoulbmilin lea leamaš čielggadit siiddaid mearkašumi ja vejolašvuodaid otná Sámi servodagas.

Siidaskuvlla váibmosis lea sámi iešmearrideami ovddideapmi.

DAT

ISBN 978 82 93830085

“Siiddat ovddastit sámiid historjjálaš iešmearrideami, autonomiija ja sámi diplomatiija.”

Dát girji čohkke Siidaskuvla-prošeavtta olis riegádan diehto- ja čáppagirjjálaš čállošiid, maid leat čállán njunuš sámi dutkit, dáiddárat, servodatbargit ja aktivisttat. Čállošat vuodđuduvvet siidaskuvlalaččaid ovtastallamiidda ja oktasaš ságastallamiidda, árbediehtiid jearahallamiidda, iehčanas dutkamušaide ja eallinvásáhussii Sámis. Girji suokkardallá earret eará siidavuogádaga, árbedieđu ja vuoiŋŋalašvuoda mearkašumi ja vejolašvuodaid sevodathuksemis ja bajásgeassimis otná Sámis.

SIIDDAID SÁPMI

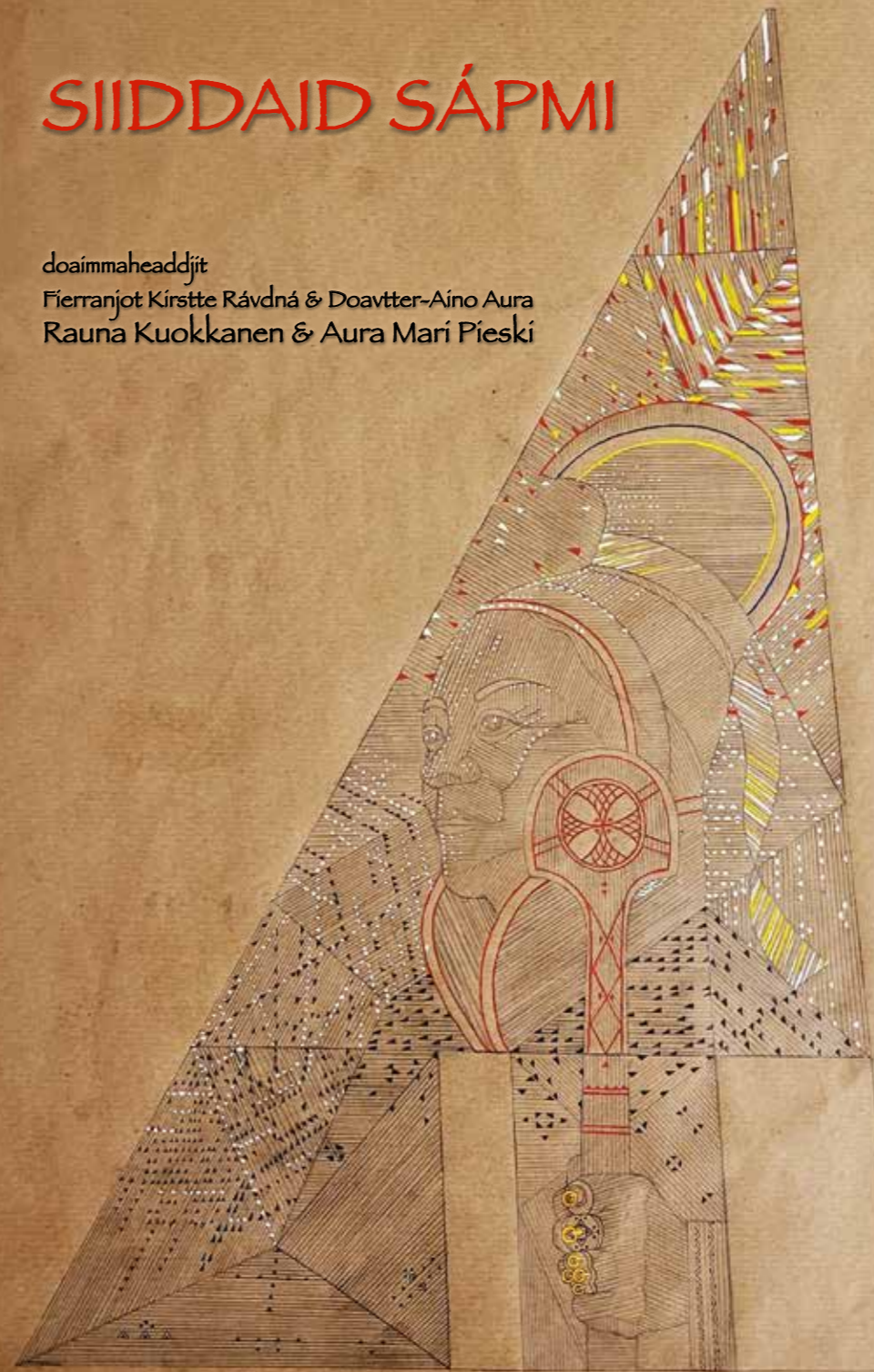
Rauna Kuokkanen & Aura Mari Pieski doaim.

DAT

SIIDDAID SÁPMI

doaimmaheaddjit

Fierranjot Kirstte Rávdná & Doavtter-Aino Aura
Rauna Kuokkanen & Aura Mari Pieski

Čállit

Beaska Niillas

Jalvi Niillas, Niillas Holmberg

Fierranjot Kirste, Kirste Paltto

Doavtter-Piera Suví Máret, Suví West

Doavtter-Aino Aura, Aura Mari Pieski

Bekkun Hánnu Asta Mitkijá, Asta Balto

Fierranjot Kirstte Rávdná, Rauna Kuokkanen

Skuvllaalbmá Áslat Niillas Áslat, Áslat Holmberg

Biehttára Juhána Ovlá-Ánte, Oula-Antti Labba

Heaikka Jovsset Juha Anne-Maria, Anne-Maria Magga

Olggošgovadahkki

Čisкке Jovsset Biret Hánsa Outi, Outi Pieski

SIIDDAID SÁPMI

SIIDDAID SÁPMI

Rauna Kuokkanen & Aura Mari Pieski

Fierranjot Kirstte Rávdná & Doavtter-Aino Aura

doaimmaheaddjit

DAT

ISBN 978 82 93830 08 5

© 2023 DAT, Pb 31, N-9521 Guovdageaidnu, www.dat.net
& čállit

www.siidaskuvla.net – neahttsiidus gávnnat eanet dieđuid, maddái dán girjji

Doaimmaheadjit: Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen) & Doavtter-Aino Aura (Pieski)

Lágádusdoaimmaheadji: Jalvi Niillas (Holmberg)

Gráfálaš bargu: Ristiinná (Utsi)

Olggošgovva: Čiske Jovsset Biret Hånssa Outi (Pieski)

Čuovgagovat s. 8-34 govven Philip Burgess, s. 68–70 Fierranjot Kirstte Rávdná, s. 90–92 Doavtter-Aino Aura ja s. 92 Bekkun Hånnu Asta Mitkijá (Balto)

Koneen Säätiö, Sámeráđđi ja Norgga Sámediggi leat ruhtadan prošeavtta

Prentehus: Tallinna Raamatutrükikoda 2023

Sisdoallu

Álgosánit 9

Olmmošvuohta Siidaskuvllas 15

SIIDDAT 19

Siiddaid ealáskahttin: Sámi eatnamiid ja čáziid boahhteáigi 20

Levssejoga siidaskuvla 2019 33

Siiddat ja siiddaolbmot čálalaš gálduin 36

Goahtegearregat – ledjego dakkárat? Soabadallamis ja soabadanvieruin
Eanodagas 1700-logus 45

Dološ Deanu siiddat 52

Muitosánit Luobbal Sámmol Sámmolii 57

Siidavuogádaga nannen boazodoalus Suoma bealde 59

Siidarádjamearkkat Anára ja Ohcejoga siiddaid guovllus 69

VUOINŃALAŠVUOHTA 73

VuoinŃalašvuohta – vuodu ozus 74

Heastanjárgga siidaskuvla 2021 89

Luonddumearkkaid dulkon ja veahki bivdin 95

Gieddegeašgálgu bálvaledjji golbma čuolmma 101

Otne lea stuorámus bassi 108

Oainnut ja máhtut doložis dáláži 110

Sámi vuoinŃalašvuohta – osku vai eallinvuohki? 115

Lahkonit 125

ÁRBEDIEHTU JA GULLEVAŠVUOHTA 129

Sámi eana hállá 130

Ruovttudovdu 131

Oaidnit maŋos vai oaidná ovddos 142

Bulejtávrrri siidaskuvla 2023 – fiinnis dego lottečoali sis 147

Luohtegiella, ráhkisvuoda dovdogiella 151

Deatnu dovdamahhtun dilis 158

BAJÁSGEASSIN JA SERVODATHUKSEN 167

Iešmearrideapmi álgá mis 168

Otne mun cokkan gávtti, dan arvedávgegávtti 173

Dál lea min vuorru 179

Mo gaskkalduhttit ja eastadit illástemiid? 185

Niegadeapmi ja sámi máinnastanárbi 187

Mo gaskkalduhttit ja vuostálastit givssideami? 196

Bálgát boahhteáigái 201

Sámiid ovtastallanvierut ja daid odasmahttin 207

Min eatnamat 217

Čállit 220

Sámesiiddaid kárta lohkanráva 222

SÄMESIIDAT

HISTORJJÄLAŠ DIEDUID MIELDE

SAMULI AIKIO

Sierranaš gálduid mielde

Báikuid skematiserejuvvon rájáiguin

Ráhkadan Hans Ragnar Mathisen

- siidarjät
- - - árviduvvon siidarjät
- mañit siidarjät
- ▲ geasseorohat
- ▲ dálvesida
- gávpot

SÄMESIIDAT

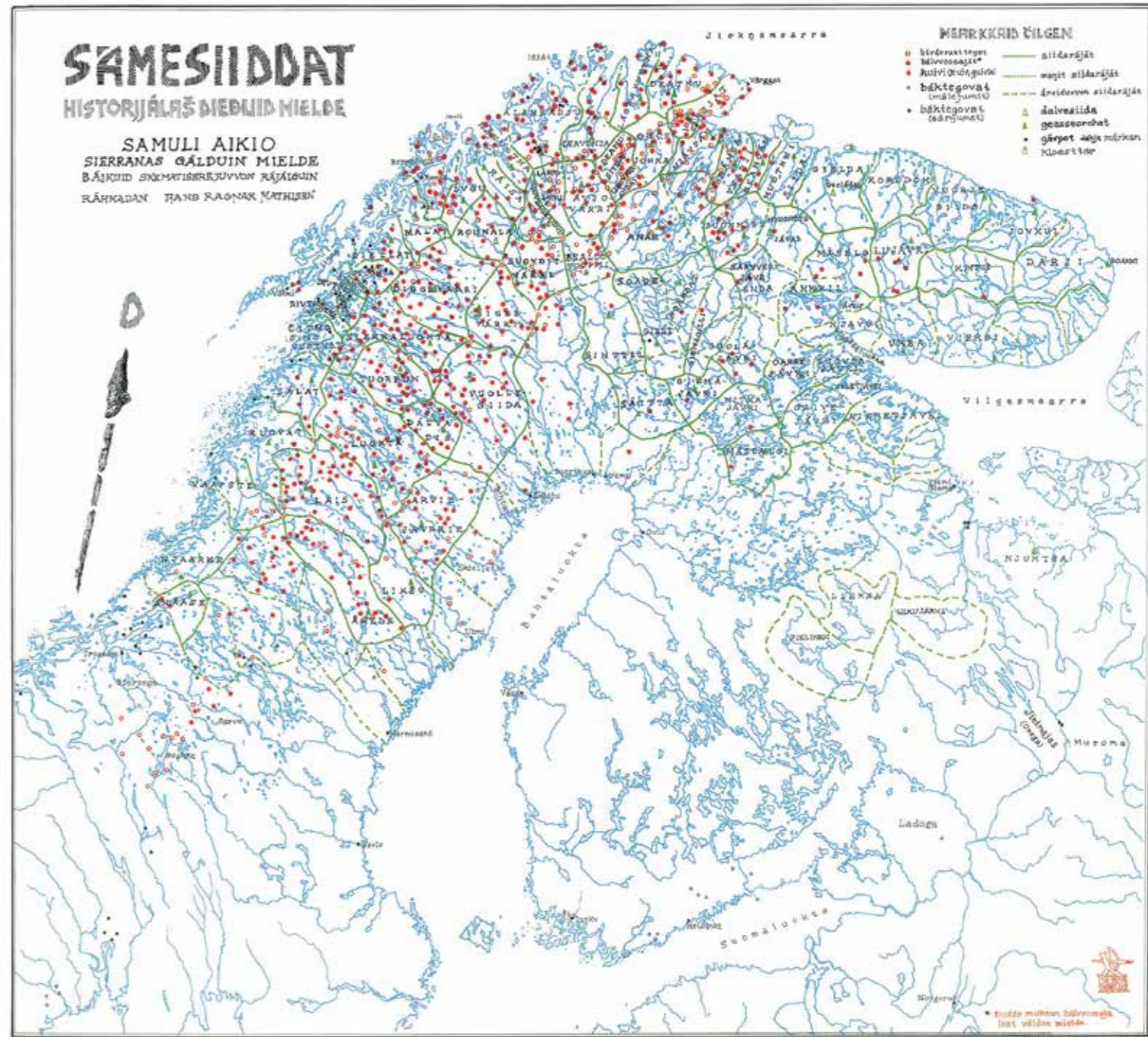
HISTORJJÄLAŠ DIEDUID MIELDE

SAMULI AIKIO

SIERRANAŠ GÄLDUIŃ MIELDE

BÄIKUIŃ SKEMATISEREJUUVON RÄJÄIGUIŃ

RÄHKADAN HANS RAGNAR MATHISEN

Álgosánit

Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen) ja Doavtter-Aino Aura (Pieski)

Buresbohtin lohkat Siiddaid Sápmi -girjji, masa leat čohkken Siidaskuvlla olis riegádan čállosiid ja muhtin eará divttaid ja teavsttaid, mat gusket siiddaide dahje sámeservodaga ja árbedieuid ealáskahttimii. Girjjis gávnnat esseaid, dialogaid, bloggaja eará čállosiid, divttaid, siidakárttaid ja govaid Siidaskuvlla deaivvademiin. Mii háliidit juohkit lohkkiiguin dáid čállosiid ja daiguin searvat áigequovdilis servodatlaš ságastallamiidda. Girjji dahje osiid das sáhtá geavahit maiddáid vuodđoskuvllaid bajit luohkáid ja joatkka- ja allaskuvlla oahpahusas.

Siidaskuvla lea Kone-foandda ruhtadan prošeakta (2019–2023), man váldoulbmilin lea leamaš čielggadit siiddaid mearkkašumi ja vejolašvuodaid otná sámi servodagas. Siidaskuvlla váibmosis lea sámi iešmearrideami ovddideapmi. Siiddat ovddastit sámiid historjjálaš iešmearrideami, autonomiija ja sámi diplomatiija. Dát árbi lea vuodđun dálá vuogádagaid dekoloniseremis ja iežamet servodatovttadagaid, vieruid ja árvvuid ealáskahttimis. Prošeavtta namman šattai Siidaskuvla danin, go dávjá sámiid gaskkasge diehtu siiddaid birra lea váilevaš dahje biedgguid.

Muhtin olbmot dovdet siiddaid boazodoalus, earát fas dovdet dahje dihtet nuortalaččaid *norraza*, *sijdsääbbara* dahjege giličoahkkima. Soapmásat dihtet juoidá historjjálaš siiddain, muhtumat fas eai dieđe maidige. Muhtumiidda siida mearkkaša ruovttu

ja earáide fas bearraša ja lagaš fulkkiid, geat barget ovttas bohccuiguin – daikke ealu. Boazodoalus siiddastallamii gullet buot boazodoalu barggut, eandalii guođoheapmi. Norgga boazodoalloláhka meroštallá siidda boazodoalliid joavkun, geat ovttasbarget ja guodohit bohccuid dihto guovlluin (§51). Lágas siida lea juhkkuojuvvon vel geasse- ja dálvesiidii, ja dasa lassin láhka sisttisdoallá siidaoassi-doahpaga, mii lea siidii gulli bearas dahje ovttatolmmoš (§10).

Historjjálaš siidavuogádaga vuodđun lea seamma siida go otná boazodoalusge, muhto numo mii leat Siidaskuvlla olis oahppan, dolin siiddaide gulle buot guovllu olbmot, buot geat ásse siidda rájáid siskkobeaide. Álggos sii ledje dušše sámít, muhto áiggi mielde maiddá ođđaássit, geat ledje juogo bahkken lobi haga siidda eatnamiidda bivdit dahje ásahit oapmedoalu, dahje ledje ožžon lobi siiddas ásaiduvvat geavatkeahkes báikái. Siiddat hádjanišgohte sihke olgguldas ja siskkáldas sivaiddat geažil. Olgguldas sivat laktásedje olggobeale válddiid ja servodagaid bahkemii ja váikkuhusaide. Vearuhusa garran váikkuhii boazodoalu riegádeapmái ja viidumii – ealut sturro ja boazodoalu johtingeainnut rasttildedje siidarájáid. Ealut guohtugohte eará sámiiid sohkaeatnamiin, eaige goddebivdui hártjánan siiddaolbmot ožžon bivdit priváhta opmodahkan dábmojuvvon bohccuid. Nuppe dáfus ovdamearkka dihtii siidaráját leat muhtun muddui seilon boazodoalu bokte gitta otnábeaivái.

Hárve leat beassan skuvllaid váccedettiin oahppat siiddaid birra. Sámi servodagas mis juohkehaččas leat iešguđetlágan dieđut duoppil dáppil, ja juohkehaččas mis lea maiddá juoidá oahppanláhka. Go juogadit gaskaneamet diehtobihhtáid mat mis juohkehaččas leat, de ovttas diehtit juo olu eanet. Dáinna girjjiin mii Siidaskuvllas háliidit juogadit dieđuid, maid leat prošeavtta áigge čohkken ja ieža maid oahppan.

Siidaskuvllas leat leamaš mielde sámí dutkit, dáiddárat, aktivistat ja servodatberošteaddjit, geat leat bargan sihke iežas ja oktasaš bargguid prošeavtta olis. Dáidda bargguide gullet earret eará oktasaš lávostallamat ja deaivvadeamet geassejorggáldagaid áigge, blogga, neahttasiiddut, podcast-ráidu, ja *Sámi dieđalaš áigečállaga* Siidaskuvlla fáddánnummir (1/2023). Dasa lassin leat čohkken dieđuid siiddaid birra ja Siidaskuvlla deaivvadeamiin min neahttasiidui siidaskuvla.net.

Siidaskuvlla guovddázis leat leamaš oktasaš deaivvadeamet geassejorggáldagaid áigge, mat leat árbevirolaččat leamaš alimus basit sámiiid jahkegierddus. Álgoálggos Siidaskuvlla ulbmilin lei lágídit almmolaš bargobájiid ja deaivvadeamiid, gos mii livččimmet stuorát joavkun beassan háleštit siiddain, daid mearkkašumis ja ealáskahttimis, muhto koronapandemiija rievdadii daid plánaiddat. Áidna almmolaš, buohkaide rabas dáhpáhus Siidaskuvllas lei min vuosttas deaivvadeamis Levssejogas (2019). Dasa lassin Siidaskuvla lea pandemiijas fuolakeahhtá čoahtkanan uhcit ja stuorát joavkkuin Gákcavári guovllus (2020), Heastanjárggas (2021) ja Bulejtávrris (2023).

Mii leat čoahtkanan lávostallat golmma, njealje beaivái báikkiide, maid dáid mii leat leamaš buresboahhtán. Leat guorahallan ja muhtun dásiin maid geavatlaččat geahččalan mo siidavuogádat sáhtášii doaimmat otnábeaivve. Deaivvadeamiin mii leat viggan ráhkadit ja láchit saji, gos láhttet olmmošlaččat nuppiineametu. Saji, gos buohkat besset oassálastit, guldalit, oahppat ja juogadit iežaset mitalusaid ja jurdagiid. Oadjebas sajis lea leamaš maiddá vejolaš giedáhallat ja burgit muhtin servodaga siskkáldas rášes áššiiddat. Leat jearran lobi váldit atnui ja dievasmahttán Ellos Deatnu -lihkadusa bargovugiid, maid leat atnán vuolggasadjin oktasaš gulahallamii ja gávnnadeamiide. Juohke Siidaskuvlla čoahtkaneami birra lea girjjiis

sierra čálus ja bargovugiid fas válddahallat čállošis "Siidaskuvlla njuolggadusat".

Siiddaid ja daid mearkašumi ja ealáskahttima lassin leat ságastallan Siidaskuvllas sámi vuoiñjalašvuodas, veahkaválddis ja arvedávgesámiid dilis sámeservodagas. Leat suokkardallan mo mii ieža sáhttit ovddidit vuoiñjalašvuoda, buoridit arvedávgesámiid oadjebasvuoda ja sin dárbbuid vuhtiiváldima ja eastadit veahkaválddi iešgudehámiiid Sámis. Deaivvademiid bokte leat ovddidan olbmuid ja sohkaoluovvaid gaskasaš dieđu ja dáidduid oahppama ja lonohallama. Mii leat oahppan maiddái dan, man ollu geavatlaš bargu gullá lávostallamii vaikko vel diñošeimmetge gárvves biepmuid! Liikká jáhkkit, ahte leat bastán váldit lávkkáža ovtta Siidaskuvlla ulbmila guvlui: hukset ođđalágan sajiid oktasaš oassálastimii ja servodathukseimii.

Geassejorggáldatdeaivvademiid lassin Siidaskuvla válddii oasi Sápmi Pride -dáhphussii, mii lágiduvvui Ohcejogas borge-mánus 2021. Doppe Siidaskuvla ordnii lágideaddjiid sávaldaga mielde bargobáji lávvoceggemis ja lávostállanvieruin. Siidaskuvla lea oassálastán maiddái almmolaš reivviin ságastallamii, mii guoskkai Guovdageainnu ovddeš suohkanbáhpa sártni, mii olgguštii arvedávgesámiid. Siidaskuvlla reive "Sámeservodagas ii galgga sadji olggušteapmái" almmustuvai *Ávviris* 28.9.2020. Reivves loktiimet min rievtti eallit iežamet identitehtaiguin almmá olggušteami ja homofobiiija ja deattuheimmet, ahte ovttat-olbmo iešmearrideapmi lea min servodaga buresbirgejumi ja boahhteáiggi vuodđu. Olbmuid mánggabealatvuoha ii leat ášši, masa galggašii reageret baluin ja vašiin; mánggabealatvuoha baicce nanosmahttá servodagamet ja dan ovdáneami.

Siidaskuvla lea bargan ovttasbarggu iešgudege sámi servviiguin. Ovttas Suoma Sámi Nuoraiguin ja báikkálaš sáme-

servviiguin válddiimet vuostá Zapatisttaid delegašuvnna čakčajorggáldagas 2021 Ohcejogas. Zapatisttat gullet maya-eamiálbmogii ja sii leat ásahan iežaset autonomiija Chiapasa oassestáhtas, Meksiko máttaoasis. Jagis 2021 ledje gollan 500 jagi das, go Spánska koloniseregodii sin eatnamiid. Dan falleheami muitun sii dahke ráfi mátkki Meksikos Eurohpái ja čájehedje, ahte Spánska fámut eai sin buohta leat goassige lihkestuvvan. Zapatisttaid *Travesía por la vida* (olles eallima mátkki) ulbmilin lei čájehit, ahte sii leat ain vuostálastimin soardi fámuid.

Ovttasbarggus SámiSoster servviin ja Ohcejoga gielddain Siidaskuvla lea lágidan maiddái filbmaeahkegiid ja ságastallanbottožiid báikkálaš olbmuide Deanuleagis. Geassit 2022 Siidaskuvla lágidii Doavtter-Piera Suvi Máret (West) Sámi Assimination -filbmaráidduid čájehandilálašvuoda Gáregasnjárggas ja Ohcejogas. Filbmaráidu lea ráhkaduvvon Eatnameamet-filmmas báhcán materiálaiguin. Suvi Máret ja su guoibmi Anssi Kömi aniiga dehálažžan máhcahit dan áiggi ja dieđuid, maid olbmot ledje sudnuin Eatnameamet-filmma govvedettiin juogadan.

Girjji čállit, Heaikka Jovsset Juha Anne-Maria (Magga), Bekkun Hánnu Asta Mitkijá (Balto), Skuvlaalbmá Áslat Niillas Áslat (Holmberg), Doavtter-Aino Aura (Pieski), Beaska Niillas, Fierranjot Kirste (Paltto), Jalvvi Niillas (Holmberg), Biehttára Juhána Ovlá-Ánte (Labba), Fierranjot Kirste Rávdná (Rauna Kuokkanen) ja Doavtter-Piera Suvi Máret (West) leat leamaš mielde Siidaskuvllas. Dasa lassin Kaisa Korpijaakko-Labba lea addán lobi oanidit ja jorgalit su siiddaide guoski artihkkala dán girjái. Siidaskuvlla guoimmit leat maiddái jearahallan árbečehpiid dego Gová Lásse Nils-Heaika (Valkeapää), Seidal Kerttu (Vuolab), Luobbal Sámmol Sámmol (Aikio), Luobbal

Sámmol Sofe (Aikio) ja Ingor Ántte Ánte Mihkkala Sara Marielle (Gaup Beaska). Osiid sin jearahallamiin almmuhit girjjis dialogaid hámis.

Girjjis leat njeallje oasi, mat speadjalastet bures min váldofáttáid ja ságastallamiid: siiddat, vuoiŋŋalašvuohta, árbediehtu ja gullelašvuohta, ja bajásgeassin ja servodathuksen. Muhtin čállosat leat ilbman guhkit hámis Siidaskuvlla fáddanummiris *Sámi dieđalaš áigečállagis* (Biehttára Juhána Ovlá-Ántte "Siiddat ja siiddaolbmot čálalaš gálduin", Skuvlaalbmá Áslat Niillas Áslaga "Deatnu dovdameahtun dilis", ja Bekkun Hánnu Asta Mitkijá ja Fierranjot Kirstte Rávnna "Sámiid ovtastallanvierut ja daid ođasmahttin"). Čállošiguiin sávvat juksat maiddái din, geaiguin eat leat beassan deaivat njunnálagaid.

Giitosat buohkaide, geat leat searvan Siidaskuvlii, gávnadan ja háleštan minguin, oahpahan ja láidestan min, ja sávvat min buresboahán. Giitosat maiddái báikkiide ja duovdagiidda mat leat váldán min láđđásit ja buriin vuoiŋŋain vuostá. Mii sávvat ahte girjji váldojuvvo vuostá rabas mielain ja ahte dat doalvu Siidaskuvlla ulbmiliid ja viggamušaid ovddosguvlui ja boahhteáigái.

Olmmošvuohta Siidaskuvllas

Dáid bargovugiid vuodđun leat Ellos Deatnu -joavkku njuolggadusat Čearretsullo moratorias geassit 2017. Vuosttas Siidaskuvlla gávnadeamis Levssejogas geassejorggáldat áigge 2019 dievasmahtiimet ja válddiimet daid atnui maiddái Siidaskuvllas, Ellos Deatnu -joavkku lobiin.

Vuoiggalašvuohta

Mii leat Siidaskuvllas máttuideamet ja luonddu árbbi várja- leamen ja máhcaheamen. Min ulbmilin lea fámuidahttit fas iežamet ja lundomet vuoigatvuođaid ja veahkaválddehis vugiin gállit luotta Sámi iešmearrideapmái. Dat lea min áigumuš, geatnegasvuohta ja ovddasvástádus.

Ráhkisvuohta

Mii ráhkistat luonddu, vuoiŋŋaid, ealliid, šattuid, olbmuid, iežamet giela, kultuvrra ja máttuideamet árbbi. Ráhkisvuođain (ii vašiin iige suhtuin) mii hukset givrodaga ja roahkkatvuođa ceavzit ja veahkehit Sámi álbmoga dearvaslaš ja oadjebas boahhteáigái. Mii gudnejahttit sámeservodaga girjáivuoda. Mii atnit árvvus eatge olgguš dahje vuoluš earáid sin sohkabeali, seksualitehta, agi, oskku dahje duogáža geažil.

Vuollegašvuohta

Mii váldit vuhtii ealliid, luonddubirrasa ja olbmuid. Mii muitit ahte leat dán báikkis guossin. Mii bivdit lobi go boahtit ođđa báikái, maiddái sis, geaid guovllut dat leat. Mii gudnejahttit sin geat leat eallán ja johtán dán guovllus ovdal ja dál. Mii eat guođe dárbbasmeahttun luottaid, ja go mii vuolgit, mii vuolgit ráfiin.

Ráfálašvuohta ja oadjebasvuohta

Mii láhttet olmmošlaččat. Siidaskuvllas mii gulahallat, johtit ja eallit mášuin ja ráfiin. Mii eat geavat gárrenávdnasiid go čoahkkanit.

Utnolašvuohta ja buorredáhtolašvuohta

Mii udnot nubbái buot buriid ja juogadit áinnas dárbašiid, biepmu ja dieđuid mat leat ávkin min áigumušaide ja Siidaskuvlii. Mii láhttet buorredáhtolašvuođain gaskaneamet, eará olbmuiguin, eatnamiin ja dan sivdnádusaiguin.

Mii viggat lámčit oadjebas saji, mas lea vejolaš juogadit iežamet árbemáhtu, jurdagiid, dovdduid, oaiviliid ja ságaid rehálaččat, rahpasit ja buriin áigumušaiguin.

Siidaskuvla lea mánggadásat geahččaleapmi. Dat lea sadji oahpahallat ođđa vugiid, vieruid; sadji eahpelihkostuvvat, váldit veahki ja rávvagiid vuostá. Mii eat bala lonohallamis rávvagiid ja evttohusaid gaskaneamet.

Lávostallan

Mii gudnejahttit lávostallanvieruid, mat leat sirdašuvvan midjiide duháhiid jagiid badjel. Mii doallat boaššu, árrana ja uskki bassin. Mii eat oro boaššus eatge jođe dan badjel. Lávvoeamidii, -isidii ja muđui lávu ássiide leat várrejuvvon siskkimuš sajit loaidduin, boaššu lahka. Guossit orrot uskkis dassáži go fálo sadji. Lávostallit dollet čorgadin lávu ja dan birrasa.

Eatnamiin gulahallan

Mii odasmahttit ja nanosmahttit iežamet gullevašvuođa eatnamiin ja guovlluin. Min eatnamat ja luondu leat birgetmeahttun veahkkin ja dorvun midjiide. Mii muittuhat ja oahpahit earáide, ahte mii gullat eatnamii ja ahte eatnamat leat mis luoikkasin boahte buolvvain. Mii gulahallat eatnamiin nu, ahte gudnejahttit ja atnit árvvus eatnama láhiid ja giitit daid ovddas. Juoigan lea álo leamaš sámiide lunddolaš ja oadjebas vuohki gulahallat eatnamiin, guovlluin ja duovdagiin.

Soabadallan

Mii geahččalit čoavdit vejolaš riidduid ja konflikttaid dalán go dat badjanit amaset báhcit billistit dahje earáláhkai rievdadit min gaskavuodaid. Mii gulahallat vajot eará siidaguimmiin, jos giinu lea bávččagahtán min miela, váimmu dahje goruda. Sus, geasa áššis lea vuos mitaluvvon, lea geatnegasvuohta váldit ášši duodas ja gulahallagoahtit earáiguin gávdnan dihtii vuogi, mo konfliktta sáhtá čoavdit buoremus lági mielde nu, ahte oadjebasvuohta ja olmmošvuohta doalahuvvojit.

SIIDDAT

Siiddaid ealáskahttin: Sámi eatnamiid ja čáziid boahhteáigi

Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen)

Siiddaid doaimmas ja mearkkašumis historjjálaččat leat iešguđetlágan ja dávjá ruossalas dieđut. Eatnašat dieđalaš ja eará čállosiin mitalit siiddaid birra coages dahje váilevaš dieđuid vuodul. Gáldun soitet leat čállosat, maid olggobeal olbmot numo báhpát, leansmánit ja earát leat čállán sámeservodaga ja siiddaid birra. Dávjá dáidda dieđuide ii gávdno olus doarjja historjjálaš arkiivamateriálas. Soames čállosat siiddaid birra eai leat leamaš nu deaivilat, ja muhtin muddui olggobeal olbmuid govvádusat leat duodaštuvvon leat boastut (gč. omd. Korpijaakko-Labba dán girjjis).

Sámiid historjjálaš eanaoamasteamis ja siidda olbmuid doaimmavugiin gávdnojit eanet dárkilis ja oktilaš dutkamušat go ieš siiddaid birra. Dát dutkamušat vuodđuduvvet historjjálaš gearretbeavdegirjjiide, dološ lágaide ja eará arkiivamateriálii. Siiddaid birra leat oalle unnán historjjálaš dieđut, maid sáhtášii sihkkarastit arkiivamateriála vehkiin. Njálmmálaš árbediehtu das mo siiddat leat doaimman historjjálaččat lea vel unnit. Muhtin dutkiid mielde siiddain ledje iežaset hálddašan- ja gearretvuogádagat. Kaisa Korpijaakko-Labba, gii lea čielggadan viidát Ruota kruvnnu historjjálaš arkiivamateriálaid, lohka ahte ovdamearkka dihtii gearretbeavdegirjjiin, mat muđui govvidit siidda eallima lávda ja dárkilit, eai gávdno máinnašumit siiddaid hálddašan- dahje gearretdoaimmain.

Váldoáššit, main mis leat boasttoáddejumit dahje váilevaš dieđut, gusket siiddaid mearridanváldái ja siiddaid oktasaš eanaoamastussii. Mánggain (maiddá dieđalaš) gálduin daddjo, ahte juohke siiddas lei iežas goahtegearret *sijdsååbbar* dahjege *norraz*, muhto dat lea generaliseren, mii ii doala deaivása. Sijdsååbbar dahjege *norraz* lei nuortasámiid vuogádat, mii doaimma rievdaduvvon hámis áin otnábeivve giličoahkkinnammasaš ortnegin.

Nubbi dábálaš boasttoáddejupmi guoská siiddaid eanaoamastussii. Sámit iežage dávjá navdet, ahte siiddat dat eaiggádušše siidda eatnamiid, ja ahte siiddaid siskkobealde ledje juohkán siidaeatnamiid ovttaskas sogaid dahje bearrašiid *geavahussii*. Dákkár áddejumi mii leat ožžon iešguđetlágan historjjálaš čállosiin, maid olggobeal olbmot numo Sámis orron dahje fitnan báhpát ja eará virgeolbmot leat čállán. Maŋnelis maiddá dutkit (antropologat, folkloristat, historihkkárat), geat leat guorahallan sámiid eanaoamastusa hámiid ja vieruid, leat ovddidan dákkár oainnuid ja dulkomiid. Min sámiid ja maiddá dutkiid oainnuid ja áddejumiid leat báidnán máilmmi eará eamiálbmogiid oktasaš eanaoamastanvuogit ja eamiálbmogiid iežaset retorihkka, man mielde eatnama ii sáhte oamastit.

Siiddaid riektedilli historjjálaččat

Gaskal 1500- ja 1700-loguid Sámis dilli lei sakka earalágan go dain eamiálbmogiin, geat oamastit oktasaččat iežaset eatnamiid. Sámis, man Ruotta anii iežas válddi vuollásažžan ja masa gulai maid otnábeai Suopma ja oassi otná Finnmárkkus, sámesogat oamastedje iežaset eatnamiid. Sii mákse eanavearu iežaset vearroeatnamiin seammaláhkai go boanddat. Ruota kruvndu nannii sámiid eanaoamasteami iežas gearretvuogádaga bokte,

man sámit geavahedje čoavdit eanageavahanriidduid gaska-neaset. Riiddut bohciidedje jos muhtin olmmoš lobi haga geavahii geannu eará eatnamiid dahje čáziid bivdui dahje guođoheapmái. Muhtumin riidoáššiid soabadedje gearregiid olggobealde virgeolbmuid vehkiin, muhto dávjá riiddu čoavddus nannejuvvui vel maŋnelis gearregiin. Álggos riidoáššit ledje sámiid iežaset gaskkas ja oassebealit gulle dávjá seamma siidii, muhto veháziid mielde ovttaskas sámit galge gearreguššat maiddái ođđaássiiguin ja eará ii-sápmelaš sisabahkkejeaddjiiguin. Lea mearkkašahtti, ahte Ruota kruvdnu ja gearretvuogádat atne sámiid sin iežaset eatnamiid eaiggádin gitta 1700-logu beallemuttu rádjai. Muhtin guovlluin ja siiddain ovttaskas sámit geavahedje ángirit Ruota gearretvuogádaga dorvvastit sin eatnamiid ja iežaset rivttiid daidda. Nuppi sápmelačča eatnamiid alde lobi haga bivdán dahje guođohan olmmoš sáhkohalai.

Siidda olbmot ohce riektesihkkarvuoda eanaoamasteapmái Ruota riekteortnegis ja maiddái ožžo dan vel 1700-logus. Sisabahkkemiid ja birastahtti gonagasgottiid ođđa beroštumiid dihtii (ruvkedoaibma, eanadoallu, ođđaássiid ásaiduhttin, riikarájaid nanosmahttin jna.) dilli goit rievddadišgođii ja sámiid riektesihkkarvuolta hedjonišgođii sihke ovttatolbmo dásis ja kollektiivvalaččat. Vel 1600-logus sisabahkken lei ráddjejuvvon ja dárkilit meroštallon. Gonagas celkkii sámiid suodjalusreivve jagis 1602, go birkelaččat ja muhtin ođđaássit ledje veagal bahkken sin guollečáziide. Kruvdnu mearridii, ahte ii-sápmelaš ođđaássit ožžo ásaiduvvat Sápmái ja siiddaeatnamiidda dušše dakkár báikkiide, gos sii eai hehtten sámiid ealáhusaid, meahce- ja guollebivddu ja boazodoalu. Ođđaássit ožžo lobi dušše eanadollui, eai sámi ealáhusaide. Sisabahkkejeaddjiid mearri goit lassánii dađistaga. Sin stivren ja ráddjen ii lean šat 1700-logu beallemuttus ovddosguvlui vejolaš iige kruvnnu

politihkalaš ja ekonomalaš beroštumiid vuodul dárbbášlaš. Hálddahaslaš ja politihkalaš rievdadusaid mielde báikkálaš gearregiid ja siiddaid mearkkašupmi geahppánii ja loahpas nogai. Siiddaid rievdadadedje gillin ođđa hálddašanvuogádagas. Siiddat eai leat liikká goassige virggálaččat heaittihuvvon, mii lea mearkkašan veara guorahaladettiin siiddaid ealáskahttima.

Láhkahistorjjálaš dieđuid mielde fálddit dikšo hálddašan- ja riekteáššiid Sámis 1500- ja 1600-loguin. Sii maiddái nannejedje siiddaid rájaid. Siidda dihto vuorrasut almmáiolbmuid bargun lei muitit ja diehtit siidarájaid ja muhtin sajiin dat merkejuvvojedje maiddái geađgeuraguin (dihtolágan geađgebázzi). Ovdamearkka dihtii fáldi nannii Soađegili ja Gihttela siidarájá jagi 1602 rádjareivviin, mas namuhuvvojit čieža báikki. Muhtin siidarájaid nannejedje báikkálaš gearregiin maiddái rádjareivve vehkiin. Dán lea dehálaš atnit mielas suokkardettiin siiddaid ođđasit atnuiváldima. Gávdnojit goit muhtin muddui historjjálaš arkiivamateriálat, mat čájehit siiddaid historjjálaš rájaid.

Muhtin dutkamušaid mielde siida lei sámi giddodat (suom. *kiinteistö*, ruo. *fast egendom*). Suoma sámedikki ovddeš lámkačálli Heikki Hyvärinen 1979 lámkahistorjjálaš čielggadeami mielde siiddat devde eanaš giddodaga dovdomearkkaid, mat leat:

1. sierra vearuhus iežas ovttadahkan,
2. merkejupmi eanagirjái,
3. rájain merkejuvvon eatnamat,
4. sierra miedihuvvon giddodatáššebáhpárat,
5. guhká joatkašuvvan eaiggáthálddašeapmi, ja
6. lágalaš vuodđudanmeannudeapmi, numo millu ja sahá oktavuodas.

Hyvärinen čállá, ahte jagis 1553 ovddos siida orru deavdimin čuoggáid 1 ja 2 gáibádusaid danin go siida oktan lahtuinisguin,

mantállainisguin ja dájvá maid jávrriinisguin merkejuvvui eiseválddiid registerii, man mielde siida vearuhuvvui. Dasa lassin siiddas ledje aŋkke jagis 1602 ovddosguvlui goalmmát čuoggá miel lágalaš ráját. Njealját čuoggá gáibádus šattai duoh-tan gonagaslaš reivviin jagis 1584. Dán ja ovddit gonagaslaš reivviid mielde sámiiid eaiggáthálddašeapmi lea iehčanas ja guhkesáigásaš. Dušše maŋimuš čuokkis ii ollašuva siiddaid buohta.

Siida giddodahkan lea okta vejolaš lahkonaŋvuohki. Buot dutkit eai leat ovttaoavvilis das, ahte siiddaid sáhtta atnit giddodahkan erenoamážit nuppi čuoggá ektui. Nubbi láhka-historihkkár Kaisa Korpijaakko-Labba, gean dutkamuš vuoddu-duvva historjjálaš gearretbeavdegirjjiide, oavvilda ahte siidda ovttaskas olbmot (jogo bearraša dahje soga ovddas) mákse iežaset vearu sin eatnamiid sturrodaga mielde. Ovttatolbmuid vearu sturrodat lei merkejuvvon vearrogirjjiide. Dán diedus lea mearkkašupmi maid dáid dan ektui, ahte dat dagai ii-sápmelaš ođđaássiid sisabahkkema vejolažžan. Jos muhtin sápmelaš lei guođđán viđa jahkái vearu mávssekeahhtá iežas eatnamis, de eiseválddit atne su eatnamiid ávdimin ja dan lei vejolaš addit ja merket ođđaássái.

Oktiigeassun sáhtta dadjat sihkkarit, ahte siiddat ledje ovtta-dagat numo gilit. Siiddain ledje ránnjásiiddaiguin dárkilis ráját, maid soite dárkkistit gaskkohagaid jos šadde riiddut dahje eahpečielggasvuodát. Ránnjásiidda olbmot eai dábálaččat ožžon bivdit nuppi siiddas mádjihiiid dahje gottiid, muhto muhtin siiddain ledje maid dáid oktasáš bivdoguovllut. Siiddaid rájáiid ledje eiseválddit ja kruvdnu dohkkehan ja nannen. Siiddaid siste olbmot oamastedje iežaset eatnamiid, maid ovddas sii mákse vearu ja maid siste earát eai ožžon lobi haga bivdit dahje guođohit bohccuid. Muhtin bivdu siiddas lei oktasáš, numo

godde- ja mádjitbivdu, ja – jos siiddas ledje stuorra luossajogat – maid dáid luossabivdu dihto bivdosiin numo rastabuoduin. Muhtin jávrrit ja jeakkit (dahje oasis dain) ledje siidda oktasáš geavahas, nu ahte sii geat eai sáhttan máksit eanavearu kruvdnu, besse maid dáid bivdit guoli ja lubmet. Oamastusa nannemis ovttaskas sámiiid dorrvastedje Ruoŋa kruvdnu riekte-vuogádahkii báikkálaš gearregiid bokte. Sápmelačča eana-oamastanrievttis lei seamma sisdoallu go boandda rievttis su eatnamiidda. Ruoŋa kruvdnu anii sámiiid iežaset eatnamiid eaiggádin 1700-logu rádjai, muhto dát oamastanriekti hedjonii vehá vehážiidda iešguđet virgeolbmuid doaimmaid ja vigga-mušaid bokte.

Siiddaid mearkkašupmi

Bajábeal oanehis historjjálaš guorahallamis siiddaid doaimmain sáhtta dadjat, ahte siiddaid mearkkašupmi lea leamaš sullii seamma go giliin dahje otnábeai gielddain. Dat ledje bearrašiid ja sogaid ovttagat, main ledje iežas ráját ja maid siskkoabealde siidda olbmot ovttagat ja mákse vearu kruvdnu. Siidda olbmot čovde riidduideaset soabadallama ja báikkálaš gearregiid vehkiin. Ii leat čielggas, ledjega buot siiddain iežaset mearridanvuogádagat. Liikká sáhtta oalle sihkkarit dadjat, ahte muhtinlágan mearrádusaid siidda olbmot leat ráđđádallan ja dahkan ovttagat erenoamážit luondduvalji geavaheami ektui, eandalii go lei sáhka oktasáš valjis numo mádjidiin ja luosas. Dáinna lágiin siiddain lei siskkáldas iešstivren dahje autonómija.

Mii diehtit (ja dutkamušat leat čájehan) ahte iešstivren dahje autonómija doaimma buoremusat báikkálaš dásis. Aiddo dál eatnamiid, čáziid ja luondduvalji hálddašeami sirdimis

báikkálaš dássái leat miellagiddevaš proseassat jođus Unjárggas, Kárášjogas ja Porsáŋggus. Duogážin dáidda viggamušaide leat Finnmárkku komišuvnna čielggadeamit sámiid eana-oamastanrivttiin. Komišuvnna riektečielggademiid mielde sámit leat guhkes eanageavaheami bokte ásahan čielga vuoigatvuodaid iežaset eatnamiidda oktasaččat máŋggain guovlluin Finnmárkkus. 2020:s Unjárga geahččalii dikki bokte oažžut guovllus hálddašeami iežas stivrra vuollái Finnmárkku opmodagas (FeFo), mii lea hálddašan Finnmárkku eatnamiid ja luondduvalji 2006 rájes. Dan ovdal dat ledje merkejuvvon Norgga stáhta eatnamin. Diggi biehttalii Unjárggas hálddašan-rievtti, muhto sámi riektečeahpit oaivvildit, ahte mearrádus dahkkui boastto dieđuid vuodul.

Nubbi báiki, mii mearridii sirdit iežas guovllu eatnamiid ja čáziid mearridanválddi stáhtas álbmogii, lea Kárášjohka. Jagis 2019 Finnmárkkokomišuvnna eanetlohku gávnnašii, ahte Kárášjoga álbmogis lea historjjálaš riekti iežas guovllu eatnamiidda. Meahcceduopmostuollu nannii dán rievtti miessemánus 2023. Kárášjoga eatnamiid stivrengazaldat lea stuorra ja mearkkašahtti ášši olles Sápmaí. Miessemánus 2022 maiddá Porsáŋggu gielddastivrra mearridii gáibidit kollektiiva oamastan- ja geavahanvuoigatvuodaid gieldda eatnamiidda ja Porsáŋgguvutnii.

Buot namuhuvvon dáhpáhusain lea eatnamiid ja čáziid stivren-
guovlun evttohuvvon dálá gieldda. Dát soaitá leat álkimus
vuohki: sihke gielddaid ráját ja stivrenvuoigadagat leat sajái-
duvvan ja daid autonomiija dovddastuvvon lágas. Muhto go
sáhka lea sámiid iežaset stivrema ásaheamis, livččii lunddolut
váldit atnui min iežamet báikkálaš hálddašanguovlluid ja
sirdit báikkálaš eanahálddašeami siiddaide. Easka dalle mii
livččiiimet sámáidahttimin ja váldimin atnui iežamet eatnamiid

ja čáziid oamastan- ja stivrenvuoigadagaid, eat dušše sirdimin
hálddašeami ovttastáhta ovttadagas nubbái (numo dahkkui
FeFo vuodđudeami oktavuodas). Nubbin buorre sivvan
siiddaid ealáskahttimii lea daid guhkesáigásaš sajádat ja
mearkkašupmi sámiid historjjálaš rivttiid šaddamis iežaset
eatnamiidda ja čáziide. Siidavuogádat lei dat vuogádat,
mii hábmii sámevuovllu eatnamiid ja čáziid hálddašeami
historjjálaččat.

Dasa lassin siiddat eai leat goassige heaittihuvvon. Lágalaččat
daid ii dárbašivčče ásahtit, muhto baicce dušše váldit ođđasit
atnui historjjálaš dieđuid numo kárttaid mielde. Nubbi vejolaš-
vuohta, dahje vuoddu dárkilut guorahallamiidda, sáhtášii leat
maiddá Suoma beal Sámis 1980-logus evttohuvvon sámeláhka,
mii evttošii ásahtit siiddaid otná boazodoalloovttadagaid (bálg-
gus, siida, čearru, orohat) rájaid mielde.

Suoma sámeláhkaevttohusa váldoulbmilin lei máhcahit sáme-
álbmogii vuoigatvuodaid eana- ja čáhceviidodagaide, maid sii
leat doložis ássan ja geavahan. Nubbin ulbmilin lei dorvvastit
sámegiela, -kultuvrra ja dasa árbevirolaččat gullevaš ealáhusaid
hárjeheami. Láhkaevttohus lei boadus viiddis eanariekte-
dutkanušain ja -čielggademiin, mat čielgasit čájehedje ahte
sámit leat oamastan iežaset eatnamiid. Numo láhkaevttohusas
daddjui, sámiide ii lean jurdda addit ođđa vuoigatvuodaid,
muhto máhcahit sin vuoigatvuodalaš sajádaga vástidit buore-
but sin ovddeš vuoigatvuodalaš sajádaga.

Evttohusa mielde sámiid ruovttuguovlu juhkkovuvvošii sáme-
ealáhusaid várás siiddaide, mat eanaš vástidivčče dálá bálgo-
siid. Boazodoallu bisošii seammaláganin go ovdal, ja guolle- ja
meahccebivddus geavahuvvošii dušše sámiid oktasašeana, mii
livččii seammá go dálá "stáhta meahcceana". Siidda osolažžan

livčče siidda guovllus ássi sámit ja eará olbmot, geat hárjehit sámealáhusaid (boazodoallu, guolle- ja meahcebevdu) bisso-vaš ealáhussan nuppi buolvvas dahje vel guhkkelis. Dasa lassin siida sáhtášii váldit osolažžan eará olbmuid, geaid dat dohkkeha. Vuoigatvuohta sámealáhusaid hárjeheapmái siiddas livččii sámeláhkaevttohusa mielde gullan siidda osolaččaide. Sámiid ruovttuguovllus ássi olmuin, geat eai gula siidii, livččii maiddá vuoigatvuohta oažžut nuvtá lobi guolle- ja meahcebevdui dan sámeoktasašeatnama viidodagas, mii gullá sin ássangiidda siidii.

Sámeláhka ii livčče geahpedan geange ovttaskas opmodahkii ja ealáhussii gulli stáđásmuvvan vuoigatvuođaid. Báikkálaš olbmuid earáge eanageavaheapmi, guolásteapmi ja johtaleapmi, mii vuodđuduvvá láhkii, livčče bisuhuvvon seamman go ovdal. Maiddá gielddaid doaibmaváldi eanaplánen- ja huksenáššiin livččii bisson láchkaevttohusa mielde ovddeš vuođu alde.

Sámeláhkaevttohus gopmánii suomelaččaid garra vuostálastimii sihke báikkálaš ja našunála dásis. Láchkaevttohus luddejuvvui danin guovtti oassái ja dušše bealli, mii evttohii sámi kulturiešstivrejumi, bázi eallit. Dat šattai láchkan 1995:s ja Suoma sámediggi ásahevvui.

Otnábeai hástalusat

Mo dán vuođu sáhtášii ealáskahttit siiddaid? Sámi eatnamiid ja čáziid stuorámus hástalus otnábeaivve leat stuorra eanagáibideaddji sisabahkkemat eandalii ng. ruoná molsašumi oktavuodas: ruvkedoaibma, bieggaindustriija ja infrastruktuvrá numo viiddes elrávdnjelinnját ja geainnut áidalas guovlluide.

Sámiin ii leat geavadis riekti gielddit sisabahkkemiid, vaikko dat lea nannejuvvon Ovtastuvvan našuvnnaid (ON) Eamiálbmogiid rivttiid julggaštusas. FPIC dahje fridjja ja dihtui vuodđuduvvi ovdamiehtan lea julggaštusa váldoriekti, mainna eamiálbmogat sáhttet jogo miehtat dahje biehttalit addimis lobi iešgudetlágan eanageavahussii iežaset guovlluin. FPIC vehkiin dorvvastit eamiálbmogiid ja sin ealáhussaid ja servodagaid ceavzima. FPIC lea riekti, mainna duohtandahkat eamiálbmogiid iešmearrideami.

Siskkáldasat otnábeai sámeservodagas stuorámus hástalus siiddaid ealáskahttima ektui lea individualisma. Dát bodii ovdan jearahallamiin, maid dahken Sámis miesse-geassemánu 2022. Mii eat šat ovtastala doarvá, eat boazobargguid oktavuodasge. Moai Bekkun Hánnu Asta Mitkijáin letne meroštallan ovtastallama min árbevirolaš vierrun gulahallat ja doallat ja ođasmahttit oktavuodaid eará olmuiguin, eatnamiiguin ja čáziiguin. Ovtastallama dábáleamos vuogit leat dolastallan, lávostallan, gáfestallan ja fuolkkástallan (gč. munno Astain čálloša dán girjjiis dahje guhkit artihkkala *Sámi dieđalaš áigečállágis 1 / 2023*). Stáhtaid vuogádagat ja gáibádušat leat hábmen olbmuid doaibma- ja bargovugiid nu, ahte ovtastallamiid ii oro leamen áigi dahje dárbu. Maiddá globála márkanfámus leat rievddadan min dárbbuid, árvvuid ja doaladumiid das, mii lea mávssolaš ja dehálaš.

Guktot hástalusat – sisabahkkemat ja individualisma – leat massiivalaččat, muhto guktuide lea vejolaš ja stuorra dárbu gávdnat čovdosiid. Sámedikkiin ii leat eanahálldašanriehti dahje váldi mearridit ja stivret Sámi eatnamiid ja čáziid geavahusa. Sámedikkat leat vuodđudeami rájes ráhčan caggan dihtii sisabahkkemiid, muhto dávjá dat ii leat doarvá bissehit stáhta ja industriija áigumušaid sámevuovlluin.

Jos eat hálit oaffaruššat Sámi eatnamiid ja čáziid "ruoná molsa-šupmái", de mii dárbbasit sámedikkiid lassin sápmelaš vuogá-daga dorvvastit eatnamiiddámet seailuma boahtteáigái. Dása siiddat fállat erenoamáš vejolašvuoda ja liibba. Siiddat leat min iežamet lunddolaš vuogádat hálddašit Sámi eatnamiid ja čáziid. Mii diehtit dutkamušaid vuođu, ahte autonomiija ja iešstivren doaibmá buoremusat báikkálaš dásis. Dasa lassin ahte siiddat livčče báikkálaš dási ortnet sámevuovllu eatnamiid ja čáziid hálddašepmái, dat nanosmahtášedje báikkálaš iešstivrema ja dáinna lágiin sáhtášedje buktit ođđa oli sámedikkiid doibmii. Báikkálaš dási gulahallan ja ovtastallan lea váilevaš dálá sámedikkiin ja dat lea ášši, mas sámedikkiid eanemusat ja dávjimusat árvoštallojuvvojit. Mii berret maiddái fuomášit ahte individualisma lea duodalaš áittan sámeservodaga boahtteáigái. Mis lea stuorra dárba ovtastallagoahtit mealgat eanet – ii dušše čoahkkimastit dahje doallat "virggálaš" gulaskuddamiid, muhto gávdnat vuogas ja oadjebas vugiid ja eahpeformála sajiid jurdagiid, oaiviliid ja ideaid lonohallamii ja gulahallamii. Mis lea njulgestaga geatnegasvuohta ovtastallagoahtit eanet boahtteáiggi ja boahttevaš sohka buolvvaid dihtii.

Ovtastallamiid bokte mii gávnnašeimmet vuohkkaseamos vugiid ealáskahtit iežamet siiddaid. Dás sáhtán fállat dušše muhtin jurdagiid, maid ovtas sáhttit suokkardit ja buoridit ovddosguvlui: Siiddaid lahttun livčče buohkat geat orrot fásta siidarájáid siste. Juohke siiddas livččii iežas "sijdsåbbar", nappo mearridanorgána, masa siida vällje áirasiid. Siidda autonomiija vuođu juohke siida mearridivččii – viiddes siskkáldas ovtastallamiid ja gulahallamiid bokte – vuogi välljet áirasiid "sijdsåbbarii" ja mearridit manin háliida gohčodit iežas mearridanorgána. Válggat leat okta vuohki välljet áirasiid, muhto berre atnit mielas ahte čielggademiid mielde válggat gáržžidit čehppodaga. Eai buohkat hálit álgit evttohassan ja

searvat válgagiččuide eaige válgakampánjjat leat buohkaid vuohki doaibmat. Maiddái sogat sáhtášedje välljet áirasiid. Dákkár vuohki nanosmahtášii maiddái fuolkkástallama. Deháleamos livččii, ahte juohke siiddas livččii iežas vuohki ollašuhttit báikkálaš demokratiija ja välljet áirasiid. Iešguđet-lágan välljenvugiin ii čuvoše moivi. Ovdamearkka dihtii Kanada eamiálbmogiid gaskkas leat mánggalágan vuogit välljet áirasiid báikkálaččat iežaset *band counciliidda*. Muhtin báikkiiin áirasiid välljejit dábálaš válggain, earáin fas leat árbevirolaš välljenvierut.

Jos giinu jurddaša ahte ii leat vejolaš ásahit "ođđa" guovlluid dálá ortnega lassin, de sáhtta geahčastit Suoma buresbirgen-guovlluide, mat leat áiddo ásahuvvon (2022). Dat lea áibbas ođđa vuogádat. Seamma dehálaš lea atnit mielas, ahte siiddat leat olu boarrásut báikkálaš ortnet Sámis go gielddat. Siiddat leat mángačuodi jagi boarrásat, ja gielddaid ásahišgohte easkka 1800-logu beallemuttu manjá. Siiddat leat min vuohki ja ásahus gáhttet ja stivret báikkálaččat dan, mii dáhpáhuvvá Sámi eatnamiidda ja čáziide. Siiddaid ealáskahttin lea otná hástalus, man mii berret váldit duodas sihkkarastin dihtii Sámi boahtteáiggi.

Gáldut

Hyvärinen, Heikki J. 1979. *Saamelainen kiinteistö oikeudessamme*. Helsinki: Valtion painatuskeskus.

Korpijaakko, Kaisa 1989. *Saamelaisten oikeusasemasta Ruotsi-Suomessa*. Helsinki: Lakimiesliiton kustannus.

Korpijaakko-Labba, Kaisa. Persovnnalaš gulahallan čállin 23.6.2022.

Solbakk, Aage 1994. *Sámi historjá 1*. Kárášjohka: Davvi Girji.

Levssejoga siidaskuvla 2019

Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen)

Vuosttas siidaskuvllas Levssejogas ledje lávu dievva olbmot, vaikko olgun lei oalle čoaskkis ja arvvestalai. Beaska Niillas álggahii muitalemiin mo son lea leamaš jo moanaid jagiid mielde ceggemin Badje-Deanu siidda. Badje-Deanu siidda ceggemis ledje álggos mielde eanaš guovllut Kárášjoga gielddarájás gitta Deanu šaldái ja loahpas leat báhcán gilit Lákšjogas gitta Deanu Šaldái. Váldoulbmil lea, ahte guovllu olbmot ieža hálddašišgohtet bivddu ja eanageavaheami. Juohke gilli lea doallan álbmotčoahkkima ja searvan gáibidit oktasaš oamastan-, hálddašan- ja geavahanvuoigatvuoda dáidda guovlluide dál, go Finnmárkkukomišuvdna lea guorahallamin vuoigatvuodaid Finnmárkku eatnamiin. Gilit leat maid välljen ovddasteaddjiid Badje-Deanu siidda stivrii.

Beaska sáhkavuoru maŋŋá doalaimet borranbottu ja goahtegáhkuid gáhkkenbottu mánáide, geat seammás besse oahppat lávvoosiid ja lávostallanvieruid birra. Mánáid láibun gáhkut šadde nu njálgát ja ollu ahte reahkkái buohkaide borrat.

Lemet Jon Aage (Solbakk) ii dađi bahábut beassan dán vuoro boahit muitalit siiddaid historjjá birra. Bottu maŋŋá jotkkiimet sámiid guolástanrivttiiguin. Anne Nuorgam muitalii iežas ja golmma eará veahčakačča diggevásáhusain, mo sii ledje lihkostuvvan čájehit Suoma rihkusrievtti ja dikki bokte, ahte

sis lea sápmelažžan vuodđolágas sihkkaraston vuoigatvuohta guolástit Veahčajogas, iežaset ruoktojogas. Son mitalii, ahte sii ledje válljen rihkusrievtti (hálddahusrievtti sadjái) go dat lea jođáneamos ja buoremus vuohki duođástit rivttiid. Rihkusrievtti mielde ášši ii sáhte guođđit dutkkakeahttá numo hálddahusrievttis. Rihkkusrievtti bokte stáhta galgá ieš duođástit ahte sámiin eai leat rievttit. Lei maiddá mearkkašahtti mo veahčakaččat šiite rihkkosa muhto eai dagu, man sii bealuštedje čuočuhemiin, ahte sii leat eallimin sápmelažžan.

Anne maŋŋá Luobbal Jovsset Esko (Aikio), gii lei maiddá áššáškuhtton guolástanrihkumušas seamma geasi (2017), mitališgođii mo oktasaš bivdu, numo rastabuodđun ja goldin, leamaš siiddaide mávssolaš. Su mielas siidavuogádat lea sihkkarastán, ahte dát beaktilis bivdovuogit eai goaridan joga. Esko mitalii maid Ohcejoga ja Anára siidarájás Gámasmohki ja Gákavári govlluin, gos leat ain rádjaurat gávdnamis.

Sáhkavuoruid maŋŋá šattai viiddis ságastallan guolástanrivttiin, Deanu bivddus ja siiddain. Pekka Sammallahti mitalii ahte siiddat eai leat goassige heaittihuvvon, lea dušše dahkkon virgemearrádus, ahte daidda ii leat šat atnu. Son didii ahte jo 1740-logus stáhtat (gonagasgottit) álge ordnestallat siidavuogádaga ja ovdamearkka dihtii Ohcejohka sirdašuvai Turku bismágotti válddi vuollái. Dan rájes stáhtat leat heajudan siidavuogádaga ja loahpas beare sihkkon siiddaide gullevaš bivdovuogatvuođaid. Jos mii háliidit daid ruovttoluotta dikkiid bokte, de lea dehálaš dovdat siidarájáid (ja seammas atnit mielas ahte rájât eai leat goassige leamaš bissovaččat: ovdamearkka dihtii Ohcejoga ja Anára siidarájáid alde lea aŋkke guktii gearregaston). Liikká siiddaid rivttiid bázahusat leat ain fámus guktuid beal joga.

Siiddat ja siiddaolbmot čálalaš gálduin

Biehttára Juhána Ovlá-Ánte (Oula-Antti Labba)

Maid čálalaš gáldut mitalit siiddain? Gáldun dán čállošis leat lágat, duopmostuoluid duomut ja riektedieđalaš dutkamušat. Dasa lassin maid earet iežá áššegirjjit ja iežá dieđalaš dutkamušat. Čállošis guorahalan Durdnosa Sámi. Dat lei áidna sámeaguovlu (*lappmark*), masa gulle oasis sihke dálá Ruota, Suoma ja Norgga beale Sámi guovlluin. Durdnosa Sápmái gulle Ohcejoga, Deanu, Siggevári, Diggevári, Guovdageainnu, Ávjovári, Suovditvári, Beal DOJávrrí ja Ruovdnila siiddat. Jagi 1642 rádjai Beal DOJávri gulai Giema Sápmái. Durdnosa Sámi eanangirjjiin gávdno 1600-logus maid Láhp DOJávrrí siida, mii mañnel leš ovtastuvvan Guovdageainnu siidii.

Siida lea hui boares sámi servodatvuogádat, man álgu ii leat dieđus. Siiddat leat mainnašuvvon Ruota váldegotti áššegirjjiin goit 1550-logu rájes. Siiddaid ja láddelaš dáluolbmuid gaskkas mannan ráji gohčode Sámi rádjín (*lapinraja*, *lappgräns*). Ovdal jagi 1673 ođđaássanplakáhta dán ráji Sámi bealde hárjehe dušše boazodoalu, guolásteami ja meahcásteami. Ráji látti bealde hárjehe eanan- ja šibitdoalu. Siiddaid sohka guovllut vuodđude ekonomalaš ollisvuoda dehege jahkásaš guolástus-, bivdo- ja boazodoalloekonomiija jahkodatgierddu várás.

Siiddaid ja vearroeatnamiid rájit

Aktonas siiddaid dárkilis rájit eai leat sárgojuvvon dološ gárttaide. Siiddaid rájit leat dieđalaš dutkamušain guorahallon earet iežá duopmostuoluid duomuid vuodul. Dábálaččat dušše Sámi rádji lea sárgojuvvon dološ gárttaide, muhto earet iežá Bureau jagi 1611 gárttas leat sierra namuhuvvon Durdnosa Sámi siiddat. Siiddain ledje rájit ja sámiin ledje vearroeatnamat siiddaid siste. Siiddaid rájit ledje dávjá merkejuvvon eatnamii geađgeuraiguin. Siiddaid gaskasaš rájit logahallojuvvoje rádjebáikkiid mielde. Válldit nanneje siiddaid gaskasaš rájiid goit jagi 1602 rájes. Diehtu árbeeatnamiid ja siiddaid gaskasas eatnamiin, čáziin ja rájiin lea seilon maid njálmmálaš árbediehtun ja dihto boarrasut dievdoolbmuid bargun lei atnit daid muittus.

Jagi 1751 Strömstad-rádjesoahpamuš ja sámeriekti

Ruota ja Dánska gaskkas dahkkojuvvui jagis 1751 ráfisoahpamuš, man gohčode Strömstad-rádjesoahpamuššan. Dan mañnel dat Durdnosa Sámi guovllut šadde Dánka-Norgga vuollái: Guovdageainnu ja Ávjovári siiddat, oassi Deanu siiddas ja unna oasis Ruovdnila, Suovditvári ja Beal DOJávrrí siiddain. Strömstad-rádjesoahpamuša Lappekodusilla-lassebeavdegirjjiis dáhkiduvvui friija johtinriehti siiddaolbmuid dán guovtti riikka gaskkas, muhto soahpamuš maid ráddjii siiddaolbmuid rivttiid. Lappekodusillas lea maid sierra ásahuvvon riektegeavvanmeannudeamis dakkár dáhpáhusain, main sámiid gaskii šadde johtimiid aktavuodas nákkut. Riidduid galgai vuosttažin čoavdit ng. sámerievttis, man ságadoallin lei leansmánni ja dasa lassin lahttun ledje guokte lávdeolbmá.

Siiddat Ruota váldegottis (áigodagas 1553–1809)

Ruota váldegotti áigodagas gieđahallojuvvo dán čállošis dat áigodat, mii bisttii gonagas Gustav Vasa mañemuš jagiin gitta Fredrikshamn (*Hamina*) ráffái (1553–1809). Áššegirjjit, mat muiitalit siiddain, ihtet 1550-logus ja dat gávdnojit válldi girjedoaluin. Durdnosa Sámi jagi 1553 válldi girjedoaluin namuhuvvojit čuovvovaš siiddat: Lulakylla (Siggevárri), Tingeweru (Diggevárri), Ruonala (Ruovdnil), Usze Jocke (Ohcejohka), Theno (Deatnu), Affueaura (Ávjovárri), Lemo Jerff (Leavdnjávri), Lapa Jerff (Láhpojávri), Kuothe Kylla (Guovdageaidnu) ja Ingers Lappe (Suovditvárri). Dain vuosttas válldi girjedoaluin oidno, ahte siiddaolbmot mákse veaur earet iežá unna elliid náhkiiguin ja bohccoduljiiguin. Jagi 1639 duopmogirjjiin oidno, ahte siiddaolbmot leat čohkkán dikkis maid lávdeolmmájin. Jagis 1671 lea nannejuvvon dikkis maidda Ruovdnila, Suovditvári ja Bealdojávri siiddaolbmuid gullojit guolástanrievttit dihto jávriin.

Jagiid 1669–1678 Durdnosa Sámi vearrolisttuide lea merkejuvvon sierra Gáiduma siida. Jagi 1677 vearrolisttus čállo, ahte Julevu Sámi Gáiduma siiddaolbmot leat jo guhkit áigge báhtaran Durdnosa Sápmai. Báhtareami sivvan lei Julevu Sámi Silbbattjáhkkái (*Kedkevaara*) 1660-logus rahppon ruvke.

Deanu dikkis lei jagis 1686 ášši, mas sáhtta vuohttit, ahte árbbolaččain lea riekti árbe siidda eatnamiid ja čáziid. Siiddaolbmot ledje riidalan luossabivdosajiin, mat don doložis gevtojuvvoje árbejuvvon oasi jelgii. Dikki oainnu mielde lei govttoláš, ahte juohke siiddaolmmoš galgai geavtit iežas árbeoasi guovllu boares dábiid mielde. Bárdni ja nieida árbiiga seammá stuora rivttiin. Duopmu čajeha vieruiduvvan rievtti dovddasteami lassan dan, ahte árbenriekti lei Sámis dásseárvosaš.

Mañemustá 1600-logu duopmogirjjit muiitalit dološ siiddaid lassan siiddaolbmuid boazosiiddain ja mañemustá 1700-logu álggus aktonas siiddaolbmuid vearroeatnamiin. Earret iežá jagis 1685 lei Diggeváris diggeášši, mas Lars Landa čuoččuui, ahte su sarvvis livččii mastan Amund Larssona boazosiidii. Landa dubmehalai sáhkuide boasttoduodašteamis. Jagis 1737 ovddos Durdnosa Sámi eanangirjjiin namuhuvvo jahkásaččat sierra, man vearroeatnamis siiddaolmmoš mávssii siidaveaur. Jagi 1774 eanangirjjiin leat máinnašuvvon siiddaolbmuid boazomearit.

Jagi 1744 Guovdageainnu diggeáššis čielgá, ahte siiddain ledje maid dakkár aktasašeatnamat, maid sáhtii geavtit go jodii mearragáddái. Jagis 1760 lei Eanodaga dikkis akta dain vuosttas diggeáššiin, main sáhtta vuohttit, ahte aktonas vearroeatnamiin ii lean šat nu olu mearkkašupmi. Jagi 1760 sámeválddi rávvagat šaddet guovddáš riektegáldun diggeáššiin 1760-logus ovddos. Jagis 1774 ovddos riiddut aktonas vearroeatnamiin nohket Durdnosa Sámi oarjesiiddain.

Siiddaid ja siiddaolbmuid sajadat Ruota váldegotti áigodagas (1553–1809) ja sajadaga rievdan

Sámit álge báhtarit iežaset vearroeatnamiin 1600-logu gaskamuttus eandalii lassánan ruvkedoaimmaid dihte. Báhpát ja Västerbottena eananhearrá Graan háliide goitge, ahte sámít bisole iežaset vearroeatnamiin. Dat lei váldosivvan dasa, manin jagi 1670 plakáhta ásahuvvui. Dan ulbmilin lei eastit siiddaolbmuid fárremis eret ruovttuguovllusteaset. Váldegotti motiivan lei maid dat, ahte ruvkebargu joatkašuvalli ja dat lei sivvan jagi 1673 ođđaássanplakáhta ásaheapmai. Dán plakáhta

ulbmilin lei oažžut ruottelaččaid ja suomelaččaid fárret Sápmai. Fárrejeddjii fállojuvvui 15 jagi dievaslaš vearrofriddjavuohta ja beastin soahteveagas. Jagi 1673 privilegio vuohon mearridii sierrarivttiin, dego earret iežá buhtadusain, jus siiddaolmmoš ilmmuhii málbmasuonas iežas eatnamis ja dasa bodii ruvke. Dát riekti lei seammá go dáluolbmós. Jagi 1673 plakáhta ja jagi 1695 vearuhusa manjel Suovditvári ja Bealdojávri siiddaid guvlui bohte olu ođđaássi látti bealde Sámi ráji.

Ruota váldegotti dikkit dolloje Sámis jagi 1639 rájes. Ovdal dan, 1500-logu gaskamuttu rájes, láhkageavtimis fuolahe válldit. Sámi ráji siste juohke siiddas lei iežas diggi, muhto dávjá dolloje aktasaš dikkitnai. Dikkit dolloje aktii jagis. Diggegiellan lei ruođagiella, muhto dikkis lei maid sámezielat dulka. Sivaheaddjin lei juogo gili leansmánni dehe váldi. Dikkis čohkkáje eanemustá 12 sápmelaš lávdeolbmá. Siiddaid lávdegottiin čohkkáje vel 1700-logus aivve sámit. Dát lei mearkkašahhti ášši go dat dáhkidii, ahte sámiid riekteipmárdus vállojuvvui vuhtii maid duopmostuoluid siste. Siiddaolbmuid vearroeatnamiidda dehe guolástanbáikkiide guoskevaš riiddut čovdojenai vel 1700-logus dikkis.

Korpijaakko (1989) duodaštii nákkosgirjjistis, ahte Ruota váldegoddi dovddastii unnimustá 1700-logu gaskamuttu rádjai siiddaolbmuid rivttiid daláš oamastanriektin. Korpijaakko guorahalai nákkosgirjjistis čuohtenáre diggeášši ja iežá áššegirjji, mat duodašte earet iežá dan, ahte siiddaolbmot oamaste vearroeatnamiiddiset siiddaid guovlluin. Jebens (1999) nákkosgirjji jalgii Durdnosa Sámi siiddaolbmuid riekti eatnamiiddáseaset ovdal jagi 1751 vástida oamastanrievtti dehe sullasaš rievtti. Päiviö (2011) nákkosgirjji jalgii siiddaolbmuid lei 1700-logus vearroolbmoriekti iežaset eatnamiidda. Vearroolbmo

riekti vástidii dien áigodagas dán áiggi oamastanrievtti. Ruota alimus rievtti jagi 1981 Vearroduottar-duomus nannejuvvui, ahte eananoamastusa lei historjjálaččat vejolaš oažžut boazodoaluin, guolástusain ja bivdduin.

Sámiid eanangeavtináššit sirdašuvve dikkiin leanastivrraide 1700-logu loahpas. Easkka 1700-logu loahpabealde leanastivrrat álge čuoččuhit, ahte sámiid vearroeatnamat ledje kruvna (stáhtaválldi) eatnamat ja sullii jagis 1800 dát ipmárdus gávdnogođii maid dikkiin. Sámiid vearroeatnamiid mearri unnui das ovddos earret iežá dan dihte, ahte aktonas vearroeatnamat ledje ilá unnit johttisámi boazodollui.

Boazosámit álge ealuid stuorruma dihte 1700-logu gaskamuttus smiehttat ođđasit eanangeavtina, daningo vearroeatnamat ledje ilá unnit. Stuora ealuid guođoheapmi unna vearroeatnamiin dagahii maid bohccuide dávddaid. Sullii jagis 1760 dávddat godde guokte goalmádasa Durdnosa Sámi oarjesiiddaid bohccuin. Boazosámit álge dihtoládje ovttahttit iežaset vearroeatnamiid boazodoalu dihte ja aktonas vearroeatnamiid mearkkašupmi nogai johttisámi boazodoalus.

Siiddat Ruošša válldi áigge (1809–1917)

Hamina ráffi Ruota ja Ruošša gaskkas šattai jagis 1809. Ráfi-soahpamuš dagahii, ahte oassi Durdnosa Sámis šattai Ruošša válldi vuollái. Dát oassi namuhuvvui jagi 1810 eangirjji Ohcejoga Sápmin ja Eanodaga Sápmin. Ruovdnila ja Suovditvári siiddat luoddane Geaggáneanu ja Rádjeeanu buohta. Sullii bealli dáid siiddaid guovlluin šadde Ruošša válldi vuollái ja gulle Eanodaga Sápmai. Ohcejoga Sápmai gulle Ohcejoga siidda guovlu ja oassi Deanu siidda guovllus.

Suoma beal Sápmái báhce fápmui Ruota váldegotti áigásaš lágat. Eananrivttiin eai dáhpáhuvvan mangelágan rievdadusat ovdal 1860-logu. Siiddaolbmot mákse ain eananvearrun gehččon siidavearu.

Siiddaid vearroeatnamat šaddet guolástandállun ja ođđadállun

Ohcejoga Sámis siiddaolbmot vuodđude 1800-logus nu gohčoduvvon guolástusdáluid. Korpijaakko-Labba jalgii guolástandálu ledje siiddaolbmuid vuohki sihkkarastit iežaset eatnamiid árbejuvvon priváhta anu. Nahkiaisoja oainnu mielde guolástandáluid vuodđudeaddjit ledje guolásteaddjisámit ja sin guolástusbáikkiide gulloje orrunsajit, niittut ja bivdočázit. Guolástándáluin lei stuora mearkkašupmi Ohcejoga olbmuid ja dat lei dábálemos orrunvuohki 1840–1860-loguin. Korpijaakko-Labba jalgii guolástandálu vuodđudeapmi ii váikkuhan eanangeavtinstáhtusii: dálu hálddašeddi bisui siiddaolmmožin “dálu” nannemis fuolakeahhtá. Guolástandáluin eai lean vearrofriddjavuodát ja vearru máksojuvvui dego ovdalnai siidavearu aktavuodas ja oassin.

Sámiide mihtilmas ealáhusaid ja johtti sámiid dilli

Jagis 1900 Lappi komitea celkkii, ahte boazodoallu lei ein siiddaolbmuid váldealáhus. Jagiid 1852 ja 1889 rádjegiddemat hehteje garrasit johttisámiid boazodoalu. Dát rádjegiddemat hehteje maid dakkár sámiid, mat ledje Ruošša riikkavuložat. Suoma bealde oassi Eanodaga sámiin šadde fárret Soađegili

guvlui ja oassi Ohcejoga sámiin Anárii. Rádjegiddemiid mañnel Suoma beallái báhcan boazosiiddat šadde ná sajáiduvvat ođđasit. Johttisámiid dili iežáhuhtii maid Suoma senáhta jagi 1898 mearrádus, mii geatnegahtii boazoolbmuid vuodđudit bálgosiid. Bohccuid sáhtii guođohit nu gohčoduvvon stáhtaeatnamiin, jus gulai bálgosii.

Siiddaolbmuid meahcástan- ja guolástanrievttit hedjone Ruošša válldi áigge. Siiddaolbmuid rievttit eai váldon vuhtii jagiid 1868 ja 1898 meahcástanlágain ja jagi 1865 guolástusnjuolggadusas. Aikio jalgii maid Lappekodisilla suodjeváikkuhus sámiide unnui Suoma bealde 1800-logus. Ruošša válldi áigodagas stáhta ii dorvvastan sámiide daid rivttiid, maid siidavearu máksin livččii geatnegahtán. Siiddat dehe sámiid eatnamat eai oidno 1800-logu eanangirjjiin. Dat leat juogo namuhuvvon suohkanin dehe daid ovttahttimiin leat šaddan suohkanat. Aikio jalgii 1800-logus eiseválddit eai šat váldán vuhtii sámiid oainnuid ja danin sámiid sajádat hedjonii. Sámit báhce delle unnitlohkui earet iežá dikkiin.

Loahpahus

Siiddaid ja siiddaolbmuid sajádat lea rievdan olu 1500-logus 1900-logu rádjai. Dán sáhtta vuohttit čálalaš gálduin. Ruota váldegotti áigge siiddaid sajádat lei nanu ja siiddaolbmuid rievttit dovddastuvvoje, muhto juo delle sisabahkken ollii Sápmái earet iežá ođđaássiid ja ruvkiid hámis. 1800-logus siiddaid sajádat hedjonii ja siiddat jávke goit Suoma beale áššegirjjiin. Siidavearu heaittiheapmi Suomas jagis 1924 botkii mañemus aktavuodá 1600-logu loahpa riektedillái.

Aikio čoahkkáigeassá bures, ahte siiddaid dili leat muhtán ealáhusaid rievdan ja stáhtaid leavvan. Dan sáhtá maid dán čállošis giedahallon gálduid vuodul duodaštit. Boazodili rievdan dagahii nuppástusaid 1700-logus Durdnosa Sámis. Stáhtaid rájit biđeje Durdnosa Sámi siiddaid 1750-logu rájes ja dasa lassin rádjegiddemat 1800-logus hehteje boazodili. Eanangeavtináššit sirdašuvve siiddaid dikkiin stáhtaid eiseválddiide. Siiddaolbmot ledje bággejuvvon smiehttat eanangeavtima ođđasit dehe suddjet iežaset dološ árbeeatnamiid ođđa vugiin dego Ohcejoga Sámis guolástusdáluid vuodđudemiiin 1800-logus. Suoma senáhta dagai jagis 1898 mearrádusa, mii geatnegahtii boazoolbmuid vuodđudit bálgošiid ja dat iežáhuhtii sámiid boazodili Suoma bealde Ruošša válldi áigge loahpas. Siiddat jávke virggálaš áššegirjiin Ruošša válldi áigge Suomas 1800-logus.

Gáldut

Hyvärinen, Heikki J. 1979. *Saamelainen kiinteistö oikeudessamme*. Helsinki: Valtion painatuskeskus.

Korpijaakko, Kaisa 1989. *Saamelaisten oikeusasemasta Ruotsi-Suomessa*. Helsinki: Lakimiesliiton kustannus.

Korpijaakko-Labba, Kaisa 2000. *Saamelaisten oikeusasemasta Suomessa*. Diedut 1/1999. Guovdageaidnu: Sámi Instituhta.

Nahkiaisaja, Tarja 2016. *Saamelaisten maat ja vedet kruunun uudistiloiksi*. Oulu: Oulun yliopisto.

Päiviö, Nils-Johan 2011. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*. Uppsala: Uppsala universitet.

Goahtegearregat – ledjego dakkárat? Soabadallamis ja soabadanvieruin Eanodagas 1700-logus

Kaisa Korpijaakko-Labba

Dološ Sámi geopolitihkalaš sajádat lei jo gaskaáiggis šaddan mearkkašahhtin, go iešgudet gonagasgottit gilvaledje davveguovlluid hálddašeamis. Dasa geavahuvvojedje mánggalágan vuogit, muhto guovddážis lei hálddašan- ja riektvuogádaga sajáidahttin dihto guvlui. Ruotta birgii dán gilvvus bures ja dat sajáidahtii iežas stivrri viiddis ja guovddáš oassái Sámis.

Gustav Vasa heaittihii birkelaččaid doaimmahan sámiid vearuhusa 1500-logu beallemuttus, man maŋŋá gonagasa ásahan fálddit fuolahedje vearuhusa ja riekteortnegis sámevuovlluin, maid Ruotta anii iežas válldi vuollasažžan. Ruota gearretortnet sajáiduvai sámesiiddaide jođánit, ja jo 1600-logu loahpas gávdnojit viiddis gearretbeavdegirjiid čoakkáldagat.

Muhtin boarrásut girjjálašvuodas Sámi diliid birra máinnašuvvo maiddái gilvaledji riektvuogádat, sámiid iežaset goahtegearregat. Máinnašumit dán gávdnojit eandalii Sámis doaibman báhpaid govvádusain. 1600-logus Giema Sámis doaibman báhppa Tuderusa mielde siidda olbmui lei álo ovdal virggálaš gearregiid vierrun čoahkkanit gearregastit

gaskaneaset, man oktavuodas sii gieđahalle áššiid numo sáhtuid, náittoslihtuid ja mádjitbivdui dahje guollečáziide guoski vahágiid. Ulbmilin lei čoavdit riidduid ja sierramielalaš- vuodaid. Jos soabadallan ii lihkestuvvan, de ášši mañiduvvui báhpa čoavdimii. Easka jos báhppa ii riiddu šlája vuodul sáhttan čoavdit ášši, de son sirddii ášši duopmostullui.

Ohcejoga girkohearrá Fellman mielde eandalii anáraččain lei vierrun gearregastit gaskaneaset álo go sii čoahkkanedje márkanbáikái. Dáid gearregiid ságadoallin doaimmai gili sápmelaš leansmánni, ja dain gearregiin lei vejolaš doalvut ášši ovddosguvlui gihligotti gearregiidda. Goahtegearregiidda sáhtii hástit dušše eará sámiiid, ii ođđaássiid ja vel unnit kruvnnu bálvaleaddjiid.

Nuortalaččaid gaskkas vel 1900-logu álggus doaibman *sääbbar* dahjege *norraz* lei Ruošša beale sámesiiddaid sosiála ja ekonomalaš eallima guovddáš ja dat fuolahii maiddáid riekteortnega dikšumis. Stáhta dovddastii nuortalaččaid báikkálaš iešmearrideami ja báikkálaš riekteortnegii eai lean molssaevttolaš vuogádagat. Muhtin dutkit leat geahččalan generaliseret norraz-čoahkkimiid ja daid doaimma guoskat maiddáid “Ruota” Sámi diliid. Dákkár generaliseremat eai goit doala deaivása historjjálaš gálduid vuodul.

Jos ráddjet goahtegearregiid guorahallama “Ruota” Sápmái, váttisvuhtan šaddá dievaslaš originála gálduid váili. Sámiid iežaset goahtegearregiid birra eai gávdno primára čálalaš dahje njálmmálaš gáldut. Maiddáid Ruota gearretbeavdegirjearkiiva ii sáhte čoavdit dán hástalusa; ii goit nu, ahte historjjálaš gearretbeavdegirjiin gávdnošedje njuolgggo máinnašumit muhtinlágan bálddalas duopmostuolu doaimmas ja dan gaskavuodas virggálaš riektevuogádahkii. Arkiivagálduid vuodul sáhtta baicce navdit, ahte sámiiid iežaset goahtegearretortnet ii leat

goassige oppa leamašange – ahte sáhka lea boasttoáddejumiid vuodul ráhkaduvvon myhtas. Boasttoáddejumiid vuodul šaddan myhtat eai leat nu eahpedábálaččat sámiiide ja sin vieruide ja jáhkuiide guoski girjjálašvuodas.

Eanodaga historjjálaš gearretbeavdegirjemateriála guorahala- dettiin sámiiid goahtegearret-gažaldaga vuolggasajis vuosttas fuomášupmi lea dat, ahte virggálaš gearregiin lea hui dávjá almmuhus das, ahte muhtin ášši lea jo čovdojuvvon áššebeliid gaskkas soabadeami bokte. Dát ii goit leat nu eahpedábálaš Ruota riektevuogádagas.

Iešguđetlágan soabadallanvuogit leat leamaš sáhkuid, buhta- dusaid ja mávssaheami lassin áidna vuogit čoavdit riidduid ja rihkkosiid ovdal go guovddášválddi doaimmas šaddan riektevuogádat gávdnui. Maiddáid muhtin historjjálaš lágaid njuolggadusat leat čielga duodaštussan das, ahte vel riekte- vuogádaga ásaheami mañná álbmogis lei vierrun soabadallat riekteáššiid, joba rihkusáššiid, almmá duopmostuoluid miel- váikkuhusa haga.

Eanodaga gearretgoddi sisttisoalai historjjálaččat golbma siidda: Ruovdnál, Suovditvári ja Bealdojávrra siiddaid. Ruovdnál lei dain stuorámuš olmmošlogu ektui ja muđuige jábáleamos. Boazodoalus lei ereliiggán stuorra mearkkašupmi, muhto maiddáid bivdu lei dehálaš. Siidda olbmot orro čavččas giđdii guhkes gaskkain nubbi nuppis iežaset vearroeatnamiin, muhto geassit olbmot orro Jieknjameara gáttis. Jahkásaš gearre- gat dollojuvvojedje ođđajagemánu loahpas dahje guovvamánu álggus otná Márkanis lahka Gárasavvona. Seammás ledje dálvemárkanat, olbmot messostalle ja mákse kruvnnu vearuid. Dát lei áidna hávvi olles jagis go nie ollut olbmot čoahkkanedje ovta sadjái, mii lei lunddolaččat heivvolaš vuolggasadjái jagi áigge čoagganan riidduid čoavdimii.

Eatnašat Eanodaga gearregiin giedahallon áššiin leat guoskan Ruovdnála siidda olbmuid. “Ruoŋa” Sámi eará siiddaid ektui áššiid mearri leamaš stuoris; Ruovdnála sámit orrot mielas čielggadan riidduideaset gearregiid vehkiin. Gearretbeavdegirjiid dárkilis guorahallan čájeha, ahte stuorra oassi áššiin leat soabadallojuvvon jo ovdal gearregiid dahje mañimustá dalle go ášši lea duopmostuolu giedahallamis. Riiddut guske mánggalágan áššiide: gudnerihkkumiidda, árbbiide, bohccuide, smávva doaruide ja eatnamiid ja čáziid lobihis geavahussii. Áššit main gearret lea čielgasit gohččon áššebeliid soabadit leat masá álo guoskan bohccuide.

Dávjá soabadeapmi šattai dilis, mas ášši duodaštusat čujuhedje čielgasit nuppi áššebeali sivalašvuhtii. Dalle olmmoš sáhtii ieš fállat soabadeami, ja go nubbi áššebealli dan dohkkehii, de ášši lei giedahallon lohppii. Soabademiid “riektéfápmu” vástidii eará duomuid, eaige sohppojuvvon áššit jur giedahallon ođđasit gearregiin. Jearaldahkan šaddá, makkár rolla muhtumin namuhuvvon olggobeale olbmuin lei soabadeami ollašuvvamis.

Leansmánniid ja lávdealbmáid geavaheapmi iešgudetlágan riektevuogádaga veahkkebargguin ii leat amas albmanepmi Ruoŋa gonagasgottis. Sin dábálaš bargguide gulai árbejuoguid, rádjááššiid, eanajuoguid ja sullasaš áššiid doaimmaheapmi rievtti namas. Ná lei maiddái Sámis. Muhtimin dihto riidoášši soabadallan lea gearregiid oktavuodas sirdojuvvon olggobeale olbmo bargun. Dalle duopmostuollu lea dušše nannen soabadeami boadusin šaddan čovdosa.

Muhto mo leat doaimman dalle, jos sierramielalašvuohta lea šaddan guhkes dálvvi áigge nu ahte ášši ii sáhtán mañidit čuovvovaš gearregiid? Gearretbeavdegirjemateriála sisttisdoallá dákkár áššiin seammasullasaš čielggademiid. Dávjá

báhppa lei veahkin soabadallamis. Jos lei soabadallon dakkár áššis, man soabadeapmi ii lean lágas gildojuvvon, de gearret ii sáhtán šat váldit dan giedahallamii dahje čielggadanláhkai. Gearret lea goit váldán beali dakkár dáhpáhusaide, go gaskanas soabadeami buhtadus lea adnon menddo stuorisin. Ovdamearkan dás lei dáhpáhus Eanodagas jagis 1737: Elin Lind ja muhtin boalvár leigga soabadan mañja go eamit lei oaivvesnaga rigeren boalvára stobus. Elin lei addán boalvárii hearggi. Soabadeapmi šluhttejuvvui gearregiin seamma jagi ja Elin oaččui hearggis ruovttoluotta, muhto galggai baicce máksit 5 dálera ja 20 evvre buhtadussan boalvárii.

Jagi 1751 rádjasoahpamuša vuodul Dánmárku-Norga ja Ruoŋa šadde ovttaoaivilvuhtii guhká bistán eahpečielggasvuodain stáhta rájain davvin. Muhtin dáhpáhusain rádjá luddii siidda, muhto eanaš dáhpáhusain rádjá mearkkašii, ahte dálve- ja geasseguohtuneatnamat juohkásedje guovtte beallai stáhtarájá. Rádjasoahpamuša lassebeavdegirjis, Lappekodisillas, goit dáhkiduvvui sámiid riekti árbevirolaš vieru mielde johtit bohccuiguin nuppi riikii ja geavahit doppe eatnamiid ja čáziid iežaset birgejupmái. Lappekodisilla meroštalai maiddái ere-noamáš riekteprotokolla daidda diliide, main sámiid gaskii šadde johtimiid áigge riiddut. Riidduid galggai čoavdit vuosttažettiin ng. sámi rievttis (ru. lapp-rätt), man sátnejođiheaddjin doaimmai leansmánni ja lahtun guokte lávdealbmá. Sámi rievtti mearrádušas sáhtii váldit gihligotteriektái.

Lappekodisilla oktavuodas doaimman sámi rievtti prinsihpaide leat ođđasut girjjálašvuodas muhtumat geahččalan gávndat ákkastallamiid ja duogáziid dološ goahtegearregiin, juoba nuortalaččaid sijdsáábbar-čoahkimiin. Sámi riekti lea adnojuvvon dáid lunddolaš joatkkan, ja sámi árbevirolaš riektái vuodđuduvvi ortnet lea navdosiid vuodul šaddan dán láhkai

oassin stáhtaid riektevuogádaga. Sii geat dákkáriid leat buktán ovdan leat goit šaddan dohkkehit, ahte Lappekodisilla válmmaštallan- dahje eará áššái guoski materiálas ii gávdno doarjja dákkár oainnuide.

Sámi riektehistorjjá dutkama váttisvuohtan orru leamen dávjá dat, ahte historjjálaš áššegirjiin vigget gávdnat olu guhkkeli manni navdosiid go daid sisdoallu suvdá. Go ovddalgihtii šaddan teoriijaide lea addon váldi gálduid ektui, čuovvumuššan leat dávjá stuorra ruossalasvuođat materiála sisdoalu ja čilgehusaid gaskkas. Ollu mávssolaš diehtu vássán áiggis lea dáinna lágiin hilgojuvvon ovddalgihtii dahkkon vuordámušaide heivetmeahtumin.

Sámeeatnama gearretbeavdegirjemateriála systemáhtalaš guorahallan čájeha, ahte duohtavuohta fállá sámerievtti doibmii čielga ja konkreta ovdagovaid, ja justa dákkár guovlluin, gos sámerievttit Lappekodisilla mearrádusaid mielde galgege doaimmat. Dasa lassin ahte riidduid čoavdin soabadeami bokte leamaš dábálaš goit Eanodaga sámiid gaskkas, soabadeamis sáhtta arkiivamateriálas gávdnat maiddá dihto vuogáiduvvan vieruid. Dakkárat leat eandalii siidda árvvusadnojuvvon olbmuid, leansmánni ja lávdealbmáid muhto maiddá báhpa oassálastin soabadallamii.

Muhtin gálduin goahtegearregiid ja nuortalaččaid sijdsáabbara čoahkkimiid leat govvidan soabadallanduopmostuollun. Erohus sámiid “iežaset riekteortnega” birra dološ báhpaid gálduin ja gearretbeavdegirjemateriála gaskkas ii leat loahpa loahpas nu stuoris go álggos orru. Soabadeami luonddu dihtii doaimmas eai leat báhcán albma “duođaštusat” dahje eará gáldut maŋit buolvvaide. Soabadanmeannudemiid váldo-olbmilin ii soabadallama luonddu mielde leat leamaš addit

duomuid. Ulbmilin lea baicce leamaš soabalašvuođa gávdnan áššebeliid gaskii, juoba duohtavuođas ja realitehtain beroškeahtta.

Vaikko soabadanmeannudeapmái, numo dás leamaš sáhka, lea vejolaš gávdnat nana duogášmateriála gearretbeavdegirjemateriála sisdoalus Eanodagas, lea dehálaš deattuhit ahte maiddá virggálaš gearregat adnojuvvojedje čielgasit árvvus guovllu sápmelaččaid gaskkas. Riidduid čoavdinuogit dievasmahte nubbi nuppi.

Dát čálus lea oaniduvvon jorgalus Kaisa Korpjaakko-Labba artihkkalis “Kotakaräjät – oliko niitä? Sovinnoista ja sovintomenettelyistä Enontekiöllä 1700-luvulla”, mii ilmmat girjjis Oikeutta ja historiaa. Heikki Ylikankaan 50-vuotisjuhlakirja, ss. 109–125. Helsinki: WSOY, 1987. Čáli lea addán lobi artihkkala almmuheapmái jorgaluvvon ja oaniduvvon hámis. Sámegillii jorgalan Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen).

Dološ Deanu siiddat

Luobbal Sámmol Sámmol (Aikio) ságastalai Skuvllaalbmá Áslat Niillas Áslagiin (Holmberg) Deanu siiddain Áibmejohnjálmmis skábmamánus 2019. Čálalaš hápmái heivehan Doavtter-Aino Aura (Pieski).

Teavsttas:

Á = Áslat

S = Sámmol

Á: Jus moai siidavuogádaga ja historijá bokte gehčče luossabivddu ja doppe gurre vehá otnábeivái dan dili. Deanu čázadaga guovlu lea viiddis ja dan viidodagas ledje olu siiddat. Makkár siiddat gulle Deanu čázadahkii?

S: Álgoálggus ledje kánske 4–5 siidda Deanu guhkkodahkii. Sáhtte leat vehá eanetge. Jus njálmmis vuolgá de doppe lea Deanodat ja dan bajábealde lei Ohcejoga siida. Das bajás fas Deanu siida, mii gohčoduvvui maiddá Juovssa siidan dahje Juovssaid siidan. Deanu siidda bajágeahčen Deatnu juohkásii guoktin váldosuorgin, dálá Anárjohkan ja Kárášjohkan, muhto Anárjohka gohčoduvvui dalle álggos Deatnun, dahje namalassii Badje-Deatnun. Kárášjoga njálmmis velá 1700-logus Deatnu gohčoduvvui Vuolle-Deatnun. Nu ahte Anárjohka lei dalá Badje-Deatnu. Dát namahusat eai leat gal seilon sámegillii, muhto dárogillii. Øvre Tanaelv ja Nedre Tanaelv ovdamearkka dihtii Schnitleris¹. Ovttá gaskka maiddá Várjjat siida olai gitta Detnui, muhto mun jáhkán ahte dat dáhpáhuvai easkka das maŋŋá go Čáhcesullo guovlu šattai vierrásiid háldui, álggos

vuos ruoššaid ja das maŋŋá dážaid háldui. Várjjatsiidda guovddáš dahje dálvesiida lei Ánejohnjálmmis. Loahpas dážat álge háhpohallat maiddá Ánejohnjálmmi ja olles Ánejoga, go dat lei stuorra luossajohka ja oppa Várnjargga stuorámus johka muđuige. Dan dihtii Várjjat siida gárttai murdit viesttar guvlui. Loahpas dat beasai Deanu rastá rádjalágaid Ohcejoh' siiddain 1700-logus, muhto ii várra olus dan ovdal.

Anár rádjašuvai Deanu siiddain Anárjohnjálmmi bajábealde. Lea vejolaš ahte Anára ja Deanu siiddaid rádján lei álggus Gáregasjohka dahje dálá Basejohka, muhto dat lea vehá eahpečielggas go anáraš namat sáhtte leat dovdosat maiddá Deanu siidda bealde. Goitge Gáregasjohka orru leamen álgoálgosaččat anáraš namma daningo dan vuodđun lea várra guoikgáhrít anáraš namma kárigáš. Viehka árrat Ohcejoga rádja sirdašuvai máddelii sullii máttit Deatnovárrái. Dat rádja lea dokumenterejuvvon riikkaid rádjačilgehusain.

Á: Mun lean mánggaid kárttaid oaidnán siiddaid rájain ja dat leat iešgudegeláganat. Okta sivva dasa lea várra ahte siiddaid viidodagat lea olu rievddadan.

S: Dat lea duohta. Dat leat rievdan viehka olluge. Ovdamearkka dihtii Ruota riikkas leamaš válderádjá hui davvin gitta lahka jiekŋameara, lahka Leavdnjavuona ja Lágesvuona ja Deanuvuona daningo válderádjá olii siiddaid rájaid mielde Ávjovári, Deanu ja Ohcejoh' siidda davverádjái ja maiddá viestarabbos Láhpojávraí ja Guovdageidnui. Buot dát siiddat ledje Ruota válderájá siste viehka guhká, mánggaid čuđiid jagiid iešalddes. Dat ii lean liikká olles riikarádjá, dušše juridihkalaš rádja, mas ráđđii Ruota láhka.

Á: Nu mo mun lean ádden, de ain 1600-logus sámii lei oktoriekti Deanu bivdui. Ja vel 1800-logu álggus bajit oasis Deanus livčče lean sámiiid hálddašeami vuolde. Ledjego dat guovllut siiddaid hálddašeami vuolde vai mas dalle lei sáhka?

¹ Peter Schnitler, dánskalaš-norgalaš lahkaolmmoš ja offiseara, gii barggai Norgga ja Ruota rádjakomišuvnnas 1740-logus.

S: Lea váttis dadjat aiddo man namas sápmelaččat goasge ráđdejedje Deanu. Iešalddes čájeha, ahte sápmelaččat leat dego priváhtalommožin ráđđen Deanu buot guhkimusat. Álggos dat diedusge lei siiddaid válđi. Ja go siiddat ledje nu mánggat miehtá Deanu, de Deanu čázadaga hálddašeapmi gáibidii siiddain maiddá oktasašbarggu. Dainna lágiin dát 5–6 siidda, mat ledje čázadaga olis, gárte oktasašbargui ja dahke dan diedus mielas, go dainna lágiin sáhtii dorvvastit ovdamearkka dihtii guollenáli Deanus. Dat lei iešalddes čielggas, ahte luosa eallin oalgejogain lei dehálaš oassi luossanáli birgehállamis. Gođđu lei jogain ja dainna lágiin oppa Deanu váldooalli ja maiddá oalgejogat ledje dehálaččat, ja olbmot galge diehtit mo luossa láhtte guđege čázis. Dan dihte guđege báikki olbmot buot buoremusat. Dainna lágiin báikkálaččat čáziid hálddašeapmi lei priváhta olbmuid dahje bearrašiid hálddus, ja siiddat fertejedje dan dohkkehít. Siiddaid dábálaš ortnega mielde eatnamat juohkásedje dábálaččat sogaid eatnamiidda. Ná sogat guđege guovllus gárte dikšut iežaset čáziid.

Á: Moson dat leat dan dahkan? Don namuhit gođđama dehálašvuoda luossanállái ja mo olbmot dovdet sin guovlluid. Leagoston dat juoga láhkai árvvoštallan luossahivvodaga ja viggan doalahit, ahte doppe leat doarvái gođđuguolit? Manson didolaš dahje systemáhtalaš dat leamaš?

S: Dat gal leamaš hui didolaš diedusge. Mun jáhkan ahte báikkálaččat leat guđege guovllus dan báikki bearaš dahje olbmot diehtán makkár dilis guollenáli lea su guovllus. Aiddo mainna fámuin son oaččui dien hálddašit dan guollenáli, dat lea diedusge vehá eahpečielggas. Orru leamen nu ahte dat lea dáhpáhuvvan siidda namas ja dainna lágiin lunddolaččat, ahte siidahan juohkásii muđuike sogaid dahje bearrašiid eatnamiidda. Dalle guđege guovllu olbmot ieža diedusge árvvoštalle iežaset guovllus guollenáli birgema.

Á: Naba moson siiddaid ovttasbargu dahje ovttasráđđen lea doaimman justa luossanáli dahje luossabivddu hálddašeami ektui?

S: Dat lea várra dáhpáhuvvan viehka lunddolaččat, go siiddat ledje nie mañnalagaid Deanu čázadaga olis. Leage viehka čielggas, ahte siiddat gárte gaskaneaset ráđđadallat oppa áigge mo guollenáliid dikšun buoremusat dáhpáhuvvá. Dat dáhpáhuvai oppa áigge maiddá dan dihtii ahte jagit eai leat nu vieljažat. Ferti guđege jagi ja guđege jagiáigge maiddá árvvoštallat ovttas, mo guollenálit gosge birgejit. Dieinna lágiin šattai áibbas lunddolaš oktasašbargu siiddaid gaskii. Dat oktasašbargu diedus elii oppa áigge. Siiddat galge leat ovttas didolaččat das mo guollenálit goasge ja gokkoge birgejit Deanu čázadagas.

Á: Dat orru leamen dálá ektui olu eanet ovdánan diet hálddašeapmi, go otnehan dat lea oalle stiivon. Okta njuolggadus lea fámus ja dan jagis jahkái čuovvut. Ovdalaš áigge dat lea leamašan eanetge rievdadeaddji ja heivehuvvon álo dan dillái.

S: Dat dat gal lei dakkár, muhto maiddá olggobeali váikkuhusat bohte uhcánaččaid. Diedusge riikkaid viidáneapmi Sápmái lei vuosttas dakkár dáhpáhus mii bilidii oktasaš čázadaga hálddašeami. Muhto dat ii dáhpáhuvvan báifáhkka. Erenomážit sis-eatnanrikkat Ruotta ja Ruošša gárte álggos dorvvastit siiddaide ja hohkahedje oazžut siiddaid álggos iežaset vuollái. Diedusge dakkár eavttuiguin, ahte dat gánnehii siiddaide. Dakkár gánnáhus lei ovdamearkka dihtii dakkár, ahte siiddat ožžo riikkaid olis hui viiddis autonomiija. Dat lei nu viiddis ahte várre muhtun moaddečuodi, kánske golbmačuodige jagi áigge siiddat hálddašedje dáid guovlluid riikkaid oassin nu dievaslaččat, ahte dat ožžo mearridit joba dan gii oazžu orrut siidda guovllus.

Á: Dain leamašan olu eanet válđi go vaikko otnábeai gielddaiguin.

S: Olu eanet, ja olu guhkit áigge maiddá.

Á: Gielдавuogádat lea oalle odđa go diesa buhtastahtta. Ja galhan datge muitala olu, ahte ain otnábeivve Deanu čázadagas lea genehtalaččat eanemus mánggabealat luossanáli máilmmis. Gávdnojit 30 iešguđege luossanáli Deanus. Galhan datge muhtin

láhkai duođašta, ahte siiddat eai leat goit goaridan daid luossanáliid. Dat leat nagodan doalahit dan riggodaga dáppe. Dat lea ovttalágan árbi dan hálddašeamis, man birra moai letne dál hállan.

S: Dat lea dáhpáhuvván duođai viehka lunddolaččat siiddaid oktasašbargun ja juoga láhkai luonddu bákkus maiddái.

Á: Dáppe luossa leamašan áibba guovddázis olbmuid birgejumis. Johannes Helander lea čállán, ahte 1800-logu álggus Ohcejoh' gieldda ássiin dušše guđát oassi livččii birgen luossabivddu haga. Maiddái dan árvvoštalai, ahte bealli gieldda ássiin elle birra jagi luossabivddu dietnasiin.

S: Na jo, dat sáhtta leat dieđusge veháš liiggástallange. Muhto jus jurddaša nu ahte Deanu boađu lassín lei muđui ge luonddu valji buktu: meahcebeivdu ja ovdamearkka dihtii muorravalji atnin, jeahkáliid, sinu ja buot diekkáriid atnu. Dalle boahit viehka lahka dien logu. Olbmot elle measta ollásit dainna valjiin, maid luondu nagodii buktit. Dasa lassín vel datge gálvvut, maid sáhtii doalvut olggos siiddain ja vuovdit earáide, ledje boahán luonddus.

Á: Lei bággu birget dainna mii dáppe birrasis lei. Dat buvtii maiddái dárbbu hálddašit daid riggodagaid nu ahte olbmot birgejedje dáppe.

S: Dashan lea báhcán gitta otnábeaivái sápmelaččaide dakkár árbi ja árbediehtu, ahte ii galgga goittot duššiid dihtii váldit liiggi luonddus. Dan galgá dihto mearrái seailuhit. Joba dan muddui, ahte muhtun muddui galgai jearrat lobi ieš luonddus ahte oažžugo váldit. Dat fas dáhpáhuvai muhtunlágan oskkoldatortnegiin sieidebálvalusain ja dan dakkáriin. Lei čielggas ahte luonddu ii oaččo dáhtolassii bilidit, muhto buorebutge seailuhit. Dieđusge dan oaččui geavahit buorin, muhto dan galgai dahkat nu ahte šattai nu uhcán vahát go vejolaš ieš lundui.

Muitosánit Luobbal Sámmol Sámmolii

Skuvlaalbmá Áslat Niillas Áslat (Holmberg)

Juohke sekuntta livččii galgan leat báddenrusttet jorramin. Nie lávii orrut go Luobbal Sámmol Sámmoliin, Samuli Aikioin, ságastallen. Muhtumin guovlalin su geahčen Áibmejohnjálmmis ja sáгат jorre dávjá dološ áiggiide, olbmuide ja báikkiide. In dieđe nuppi dakkár diehtogáldu go Sámmol lei. Gáldu, mii vel nu buriin mielain ja liekkusvuodain gulul buljardii jámma.

Máŋgii gergen maid Siidaskuvla-prošeavtta olis guovlalat su geahčen. Moatti vuosttas háve dušše plániime ja hálaimme makkár áššiid birra sáhtášii háleštallat. Šattai beanta guhkes listu. Sutnje orui heivvolaš juogadit dieđuid ja jurdagiid jietnabátti bokte. Iešge miedihii ahte ii lean šat boarásmanbeivái nu viššal čállit, dahje goit gárvet čállošiid. Olu sus goit lei maid hálidii juohkit.

Guktii gearggaime háleštallat ja báddet ságaid. Ovtta háve hálaimme Deanuleagi siiddaid, siidarájáid ja hálddašanvieruid birra. Nuppi háve fas lei sáhka luossabivddus ja dan hálddašeamis áiggiid čađa. Váidalahtti gal, de pandemijja botkii munno ságaid. Mun álgen dalán johtit olbmuid siste iešguđet dáhpáhusain go dat lei vejolaš inge headisge háliidan njoammudit dávdá vuorrasut olmui. De gullostiige váivves sáhka, ahte Sámmol lea garra dávdáin buohcamin. Ovdalgo gergen daid ođđasiid maŋŋá su oba deaivatge, de bođii jápmasáhka.

Sámmol lea guođđán stuorra guoros saji Ohcejoga servošii. Jáhkán su beroštupmi servodahkii sihke otná beaivvis ja vássán áiggis lei okta dain fámuin, mii doalai sus nu buori movtta. Okta fáddá man birra son livččii áigon eanet juogadit lei gillii čatnasan árbediehtu. Nuppi mielamiel fáttá son gohčodii sániiguin "Luondduriikka systematihkka, mii dál lea rievdamin". Das lei sáhka álbmotlaš árbedieđus ja golahanservodaga kritihkas, das, mo gilvu dagaha mearihisvuoda, mii fas goarida luonddubirrasa ja buktá loahpas katastrofa. Sámiid árbedieđus son oinnii vuodu dásseddui, mii dárbbášuvvo suvdilis eallimii.

Sámmolis lei maid beroštupmi dasa, mo olbmot ja eallit vuogáiduvvet luonddubirrasii – mo luondu bidjá eavttuid ja olmmoš ja eallit ellet ja rivdet daid eavttuid mielde. Siiddaid birra sus lei miella muitalit, man iešguđetláganat dat ledje, makkár siiddaid ovttasbargu lei ja guđelágan oktavuohka dain lea Davviriikkaid historjái, earret eará riektivuogádagaide. Márkanbáikkiid ja daid doaimma birra dalá servodagas maid livččii lean olu maid muitalit. Son livččii maid háliidan hállat sámi vuoinjalahšvuoda ja máilmmiviidodaga oainnu birra, ovdamearkka dihtii nástealmmi mearkkašumiid bokte.

Buot dieid birra mun livččen háliidan gullat, ja olu eará. Anán árvvus dan riggodaga man Sámmol gearggai juogadit ovdal vádjoli. Lea goit nana dovdu das, ahte eanet livččii galgan geargat. Su jurdagiid ii sáhte oktage eará juogadit ja jáhkán mángga fáttás eai sullasaš dieđut ja analysat gávdno geasge. Lean giitevaš das go bessen su dovdat ja visot das maid son gearggai eallimistis bargat.

Siidaskuvlla joavkku bealis giittán Sámmol-rohki su eallinbarggus ja das maid son juogadit min bargguid buorin. Mii muitit su liekkusvuodain ja giitevašvuodain. Vuoinjastehkos ráfis.

Siidavuogádaga nannen boazodoalus Suoma bealde

Heaikka Jovsset Juha Anne-Maria (Magga)

Olbmot dávjá jurddašit, ahte dušše stáhtat sáhttet ráhkadit lágaid, muhto eamiálbmogat ja sidjiide gullevaš dutkit leat guhká jo deattuhan, ahte maiddái eamiálbmogiin leat leamašan ortniiduvvan servodagat ja iežaset lágat ovdal kolonialismma – ja leat vel otná beaivvege. Koloniála stáhtat leat goittotge juo guhká biđgen, mollen ja rihkkon eamiálbmogiid láchkaortnegiid ránggáštusaid haga. Kolonialismma guovddáš reaidun lea leamašan áсахit stáhta áсахusaid eamiálbmogiid árbevirolaš hálddašan- ja láchkaortnegiid sadjái. Dás fuolakeahtta eamiálbmogiid láchkaortnegat leat seilon ja sirdášuvvan njálmmálaččat ja árgabeai geavadiid bokte sohkaolvvass nubbái, vaikko olbmot eai álo namut daid dahje fuobmá, ahte sii ain ellet iežaset lágaid mielde.

Maiddái Suomas kolonialisma lea doaibman ná. Suomas sámi boazodoalu virggálaš hálddašanvuohki lea bálggosortnet, man Suoma eiseválddit áсахedje 1800-logu loahpas siidavuogádaga sadjái. Sápmelaččat bággehalle searvat dahje vuodđudit bálgo-siid vai stáhta dohkkehivččii sidjiide guođohanrivttiid iežaset guohtuneatnamiidda. Vuosttas boazodoalloláhka Suomas áсахuvvui 1931. Suoma bálggosortet ja boazodoalloláhka eai dovddastan siiddaid eaige sámiid árbevirolaš boazodoallovugiid. Siidavuogádat eallá ain muhtin sajiin Suoma beale

Sámis eandalitge Sámi duottarbálgosiin ja nuortalaččain. Duottarbálgosiin boazodoallu lea ordnejuvvon siiddaid mielde árgabeai boazobargguin: duottarbálgosat leat juohkkášuvván siiddaide, mat doibmet iehčanaččat ja fuolahit boazobargguin iežas guovlluin.

Dat, ahte siiddat dahje Sámi boazodoallu eai leat dovddastuvvon Suoma stáhta lágain, headjuda sámi boazodolliid riektesuoji Suomas. Sápmelaččat leat leamašan duhtameahttumat boazodoalu virggálaš hálddašepmái ja Suoma stáhta lea ožžon moaitagiid riikkaidgaskasaš olmmošvuoigatvuodaorgánain. Ovdamearkka dihtii Suoma boazosámiid searvi, Sámi bálgosat rs, Sámediggi ja ON:a olmmošriekte- ja nállealahankomitea leat gáibidan, ahte Suopma galgá dohkkehit sámi boazodoalu boazodoallolágas. Mii livččii čoavddusin dálá dillái, go Suopma biehttala dohkkeheamis Sámi boazodoalu ja dan iežas ornniiduvvanhámiid?

Eamiálbmogat miehtá máilmmi leat beroštuvvan ealáskahttit iežaset árbevirolaš hálddašanvugiid ja lágaid ja dieinna lágiin hukset ođđasit iežaset servodagaid siskkobealde. Dán čálloš áiggunge guorahallat siidavuogádaga nannema vejolašvuodaid ja hástalusaid otnábeai boazodoalus Suoma bealde. Mun ákkastalan, ahte siida lea sámiid lánkaortnet (eang. legal order) ja áiggun buktit ovdan muhtun jurdagiid mo sáhtášii ealáskahttit ja nannet siiddaid Suoma beale Sámis.

Eamiálbmogiid lánkaortnegat ja siiddaid mearkašupmi

Cree-álbmoga lánkaoprinsihpaid dutkan riektediehtagiid doavttir Hadley Friedland čállá: "Soames olbmuid lea oahpahuvvon,

ahte eamiálbmogiin eai leat leamašan lágat ovdalگو vilges olbmot bohte deike. Dat lea gielis. Lágaid sáhtta gávdnat vugiin, mo joavkkut giedahallet dorvvolašvuoda, dahket mearrádusaid ja čovdet váttisvuodaid ovttas. Maiddái kollektiivvalaš vuordamušat dan ektui, mo olmmoš galgá iešguđet diliin meannudit, sáhttet ovdanbuktit lágaid."

Siidavuogádat lea deavdán lánkaortnega bargguid: Siiddain leat leamašan čielga ráját, maid olbmot leat dovdan, diehtán ja gudnejahtán beaivválaš boazobargguin. Olbmot leat nappo diehtán, maid vuordit eará olbmui. Siiddain leat leamašan siskkáldas vuogit dahkat boazodollui guoskevaš mearrádusaid. Dasa lassin eandalitge dolin siiddain leat leamašan vuogit čoavdit riidduid gaskaneaset. Dan lassin lea leamašan dábálaš, dego Kaisa Korpijaakko-Labba lea gávnahan 1600-logu gearretgirjiid vuodul, ahte boazosámit váide riidduideaset Ruota duopmostuoluide. Maiddái otná beaivve olbmot soitet dorvvastit stáhta duopmostuoluide. Historjjálaččat siidavuogádat lea buktán olbmuid sihkkarvuoda ja dorvvolašvuoda, daningo sii leat diehtán maid vuordit eará olbmui. Duodaštussan das, ahte sámiin leat leamaš doaimbi hálddašan- ja lánkaortnegat, lea dat ahte sámit leat bastán bargat bohccuiguin mánggaid čudiid jagiid ovdal go virggálaš boazodoallolágat bohte fápmui davviriikkain.

Mánggat eamiálbmotdutkan eandalitge Kanadas leat dutka-goahán iežaset álbmogiid lánkaortnegiid dan geahčanguovllus, ahte mo daid sáhtášii ealáskahttit čoavdin dihtii otná beai hástalusaid. Dego Friedland vuohkkasit čállá: "[...] muhtun eamiálbmogiid lágat leat oadđimin. Lea áigi boktit daid." Kanadas hástalusat leat guoskan ovdamearkka dihtii luondduresursaid geavahepmái, servodaga hálddašepmái dahje servodaga siskkáldas sosiála váttisvuodaid dego mánáid-suodjalussii ja veahkaváldái.

Dego Leanne Simpson vuohkkasit čállá girjjistis *As We Have Always Done*, eamiálbmogiid ealáskahttin oaivvilda dan, ahte mii dahkat áššiid ja eallit “nugo min máttut leat álo dahkan”. Su mielas čoavdda ealáskahttimis leat eamiálbmogiid árbevirolaš ealáhusat ja eanavuđot vierut ja barggut dego murjen, duddjon, bivdu ja nu ain viidásut. Lean dulkon Simpsona girjjiis, ahte dat leat dehálaččat goit golmma sivas. Vuosttažettiinge eamiálbmogiid árbevirolaš ealáhusat ja daidda čadnon eana-geavahanvuogit ja -vierut nannejit ja huksejit min oktavuodaid eatnamii, mat kolonialismma dihtii leat sáhttán gillát ja boatkanit. Nubbi sivva lea dat, ahte dat nanosmahttet eamiálbmogiid iešheanalašvuoda ekonomalaččat ja fáallet molssa-eavttu kapitalismii ja luondduin badjelmeriid ávkkástallamii. Goalmmát sivva fas lea dat, ahte konkreta bargan lasiha olbmo buresveadjima ja gullevašvuoda dovddu servošii ja máttuide.

Dát leat mu mielas dehálaš čuoggát maiddá eamiálbmogiid lágaid nannemii, daningo dat johtá giehtalágaid iešmearridemiin. Simpson lasiha goittotge, ahte eamiálbmogiid vuogádagaid ealáskahttima ii sáhte dahkat kritihkalaš suokkardallama haga. Su mielas dehálaš lea botket buotlágan sohka-bealáiduvvan olggušteami hámiid.

Mo nannet siiddaid Suoma beal Sámis?

Sámis siiddat eai leat goassige ollásit jávkan, nu ahte sáhka livččii sámi boazodoalu oktavuodas eanetge siidavuogádaga nannemis. Siiddaid nannen gáibida sihke stáhta doaimmaid ja barggu mis alldámet. Siidavuogádaga mielde eallin ii leat álki Suoma bealde, daningo Suoma boazodoalloláhka ii dovddas siidavuogádaga. Stáhtas leat baicce iežas formála vuogit hálddašit boazodoalu. Siiddain ii leat stáhta oainnu mielde

iešmearridanváldi guohtuneatnamiid ja eanageavaheami ektui. Siidavuogádat lea uhkiduvvon go siidda olbmot eai sáhte dahkat mearrádusaid ovdamearkka dihtii eanageavaheamis danin go sisabahkkemat gáržžidit guohtuneatnamiid.

Dehálaš oassi siidavuogádaga nannemis Suomas livččii, ahte eiseváldit dohkkehivčče siiddaid rivttiid ja iešmearridanválddi iežaset guohtuneatnamiid badjel. Siiddaid mearridanváldi ja riektesuodji ii leat máinnašuvvon Suoma boazodoallolágas iige eará lágain, mat gusket boazodollui, dego ruvkelágas ja vuovdelágas. Suomas leat aiddo (2016 ja 2022) addon málbmaohcanlobit Gova-Labbaid ja Ergona siiddaid guohtuneatnamiidda Giehtaruohtasa bálgosis. Ergona siida váiddii málbmaohcanlobis hálddahušiektái, muhto duopmostuollu celkkii ahte siiddas ii leat Suoma ruvkelága mielde váidinlohpi. Dát čájeha, man heajos riektesajádat siiddain lea: siiddain ii leat Suoma lága mielde lohpi oba váiditge eiseválddiid mearrádusaid mat gusket sin iežaset eatnamiidda.

Nu guhká go stáhtat eai dohkket sámiid rivttiid, de mii fertet muittuhit stáhta siidavuogádaga mearkkašumis. Lea dehálaš čalmmustahttit, ahte eiseválddit rihkkot siidavuogádaga lágaid go sii mieđihit ruvke-, golledoidin- ja vuovdečuollanlobiid siiddaid eatnamiid ala. Mo dan dahkat? Okta ovdamearka lea veahkaválddehis vuostálastin nugo Fovsen-akšuvnnat njukča-, geasse- ja golggotmánus 2023 Oslos leat čájehan. Dat buktet váldoálbmoga oidnosii váttisvuodaid, mat dájvá báhcet duopmostuoluid giddejuvvon uvssaid duohkái. Dát lea beaktilis vuohki rahpat dábálaš olbmuid čalmmiid eamiálbmogiid váttisvuodaide – ja sin lánkaortnegiidda.

Iešguđetlágan vuostálastindoaimmain lea dieđusge vel guhkes mátki dasa, ahte duopmostuolut ja eiseválddit albmaláhkai válddášedje vuhtii siidaortnega iežas lánkaortnegiin. Mii leat

goittotge dakkár dilis, ahte eat sáhte báhcit vuordit stáhta dohkkeheami, ja danin proaktiiva doaimmat leat dehálaččat. Davviriikkaid assimilašuvdnapolitihka ja kolonialismma geažil min vierut, ealáhusat ja eallinvuogit leat rašes dilis. Olu lea sáhka giela ja kultuvrra ealáskahttimis, muhto mun oainnán seammalágan dárbbu min láhkaortnegiid ealáskahttimii.

Dehálaš leage geahččalit sealluhit ja sirdit ovddosguvlui siidavuogádaga lágaid, daningo dat leat guovddážiis min kollektiivvalaš buresveadjimis. Mu nákkosdutkanmuša vuodul deháleamos siidavuogádaga lágat leat siiddaid ja sogaid oamastan- ja árberiekti iežaset guohtuneatnamiidda, siidarájáid gudnejahttin, mearrádušdahkan soabadeami bokte (konsensus) ja riidduid garvin dahje čoavdin soabademiin.

Siidavuogádaga lágaid sáhtta nannet árgabeai eallimis ja sirdit ovddosguvlui. Vuosttas ovdamearka mo dan dahkat lea guođoheapmi, mii lea okta deháleamos bargguin ja vieruin sámi boazodoalus. Guođoheami sáhtta dulkot aktiivvalaš sámi lágaid heiveheapmin otná beaivái, daningo dan bokte sirdašuvvet sámi árbevirolaš lágat bargguid ja geavadiid bokte čuovvovaš buolvvaide. Guođoheapmi čatná olbmuid oktii báikkiide ja ealliide. Boazodoallu doallá badjin sámi iešmearrideami árbevirolaš eatnamiid alde ja duvdá sámiid iešheanalašvuoda ekonomalaččat: bohccos mii oazžut biepmu ja duodjeávdnasiid. Dehálaš lea maiddái gudnejahttit siidarájáid. Boazodoalu siidaráját leat stáđásmuvván dálá hápmái stáhtaid rádjagiddema ja bálgosiid vuodđudeami maŋŋá maŋjimuš beannot čuođi jagi áigge.

Sámi boazodoalus siidavuogádaga lágaid ealáskahttin ja nannen lea maiddái kollektiiva bargu, mas ođđa sohka-buolvvat heivehit lágaid ođđa diliide ja hástalusaide. Maŋggaid lágaid leat árben ovddit sohka-buolvvain, muhto

lágat eai leat rievdameahhtumat. Dat gáibidit ahte olbmot árvvoštallet, ságastallet ja vihkkehallet daid – nappo heivehit daid iežaset eallimii. Stáhta bálggosvuogádat lea leamašan sajis juo badjelaš čuođi jagi, nu ahte iešalddes min máttut leat bastán heivehit maŋggaid siidavuogádaga vugiid bálggosortnega rámmaide daningo dat leat ceavzán otná beaivái. Nubbi ovdamearka mo nannet siidavuogádaga lea kollektiivvalaš dási doaibma, namalassii gulahallan ja soabadeapmi ránnjá-siiddaiguin. Ovttas mii leat nannosabbot.

Suoma boazodoalloláhka lea hui individualisttalaš ja buohtástahtta boazodoalli fidnodatdoalliin. Siidavuogádahkii fas lea gullan, ahte olles bearrašat, nissonolbmot ja vuorrasit olbmot leat leamašan fárus boazodoalus. Goalmmát vuohki nannet siidavuogadaga lágaid leage gidet fuomášumi dasa, ahte boazodoalus bearrašiin, buot sohka-buolvvain ja boarrásut olbmui leat leamašan dehálaš barggut ja doaimmat. Sohka-buolvvaid jotkkolašvuolta lea dehálaš oassi siiddastallamis. Siidavuogádaga lágaid sáhtta sirdit čuovvovaš buolvvaide mánáid ja nuoraid bajásgeassimis. Okta vuohki lea máinnastanárbevierru. Eamiálbmotduktit leat fuobmán, ahte máidnasat sisttisdollet láchkaprinsihpaid ja dieđuid eamiálbmogiid láchkaortnegiid birra. Máidnasiid ja muitalusaid bokte mánát ohppet vihkkehallet rievtti ja boasttu rájáid ja hárjehit dien vihkkehalla maid ollesolmmožin. Čálekeahpes láchkaortnegiin lea mearkašahhti, ahte olbmo riekteádejujumi bohtá olbmoss alddis, daningo ii leat leamašan olggobeale auktoritehta mii bágge daid čuovvut. Maiddái Sámis lea máinnastan- ja muitalusárbevierru leamašan dehálaš oasis mánáid bajásgeassimis, ja eandalitge boarrásut olbmot leat leamašan čeahpes muitaleaddjit. Nuoraide fas lea dehálaš oahpahit siidavuogádaga vugiid dego ovtastallama eará olbmuiguin, mii nanne sin sosiála čanastagaid servodahkii ja oahpaha sin bargat veahkkálagaid.

Siidavuogádaga lágaid dikšumin

Siidavuogádat lea Sámi láhkaortnet. Dál koloniála ášahusat bággejit min eallit stáhta lágaid mielde ja mii leat nuonddahallan mánggalágan hástalusaid vuollái. Siidavuogádaga lágaid nannen gáibidivččii stáhta lágaid muddema, muhto dasa lassin maiddá doaimmaid min iežamet álbmogis. Dán čállošis lean buktán ovdan moadde ovdamearkka, mat gusket bohccuid guođoheapmái siidarájaid gutnejahttimiin, siiddaid gaskasaš gulahallama ja soabadeami nannemii, bearrašiid sajádaga nannemii ja mánáid bajásgeassimii. Dá leat dušše moadde ovdamearkka, ja hástalan boazodoalloservošiid ságastallat eambo siidavuogádaga lágaid nannema birra.

Lágaid ealáskahttin lea dego sisttiid dikšun: seamma láchkai go mii muddet duoljjs litna ja anolaš sistti áhkuid oahpahasaid vuođul, de seamma láchkai ođđa sohka buolvvat heivehit ovddit sohka buolvvain árbejuvvon lágaid ođđa diliide ja hástalusaide sin árbevirolaš dieđuid ja máhtuid vuođul. Nuppe dáfus árbevierut ja lágat eai seaillo jos mii eat sirdde dahje oahpat daid ođđa sohka buolvvaide. Otná beaivve hástalusat siidavuogádaga lágaid nannemii gusket eahpitkeahhtá ruvke-, bieggamillo-, golledoidin- ja vuovdečuollandoaimmaide guohtuneatnamiid alde. Danin leage dárbu boahttevuodas heivehit oktii stáhta ja sámiiid láhkaortnegiid, daningo Sámi lágat čatnet maiddá eiseválddiid ja eará olbmuid Sámi eatnamiid ja čáziid alde.

Čálloša vuodđun lea čálii nákkosgirji "Siidan lait. Saamelaisen poronhoidon oikeusperiaatteet ja -teoria". Lapin yliopisto, 2024.

Gáldut

Friedland, Hadley 2018. *Wetiko Legal Principles*. Toronto: University of Toronto Press.

Kuokkanen, Rauna. "Muitalusaid mearkkašupmi otná servodagas. Sámi lágaid ozus narratiiva láchkametoda bokte." *Sámi diedalaš áigečála* 1/2023.

Napoleon, Val 2012. *Thinking About Indigenous Legal Orders*. Girjies Dialogues on Human Rights and Legal Pluralism. Colleen Sheppard ja Kirsten Anker (doaim). Springer Press.

Simpson, Leanne 2017. *As We Have Always Done*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Duolba Sáraoivi

Siidarádjamearkkat Anára ja Ohcejoga siiddaid guovllus

Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen)

2020 geassejorggáldaga siidaskuvlla ulbmilin lei siidarájáide oahpasmuvvan Gámasmohki-Gákcavári guovllus, muhto koronaráddjehusaid geažil eat beassan čoahkkanit stuorat joavkkuin. Gámasmohki-Gákcavári guovllus leaba Luobbal Jovsset Esko (Aikio) ja Luobbal Jovsset Jovvna (Jouni Aikio) čielggadan siidarádjamearkkaid dahje -uraid Sámiráđi prošeavtta várás moaddelogi jagi dassái. Mearrideimmet goit vuolgit oahpasmuvvat rádjauraide unnit joavkkuin.

Min guovtti beaivve vázzintuvra álggii Gákcavári stivlli luhtte. Luobbal Jovsset Esko ofelasttii min vuos Gáregasgeažejávrrri gáddái, gos gávnnaimet vuogas ja čáppa gohtensaji. Doppe min vurde dollasadji ja árrangeađgit. Go leimmet vuos vuoinnastan ja borastan, de gávccuimet Duolba Sáraoivvi ala, gos lea viissárgeađgi ja vehá dobbeleappos rádjáurra. Esko muitalii, ahte viissárgeađgi čujuha siidarájá guvlui, ja dan lávejedje cegget oinnolaš báikkái jos rádjá manai báikkis, gos dat ii oidnon nu guhkás. Vehá dobbeleappos Duolba Sáraoivvi alde lea siidaurra. Dasto vácciimet vel mohki lagaš Oađátmohčohkkii, man alde ceaggá maiddá siidaurra.

Čuovvovaš beaivve vácciimet vuos Biro buoidebassinroavvá, gos Esko láhttestii ahte roavvi lea dajuheamen min vehá

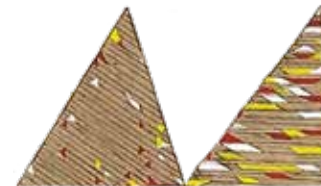
endorii. Smiehtaimet seammás, man somá livččii diehtit mas roavvi lei ožžon iežas erenoamáš nama. Okta fuomášii, ahte dál goit beaivváš bassá min buiddiid – lei čáppa ja liegga beaivvádat ovddit beaivve ektui.

Biro buoidebassinroavis goarknuimet Gákcavárčoma siidaura lusa. Gákcavárčopma lea Gákcavári bálddas ja eandalitge giikkáriin oinnii bures, ahte maiddái Gákcavári alde leat mánnga ura. Dohko eat goit dán háve šat gakcon, mearrideimmet baicce vázzit dohko ovtas čuovvovaš geassejorggáldaga, ja sidjiide geat eai nagot vázzit, mii mearrideimmet ordnet sáhtu njealljejuvllagiin.

Gákcavárčomas njeijaimet vulos ja vácciimet Gákcavárávžži mielde ruovttoluotta geainnu lusa. Loahppahástalussan šattai Gákcavárjoga rásttildeapmi, mii ii lean nu govdat, muhto čienjal ja rávdnjái. Okta mis nagodii njuiket badjel, nubbi vuojadii ja earát fas vázze johkaguora jekkiid ja juovaid badjel dohko, gokko šaldi rasttilda joga biilageainnu alde.

Oktiibuot vácciimet guovtti beaivvis sullii 30 kilomehtera. Dohko ii mannan mádii iige bálggis, eatge eisige livčče dadjadan dohko Luobbal Jovsset Esko ofelastima ja kártta lohkama haga. Mii leat giitevaččat Eskoi, go son vulggii minguin dohko ja oahpahii midjiide mávssolaš ja mearkkašahtti oasi min servodaga ja iešmearrideami historjjás, mas eat leat beassan eará sajis oahppat. Dasa lassin Esko guđii midjiide erenoamáš hástalusa ja barggu, numo son čálii tuvrra maŋŋá: “Mun háliidivččen Siidaskuvlla bokti guođdit nuorat ja boahstevaš buolvvaide árbbi guorahallagoahtit dieid siidarájáid, doppe leat vel nu olu čiegus áššit. Ja dieđusge olu rádjaurat leat ain gávnnaheahhtá, maid ohcama galggašii maiddái joatkit.”

VUOINNALAŠVUOHTA

Vuoŋŋalašvuohta – vuođu ozus

Jalvi Niillas (Holmberg)

Gii mun lean? Gosa gulan? Geat leat mii ja gos mii boahtit? Dego livččen áigá jo gapmudan, ahte min dološ máilmmigovas ja vieruin livčče valjis dadjamuš dieid vuođđogažaldagaide. Mu mánnávuodas ledje máidnasat, filmmat ja govvosat, mat suvde stuhkažiid jávohuhtton vássánaiggesteamet dálááigái. Dat stuhkažat orro boktaleamen juoidá iežan siskkožis. Orui dego dat livčče muittuheamen mu masnu, man áigá jo ledjen ribahan vajáldahttit. Gullelašvuođa dovdu čuožžilii. Go olmmoš dovtagoahhtá gullelašvuođa masanu, man birra ii dieđe nu olu, de sáhkkiivuohta badjána. Diehtemeahttunvuohta doložiid ektui orui ja orru ain áibmadas. Muhto gapmu báimmai: *mana meahccái, mana meahccái!*

Lea iežaslágan hástalus čállit dološ vuoŋŋalašvuohtamet birra. Muhtumat jávohuvvet go dasa čujuha. Lean maid gullan olbmuid dadjamin, ahte dan birra ii galgga hállat oppanassiige. Jávohuvvama duohken leat iešgudetlágan balut: muhtumat dovdet heahpaga, earát fas atnet váralažžan hállat nu fámolaš ášši birra.

Ieš jurddašan, ahte jos eallinbirrasa sámáidahttimii gullá maiddá vuoŋŋalaš dássi, de gáttášii ahte dan birra ferte sáhttit ságastallat. Navddán ahte jávohisvuohta čuovvu oasis kolonialisttalaš vássánaiggis – áiggis, goas dološ vieruid fertii dubmehallama balus čiehkát. Vuos dubmejedje gonagasat, girkut, duopmostuolut ja skuvllat, maŋážassii dubmejeaddjin

ledje sámeservodagat ieža. Nu dat manná, jorgalahtti beakti- lamos vearju lea dávjá jorgalahtton olmmoš ieš.

Dattege jurddašan ieš maid, ahte vuoŋŋalaš duogáža ferte suokkardallat ja sánuhit suolggaid, muhto ii fal muhtun jávo- hisvuhtii geatnegahtti prinsihpa dihtii.

Lea áinnas miellagiddevaš oahpásnuvvat čálalaš gálduide, mat áiggiid čađa leat sámiid vuoŋŋalašvuođa birra vurkkoduvvon. Sámiid noaidefámuid čujuhuvvo jo dološ Edda-divttain. Edda- ja skaldi-divttat dego maiddá Snorri gonagassáгат čájehit, ahte vikiŋgaáigge skandinávat válde nannosit vuhtii sámiid noaidefámuid. 1500-logus ovddosguvlui leat mánggat vuolggahusbargit, gearretčállit, dutkit ja eará mátkkálaččat ráđjan muitui maid leat oaidnán ja gullan – dan mielde mo sidjiide lea heiven. Maiddá čeahkkáigeasut čálalaš gálduin leat ilbman jo guhká.

Earenomážit vuolggahusbarggus báhcán gálduid ektui lea orron čielggas, ahte sámi vuoŋŋalašvuođa govvádusaide ii sáhte čalmmeheamet luohttit. Dán birra čállá maid oskkoldat- historijá professor Håkan Rydving girjjistis *Tracing Sami Traditions* (2010), mii gullá dán fáttá oktiibijuid jovkui. Son deattuha, ahte eatnašat 1600- ja 1700-loguin vurkejuvvon gálduid čállin bohte eará kultuvrras, gulle eará oskui ja hálle eará giela. Dasa lassin eatnašiin ii lean dieđalaš vuolggasadji, mii lei ávžžuhit bealehis lahknanvuohká; vuolggahusbargiid ulbmilin lei baicce dutkat sámi vuoŋŋalašvuođa sisdoalu danin, vai buorebut dieđášedje maid leat jávkadeamen ja mo dat beakti lamosit lihkostuvašii. Ovdamearkka dihtii Giema Sámi groavvasamos vuolggahusbargi, girkohearrá Gabriel Tuderus, anii dehálažžan návlet gitta boaššovssaid, jávkadit bálvovsbaikkiid ja siiddiid, suoládit daikke boaldit goavdáid. Maiddá gávvilut jorgalahttingoansttat geavahuvvojedje, dego sámiide dehálaš vuoŋŋalaš doahpágiid fátmmeapmi

kristtalaš oktavuhtii, numo sáni *ibmel*, mii lea leamašan sámiid geavahusas ovdal kristtalaš jorgalahttima.

Eará kultuvrraide gullelaš olbmot leat oaidnán daikke háliidan oaidnit dakkár mearkkašumiid sámiid eallimis, main ii leat leamašan duodalaš vuodđu. Danin sápmelaš ontologijiat leat doložiid rájes mytologiserejuvvon. Rydving árvala, ahte dihto bealli sámi vuoiŋnalašvuodas, dego ipmilat, deattuhuvvojedje čálalaš gálduin badjelmeare. Dieid áiggiid ii-kristtalaš polyteistalaš oskkuid dutkamušas lei dáhpin deattuhit pantheona, ipmillogahallama. Dasa lassin orru jáhkehahtti, ahte čállit liiggástalle ja oppastedje (generaliserejedje) mealgat vai sin bargu orošii eanet mearkkašahtti. Dutkiin lea leamašan giktalus čohkket ovtalaš mytologiija, eaige guovllulaš erohusat leat čáhkkan dán govvii.

Diiddaid ja vieruid hárrái lean Sámis jođedettiinan ja olbmui-
guin háleštettiinan giddden fuopmášumi sihke ovtta- ja sierra-
láganvuodaide. Ii diedusge leat álo nu čielggas, mii masage lea
sivvan: leago juoga dálá Sámis viidát dovdojuvvon diida leavvan
easka manjimus jahkečuđiid áigge muhtun oppasteaddji
gáldu, degomat Laestadiusa čállošiid ja sártniid, váikkuhusas?
Goas fas muhtun diidda daikke vieru váilun dihto guovllus
čuovvu kolonialisima jávisteadđi váikkuhusas? Leago mahkáš
bahábealji váilun Ohcejogas guovllulaš iešvuohta, vai leago
vuolggahusbargu daikke lestadialašvuohta sihkastan dan?

Gálduin máinnašuvvojit dievva “bálvaleapmái”, einnos-
teapmái ja meahcástallamii láktojuvvon ovttaskasáššit, main
ollusat leat rohttestuvvon eret iežaset konteavsttas iige manjis-
boahttiin leat buorre diehtit, makkár ealli oktavuhtii miige
dávviriid, vieruid daikke jáhkuid lea duodas gullan.

Ii diedusge visot, maid dološ vuoiŋnalašvuodasteamet sáhttit
diehtit, leat dušše dan veagas maid ovddeš vuolggahusbargit
ja dutkit čálle. Leathan noaidástallamis seilon otnábeaivái

maiddái biergasat, maid sáhtta oaidnit gaskaoami haga.
Muittán go nuppelotjahkásažžan oidnen goavddesgovvosiid
goas makkár oktavuodas: skuvlagirjiin, muhtun sámemuseas
daikke *Ofelaš*-filmmas. Govvosat geasuhedje, orui measta dego
dat ealášedje, numo luohiti eallá. Ávaštin mearkkašumi, man
galggašii čielggadit. Muhtumin govvosat bohte ovddal oktan
namahusain: dát lea duon ja duon “ipmila” symbola. Ojá, mun
jurddašin, dáid gusto ferte oahppat dovdat.

Muhto ledjen jo bures goalmátlohkái go viimmat viggen
dutkat goavddesgovvosiid. Almmolaš dieđus leat dušše guokte
goavdá, maid govvosiid lea čilgen ieš goavdá oamasteaddji.
Nubbi lea Poala Ándde goavddis, mii máhcahuvvui virggá-
laččat sápmelaččaide jagis 2022. Sullii 330 jagi ovdal, jagiin
1691–1692, Ánde čohkkái dikkis Čáhcesullos go lei gávnnahallan
goavdá geavaheamis. Dát noaidin áššáskuhtton almmái,
gii lei ovdal orron Ohcejogas muhto fárren Várjjagii, mitalii
dikkis earret eará duoguštuvvon goavdás govvosiid birra.
Muhto maid galggaš jurddašit govvádusain, mat leat celko-
juvvon fángavuodas dakkár guovllus, gos 91 olbmo ledje
noaidevuodas dubmehallama geažil boldojuvvon jagiid 1600–
1692 áigge? Sámi informánttat leat muđuige uhkiduvvon ja
biinniduvvon. Ánde gottáhalai duomu vuorddedettiin.

Rydvinga mielde Poala Ándde goavddis lea nu iežaslágan,
ahte dan ii sáhte geavahit vuodđun eará goavdáid dulkomis.
Nubbi goavddis, masa gávdnojit oamasteaddji čilgehusat, gulai
máttasápmelaš Bendik Andersenii. Dan govvosat sulastahttet
eambo eará goavddesgovvosiid go Ándde goavdás, muhto go
čilgehusat leat ovdamearkkadiehtii “sámenisu ráhkkaneamen
mannat áitái”, de goittotge daid vuodul ii leat nu buorre diehtit
gudege govvosa mearkkašumi goavdá oamasteaddjái – iige
earenomážit dan, mo ja masa goavddis lea geavahuvvon.

Lea dušše lunddolaš, ahte govvosat ja čilgehusat spiehkastad-
tadet guovllus guvlui ja áiggis áigái. Goittotge olmmoš masá

fuomáškeahttä ohcališgoahtá systemáhtalašvuoda. Ovttalaš mytologiija livččii álkit fátmastit, muhto gálduin báhcá gal hui eahpečielga govva.

Goavddis orru aŋkke dehálaš. Jos gálduid vuodul sáhttá juoidá sihkkarit dadjat, de goavddis lea geavahuvvon goittotge buresbirgejumi háhkamii. Gos leš gal boahtán dat navddus, muhto nuorabun mun navden goavdá gullat dušše siidda allaárvosaš noaidái. *Ofelaš-filbma*go dien jáhku cieggadii? T. I. Itkonen čállá girjjistis *Suomen Lappalaiset vuoteen 1945*: "Juohke almmáiolmmoš máhtii muhtun veardde geavahit goavdá, muhto deháluš dáhpáhusain, go fertii ovdamearkka dihtii buoridit dávdmaid, dorvvastit oamehaččaide, gávnnahit čiegus áššiid, vahágahttit daikke mávssahit, de fertii bivdit noaidi veahki." Laestadius čálii badjelaš čuohte jagi ovdal girjjistis *Lappalaisten mytologian katkelmia*, ahte "noaiderumbu" lei vealtameahttun atnodinga namalassii daidda, geat eai lean albma noaidit. Maiddái duoguštuvvon goavdáid mearri orru čujuheamen dasa, ahte goavdát leat leamašan geavahasu olu ja viidát. Norgga-Sámi beakkánamos vuolgahusbargi, báhppa Thomas von Westen, duoguštii ieš birrasii čuohte goavdá. Lemet Jon Aage (Solbakk) jáhkká, ahte goavddis soittii leat dábálaš reaidu, go siiddaid bearrašathan orro stuorra osiid jagis geasseorohagain, biedgguid ja guhkes gaskkaid duohken nubbi nuppis. Ja soiteba goavdát leat maid iešgudetláganat sierra dárkkhusaide. Muhtun oktavuodain goavddis lea veardiduvvon kompássa. Fierranjot Kirstte Rávdnages evttoha, ahte goavddis lea hálddašanreaidu ja gullá min iešstirvemii. Iešvuodaidis lassín maiddái dat, man viidát ja árgabeaivválaččat goavddis lea geavahuvvon siidda siskkobealde, lea navdimis rievddadan guovllus guvlui.

Itkonen sitáhtas gidde fuopmášumi su sátneválljemii "juohke *almmáiolmmoš*". Boares gálduin fidne álkit dakkár gova, ahte noaidástallan lea leamašan maskuliidna doaimba,

mas nissonolbmot leat olgguštuvvon. Dávjá máinnašuvvo, ahte nissonolbmot eai ožžon guoskat goavdá, eai lahkoni bálvvosbáikkiid, eai bálvvosbálgáid rasttildit jna. Jearašin goittotge, man eatnat "dutkiid" iežas heteropatriarkála máilmmigovva lea báidnán dulkojumiid. Informánttat leat leamašan measta dušše almmáiolbmot. Muhto čiekŋalabbos go dutká, de ii duohtavuohka oro leamen nu čáhppesvielgat: Poala Ánde logai dikkis, ahte son oahpai noaidástallama ja goavdástallama eatnistis. Itkonen buktá ovdan, ahte nissonnoaidástallit leat máinnašuvvon Njeavdámis, Beahcámis, Anáris, Ohcejogas ja Finmárkkus. Earenomáš beroštahti lea julevsámegeiela sátni guobas, mii lea mearkkašan nissonnoaidi. Sátni dihtto iešgudet hámiin sierra guovllulaš oktavuodain.

Jos goavdástallan geasuha, de roahkkaseapmi ovttaskas-áššiide, dego dološ govvošiid, soaitá leat beanta árrun. Ustiban Sara Marielle Gaup Beaska lea Davvi-Amerihkás guossástaladettiin hállan dan birra, mo mii sámít leat gáidan goavdás. Iešgudet čearddaid olbmot leat evttohan sutnje vugiid oahpásnuvvat goavdá odđasit. Okta lakota-čeardda olmmoš rávvii addit goavdá dakkár mánnái, geas vuhttojit earenomáš attáldagat. Mánas eai leat seammalágan ráját mahkáš servodatlaš dubmehallama balu geažil, iige noadđesirdašupmi soaitte vuos nu láddan. Evttohuuvui maid mannat muhtun čeahpes olbmui meahccái fástudit ja gazzat dieđu nieguin. Marielle mielas mihtilmas lei čearddalaččaid gehppeslágan lahkoneapmi áššái. Sin mielas goavdástallama máhcaheapmi ii galggašii leat nu issoras váttis. Dubmehallama balu lassín min ja goavdá gaska guhkku namalassii dušši mytologiseremiin. In eisige navdde, ahte min goavdát leat geavahuvvon aiddo seammaláhkai go ábi duoge čearddaid rumbbut – main sihkkarit gávdnojit maid gaskanas erohusat – muhto dego sidjiide rumbu, lea goavddis leamašan min olbmuide veahkkereaidun lahkoni stuorát fámuid.

Muhto vaikke min máttut vihttačuhte jagi dassái livčče máhttán čállit ja livčče iežaset dáhtus guođđán midjiide čálalaš bagadeami vuoiŋjalašvuoda hárrái, de dat livčče goittotge dušše girjjálaš gáldut. Girjjálašvuolta lea munnje láibeoassi ja oadjebas lihkanbiras, muhto mun in oainne vejolažžan gazzat čállošii dan geavtlaš ja abstrákta máhtu, mii noaidástallamii lea gullan. Hás goavdá sparaideapmi ja jietna muitala eambo go govus ja dan čilgehus.

Lea maid veara muitit, ahte mis oktage ii dáidde diehtit man olu diehtu ja dáidu lea iešladdes seilon. Man olu gávdnojit ain čeahpit, geat leat šaddan čiegadit árbbiset? Go logadin garra-duojár Fredrik Prost viiddis girjji *Leŋges hearggi Sáhčal fatnasa*, de hirpmástuvven dainna diehtomeriin, man son lea čoaggán. Mo son lea gálduid dutkkadettiin meroštallan dieđu luohte-hahttin daikke eahpeluohtehahttin? Go jerren dan sus Riddu Ridđu -festivála girječálliságastallamis geassit 2023, de son logai veardideami anolaš reaidun. Jos juoga diehtu – vaikkeba bálvvosvieruid, buorideami daikke vuoiŋnaid ektui – dihtto sullii seammaláhkai iešguđet gálduin ja áigodagain doarváid dávjá, dat addá nannejumi. Prost maid oalle jáhkehahtti vugiin čilge, ahte nuorttabeale fuolkeálbmogiin gitta Sibirjás ellet ain olu justa seammalágan jáhkut ja vierut, mat muhtun gálduid vuodul leat eallán dolin Sámis. Prost ektui lea mearkkašahti, ahte son čállá maiddá persovnnalaš geahččanguovllus geavtlaš vuoduin: son duddjo ja geavaha goavdáid.

Go lea vuoiŋjalašvuoda birra sáhka, de mun in ane goavdástallama ealáskahttima váldogažaldahkan daikke -ulbmilin. Goavdá geavaheapmi lea eahpitkeahhtá leamašan dehálaš, muhto liikká dušše oassi hui viiddis oppalašvuodas. Go oasáš bajiduvvo viidát ollisvuoda dovdomearkan, de dávjá dat olbmuid čalmmiin báisá dehálabbon go dan mearkkašupmi lei ovdal symbolastáhtusa.

Seammás gánneha maid váruhit romantiseremis vássánaiggi. Vuoiŋjalaš árbbi suokkardallama vuodđun ii galgga leat jáhkku dasa, ahte visot lei ovdal čába daikke buorre. Olbmot ledje olbmot headjuvuodaideasetguin maiddá ovdal kristtalaš jorgalahttima. Sihke gáldut ja njálmmálaš árbediehtu čujuhit dan guvlui, ahte olbmo iešbeaivválašvuolta lea báidnán maid eallima vuoiŋjalaš dási. Manneba nu ii livčče? Dá oasáš Dáža sieiddi luodi dajahusain, maid Jakob Fellman lea čállán muitui 1820-logus:

*Dáža sieidi, mun guottán
meahci valji ovdas veaikeruđa,
čázi valji ovdas
go mun bures oaččon
veaikerieggáid attán vuossárgga
ovdal beaivegukso.
[...]
Muhto jos munnje boastut geavvá
mun čoakkán ovcci bihkkaš muorragierraga
boalddán dán bassi báikki
sarvvačorvviid sirdán nuppi sadjái ...*

Mii dovdat ovdamearkka dihtii guvlláriid, geat buoridit olbmuid, dego maiddá juovssaheadđiid, geat nagodit juovssa-hit suoláduvvon daikke jávkan ášši ruovttoluotta oamasteaddjái – muhto váris lea álo maiddá ijabealli. Boranoaiddis, mii bargá sevdnjes fámuiguin ja geavaha noaidefámuidis vahágahttimii, lea čielga oassi min njálmmálaš árbbis. Kerttu Vuolab girjji *Bárbmoáirras* govvida bures man olu sihke sevdnjes ja čuvges fámut min máttuid luonddus ellet ja mo guktot dárbbášuvvojit.

Nu mo árabus máinnašin, vásihan ahte vuoiŋjalaš duogáža ferte suokkardallat ja sánuhit suolgaid, muhto ii fal jávohis-vuhtii geatnegahtti prinsihpa dihtii. Várrugasvuhtii ávžu baicce

dat, ahte áššiid meroštallan ja čuolddašeapmi láve áimmo-
huhttit ja heakkahuhttit. Iežan buolvva olmmoš ribaha hui álkit
váldit jo vuosttas lánkkiiid boastto guvlui.

Mun lean oahppan sáme giela eatnis ja áhčis, sogas, servožis,
skuvllas, dáidagis, girjjálašvuodas, arkiivvain, meahcis ... listtu
sáhtašii joatkit oalle guhkás. Mus ii leat akademihkalaš duogáš
inge leat gielladutki, muhto bargu girjjálaš ja njálmálaš dáida-
giin lea boktán beroštumi giellageavaheapmái ja semantihkkii:
sániid, cealkagiid ja viidát gielalaš ollisvuodaid mearkka-
šumiide. Sámáidahttin ja dekolonialisttalaš doaladupmi leat
giddden fuopmášupmán earenomážit dasa, mo min giella
doaima, váikkuha ja mii lea giela, miela ja kultuvrra okta-
vuohta. Man láhkai giella speadjalastá olbmo máilmmigova ja
kultuvrra?

Gielladieđa 1900-logu beallemuttu birrasii huksejuvvui
oalle muddui analyhtalaš filosofii ja luonddudiehtagiid ala,
man boadusin lei mekanisttalaš ja objektiverejeadji ádde-
jupmi gielas. Máilmmi beakkánamos gielladutki ja "modearna
gielladiehtagi áhčči", Noam Chomsky, lea 1960-logu rájes
duođaštallan universála giellaoahpa, man vuodul juohke
olbmoss lea eamidáidun seamma gielalaš struktuvra. Su
teoriiija vuodul makkár beare gielalaš sisdoalu, vaikkeba dikta-
girjji, lea vejolaš jorgalit man gillii ihkinassii. Muhto go sámi
girjjálašvuoda professor Harald Gaski evttohii Áillohaš-rohki
Beaivi áhččázan -diktačoakkáldaga Davviriikkaid ráđi girjjálaš-
vuoda bálkkašupmái jagis 1991, de Áillohaš eahpidii. Gaski
lea muitalan, ahte Áillu mielas girjji ii gánnehan jorgalit; son
lei čállán dan sápmelaččaide ja navddii, ahte eará álbmogat
eai ádde su duoji. Mañážassii son miedai, muhto dušše oasil:
dihto bihtážit, dego boazodajahusaid ja garrudusaid oassi, leat
dáiddára gáibádušas guđđojuvvon eret buot jorgalusain.

Prost fas ii hálit girjjiis jorgaluvvot oppanassiige.

Chomsky giellateoriiija ovddasta universalismma, mii čurte

kultuvrralaš girjáivuhtii. Sániid sáhtta jorgalit daikke iskat
čilget mánggain sániin, muhto go buot gielalaš mearkkašumiid
– dego muhtun rituálalaš ja myhtalaš sisdoaluid, sátnevádjasiid
ja idiomaid, metaforaid ja metonymiijaid – ii sáhte sirdit eallin-
birrasis nubbái daikke oba čilgetge, de goasnu jorgaleapmi
lea veadjemeahttun. Sáhka leage iešalddes kultuvrralaš jorga-
leamis. "Mo sáhtan jorgalit – ii fal sániiguin baicce jáhkuin –
ahte eatnu lea gorut, eallelaš dego mun ja donge, ahte dan haga
ii sáhte leat eallin?" jearrá mojavve čáli Natalie Diaz.

Go nuppi kultuvrras ii gávdno vástta sisdollui, mii galgá
jorgaluvvot, de sisdoallu ja mearkkašupmi láivu daikke
nuppástuvvá jorgaleami oktavuodas. Nu leš geavvan dávjjet
dávjá go dološ áiggiid vuolggaš bargit vurko informánttaid
dieđuid sámi vuoiñjalašvuoda birra. Ja vaikke jorgalettiin
gávdnošiiige man nu lágan vástta, de oazžu jearrat mearkkašaga
sol dážaide dan maid *beaivi* midjiide. Leatgo dážaid kollektiiv-
valaš čanastagat sátnái *flokk* seamma nannosat ja girjät go min
oktavuohta sátnái *eallu*? *Ealus* lea sakka oanehut mátki *eallimii*
go *flokkas livii*.

Go jurddašan jorgaleami kultuvrralaš mátkin, de smiehta-
goađán man olu min kultuvra lea rievdan vuolggaš barggu
álgima rájes.

Eallilan olbmuid giela dárkun lea leamašan munnje riggo-
dahkan, muhto ii dušše njálmálaš jáválašvuoda dihtii. Dološ
olbmo giellageavaheapmi sáhtta oainnat geažidit, mo son lea
vásihan iežas eallinbirrasa ja máilmmi. Paulus Utsi diktii, ahte
eatnigiella "lebbii miellamet". Giella sáhtta muitalit dan birra,
makkárat min olbmot ledje ovdalaš áiggiid.

Vaikke spiehkastagat gávdnojit iešguđet guvlui, de sáhtta
lohkat ahte gaskamearálaččat mu ja áddján sohka buolvva
giellageavaheamis lea issoras stuorra erohus. Áddján árgabeai-
giella čábbái giellagoaiguin. Mohkiid bokte hállan, eahpe-
njuolgo muitaleapmi giellagoaiguin ja sátnevádjasiiguin lea

vátnon issorasat. Dat boahťa ovdan maid veardidettiin vaikkeba dološ luhtedajahusaid 2000-logus biddjon luđiide. Fuolkán Guvvá Nillá lea dajahallon luodistis čuovvovaččat:

*Gávccenuplot-sallasaš lei oanehaš
ja okcilogigávccii lei ain láivi ...*

Navdimis diekkár olmmoš govviduvvošii otn earyláhkai: Dat dat gal de lea garra almmái, daikke sullasaččat.

Kristtalaš vuolggahusbargu dálá Sámi guovlluin olahii beaktillamos bohtosiiddis Beahcámis ja Guoládagas 1500-logus, davvisámi guovlluin fas 1600- ja 1700-loguin. Oažžu roahkka dadjat ahte noaidástallanvierut elle muhtun sajiin albmosit vel 1600-logus. Mañimustá 1700-logu álggu rájes leat dološ vierut bággehallan čihkosii. Go jurddaša man olu min giellageavaheapmi lea dušše mañimus jahkečuodi áigge rievdan – nu mo arkiivabáttit, máidnasat ja luhtedajahusat čájehit – de orru čielggas, ahte máttuideamet giellageavaheapmi ovdal jorgalahttima lea spiehkastan oalleláhkai vaikkeba milleniála sápmelačča hállamis ja čállimis. Jos mun deaividivččen Poala Ánddiin ja son juogadivččii muinna dieđuidis, de árvideames dárbašivččen mealgat kultuvrralaš jorgaleami, vaikke sullii seamma guovlluin letne eallán ja seamma giellajovkui gulašeimmege. Balan ahte viehka olu livččii dalle *lost in translation* – láhpon jorgaleami oktavuodas.

Nuppástusaide giellageavaheamis leat mañggat sivat. Lea čielggas ahte kristtalašvuohťa lea báidnán min máttuid giela. Oarjemáilmmi materialisttalaš ja kapitalisttalaš árvvut fas leat cieggan vánhemiiddamet ja iežamet gillii. Suomaiduvvan ja dáruiduvvan ii oaiivil giela hárrái dušše dan, ahte vierisgielat sánit bahkkejit sámesániid sadjái; assimilašuvdna ii álo molsso giela, muhtumin dat molsu dušše vuogi geavahit dan. Min jurddašanvuohki lea muhtun muddui rievdan

ovddežis. Sámegielat leat vearbageilat, muhto min olbmot leat váldogielaid váikkuhusas huksegoahťan cealkagiid jápma substantiivvaiguin – iige gollegiella dakkár jañadagas šat borššo, šáva, biepmá ja dálkkot nu mo galggašii. Dološ hállanvuogi ektui min giellageavaheapmi vuoruha eanet njuolgo muitalanvugiid, beaktillvuohťa, man veagas informašuvdna galgá sirddašuvvot nu háhppilit go vejolaš. Informašuvnnas ii leat báljo sadji ruossalasvuhtii ja badjálás duohtavuohťaide, “diehtu” lea dávjá čáhppat daikke vielgat. Dát lea čuvgehusáiggi árbi eurohpaláš ja eurohpaluvvan olbmui, vaikke diehtelasat dan ruohttasat leat vel guhkkelis vássánaiggis.

Muhto vaikke árgagiela eahpenjuolgo bálgát leat vátton, de eai giellagovat leat jávkamin. Dávjá mii dušše ávkkástallat daiguin fuomáškeahtťa. Sámegielat olmmoš gilvvaša fuomáškeahtťa giellagovaid, mat mitalit čanastagain eatnamii: mii *bivdit* guoli; mii ávkkástallat jávrriin eatge jávrris; muhtumin min jogat meroštallet gos lea *badjin* ja *vuollin*, bohccot dihtet gos davvi ja máddi. Muhto dávjit ah’ dávjit min gielas vuhttosta kultuvra, man árvomáilbmi lea áibbas nuppelágan. “Viggen *seastit* áiggi, muhto dál mus ii leat *várri* šat *golahit* diimmuge.” Diet metaforat eai leat rieğadan doppe, gos olbmot ellet dálkkiid ja jagiáiggiid mielde. Jos áigi lea *time*, dat lea *money*.

In dieđe mo vuoiñjalašvuohťa birra lea hállon dolin. In daja, ahte dan birra galggašii dál hállat aiddo seammaláhkai go ovdal, muhto jáhkán nannosit dasa, ahte sámi giellariggodaga gáhttemiin mii áimmahuššat oktavuohťa dološ vuoiñjalašvuohťaseamet ja máttuidasamet.

Dán čállošis geavahan sáni *vuoiñjalašvuohťa*. Dat, man birra dán čállošis lea sáhka, ii leat miige sierra surggiid daikke beliid, man sáhtťa earuhit ovdamearkka dihtii árgabeaivvi geavatlaš áššiin. Mu ipmárdusa mielde dat lea juoga holisttalaš, mii lea čađahan buot eallinosiid. Doahpagastin fas ráddje, sirre ja

oppasta. Oppasteapmi ges ii váldde vuhtii smávva erohusaid ja bálddalas duohtavuodaid.

Buoret gažaldat lea, máhttitgo mii lahkoni dološ eallinoidnomet nu, ahte eat heakkahuhte dan. Muhto gea! Iigo dänge gažaldagas boađe ovdan dakkár navddus, mii namalassii oppasta min vássánáiggi áigodagaid ja guovlluid dáfus? Vajáldahttengo váldit vuhtii, ahte kultuvra eallá ja lea álo rievddadan?

Muhto go lea sáhka servodathukseamis ja iešstivrejumis, de ii leat dárbuge govahallat, ahte ovdal vuolggahusbarggu ja siidavuogádaga cuvkema visot lea orron stádisin čađa áiggiid. Jerros dasto, máhttitgo mii – sihke oktagaslaččat ja oktasaččat – lahkoni eatnama nu, ahte eat heakkahuhte dan čáhpesvilges jurddašuvugiin álfárot. Oaivvildan, ahte jos min jurddašeapmi lea eurohpaláš kultur-imperialismma váikkuhusas rievdan, de mii galgat leat várrugasat dainna, mo mii hábmet ja áddet iežamet vássánáiggi.

Mo vásihat dan mii lea vássán?

Sámáidahttin lea vuohkkasut sátni go dekoloniseren, muhto mañit doahpaga *de*-prefiksa govvida deaivilit ovtta beali dán proseassas, namalassii burgima dahjege eret oahpahallama. Jos dovddastat, ahte min jurddašeapmi dán áigái miedáhaddá liiggás stuorraservodaga minstariid, de mii fertet lutkkiidahttit vuoddagiid, suohpput čuožžamiid ođđasit ja coggat daid njuikumii iežamet minstariid mielde – ja njuikkuhit nuppádassii. Gapmu oainnat vuige: *Ále analysere daikke abstrahere iežat meahccái. Mana meahccái.*

Mo mii buoremusat ealášeimmet dán eatnamis? Mun jurddašan ahte vuoiñjalašvuhtamet lea mearkkašan gulahallan-gaskaoami olbmuid ja dakkár luonddufámuid gaskkas, maid váldoservodat ii dovddas. Jearrat lobi eatnamis, hálahit čáziid. *Bivdit.* Niehan ollusat ain rasset. Buorre lihkus dološ, čába vierut ellet ain dievva. Dábálaččat dat goit dáidet leat ovttaskas

olbmuid ja bearrašiid gaskasaš áššit. Mo daid vieruid sáhtašii heivehit min oktasaš doaimmaide? Dan suokkardallamii dáidá dárbašuvvot nubbi teakstaollisvuohta. Hástaliččen goittot sámeservožiid smiehttat dan.

Munnje vuodđoulbmilin min vuoiñjalašvuođa suokkardallamis otnábeaivve lea vuollegaš viggamuš meahci gudnejahttimii ja gutnálut eallimii. Iigo min álbmotlaš iešvuhtii gula vuoiñjaiguin gulahallan eanageavaheami birra mearridettiin? Buot gullá oktii, nugo muhtumat lohket. Ieš oainnán nana oktavuoda vuoiñjalašvuođa ja suvdilis eanageavaheami gaskkas. Dasa gullá vásáhus ja dovddasteapmi, ahte meahcci lea eanet go maid luonddudiehtagiid čalbmi oaidná. Dán láhkai vuoiñjalašvuohta duođaige gullá dekolonialismma ja sámáidahttima vuodđui – ja jos iešmearrideapmi olahuvvo, dan váibmosis laggá vuoiñjalašvuohta.

Gáldut

Aikio, Samuli 1992. *Olbmot ovdal min*. Ohcejohka: Girjegisá.

Eddan sankarirunot, suomagillii jorgalan Aale Tynni (1980). Helsinki: WSOY.

Diaz, Natalie 2020. *Postcolonial Love Poem*. London: Faber & Faber.

Fellman, Jakob 1844. *Antecknigar under min vistelse i Lappmarken*. Borgå: Widerholm. Luohtedajahusaid dálá čállinvuohká heivehan Jalvvi Niillas Holmberg.

Gaski, Harald. Persovnnalaš gulahallan čállin čakčat 2022.

Holmberg, Uno 1915. *Lappalaisten uskonto*. Helsinki: WSOY.

Itkonen, T. I 1948. *Suomen lappalaiset vuoteen 1945*. Helsinki: WSOY.

Itkonen, Tuomo 1945. *Keminlapin apostolit – J. Pictorius, E. Fellman ja G. Tuderus*. Lapin sivistysseuran julkaisu N:o 14.

Itkonen, Tuomo 1974. *Lapinlähetyksestä ja sen esteistä*. Torniolaakson kotiseututoimikunta.

Kauppinen, Anneli 2020. *Mistä kieli meihin tulee*. Helsinki: Vastapaino.

Laestadius, Lars Levi 2000. *Lappalaisten mytologian katkelmia*. Doaim. Juha Pentikäinen, suomagillii jorgalan Risto Pulkkinen. Helsinki: SKS.

Lakoff, George & Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

Prost, Fredrik 2022. *Leŋges hearggi Sáhčal fatnasa*. Guovdageaidnu: Dat.

Pylkkö, Pauli 2015. *Kielikuva ja mielikuva – ja muita dialektisiä esseitä*. Taivassalo: Uuni.

Rydving, Håkan 2010. *Tracing Sami Traditions*. The institute for Comparative Research in Human Culture. Oslo: Novus Forlag.

Solbakk, Aage 2001. *Deanuleahki – sogat, historjá*. Kárášjohka: Čálliidlagáduš.

Sturulson, Snorri. *Kringla Heimsins*. Suomagillii jorgalan J. A. Hollo 1960. Helsinki: WSOY.

Utsi, Paulus 1992. *Don čanat mu alccesat*. Guovdageaidnu: Dat.

Valkeapää, Nils-Aslak 1988. *Beaivi, áhčážan*. Guovdageaidnu: Dat.

Vuolab, Kerttu 2008. *Bárboáirras*. Kárášjohka: Davvi Girji.

Heastanjárgga siidaskuvla 2021

Doavtter-Aino Aura (Pieski)

Basuheimmet geassejorggáldaga unna jovkkožiin Kárášjoga Heastanjárggas 19–22.6.2021. Lei stuorra illu guhkes gaskka maŋŋá gávnnadit njunnálagaid Siidaskuvlla olbmuiŋuin, go riikaráját viimmat fas rahpasedje. Mannan háve leimmet albma láhkai gávnnadan guokte jagi áigi Levssejogas geassejorggáldagas 2019. Dalle bovdiiimet olbmuid miehtá Sámi ja erenoamážit Deanuleagis ságastallat siiddain ja árbevirolaš sámi stivrenmálliin. Covid-balvvaid vuolde eat sáhhtán riektá velge čoahkkanit seamma rabas ja almmolaš vugiin go masa leat hárvánnan ja maid livččiiimet háliidan. Illudeimmet liikká ovtastallat, ja ođđa korona-árggas logenar olbmoge šadde beanta stuorra joavkun.

Heastanjárga leabbá Kárášjoga siste min siidaskuvlaoabbá Bekkun Hánnu Asta Mitkijá ruovttuguovllus. Namas dat lea ožžon das, go ovdal doppe guhto gesiid juoba 30 heastta, mat gulle guovllu olbmuide. Maŋimus jagiid dan guovllus, bajit njárggas, leat čoahkkanan olu olbmot Beskán Luossa Rock sámeifestivála oktavuodas. Dán háve mii beasaimet ovtastallat Heastanjárgga čuoikkaiguin gaskaneamet. Ráfálaš báikkis lei sadji dehálaš ja vuđolaš digaštallamiidda. Ja miibat das lea digaštallat beaivvi miehtá go Sámipath-fitnodat guossoha gárvves mállásin earret eará njálgga rávdomáli ja ealggabierggu. Borramuša buvttedettiin sii gádjo min maiddái

suova siste – go manadettiinneaset loktestedje lávvohealmmi moatti sajis.

Álggahaimmet gávnnadeapmámet stuorra lávu ceggemiin ja durgemiin. Go bargat ovttas, de oahpásnuvvat maid eará láhkai. Bálddalagaid gulahallan buktá oadjebasvuođa ja doalvu jurdagiid ovddosguvlui. Siidaskuvlla áigge lávvu rievdadii hámis oadđinsajis gievkkanin ja duodjebájis čoahkkinlatnjan. Lávus mánát besse oahppat maid mo olmmoš sáhtta rievdadit hámis nulpen ealgan ja čiehgahpir guoddán. Siidaskuvllas ávkkástallat ja doalvut ruovttoluotta meahccái, dikšut birra ja giitit. Guovtteguvllot oktavuoha lundui buktá gullevašvuođa dovdu.

Jurdda Siidaskuvllain lea earret eará sámáidahttit skuvla-doahpaga. Skuvla leamaš ovdal masá ollásit olggobealde sámieallima, ja sátnin dat sáhtta bohciidahttit vuostehágu ja bahča muittuid. Dilli lea goittotge gulul rievdan buoret guvlui, go váhnemat leat dan gáibidan ja bargit leat váldán ovddasvástádusa, muhto ain lea beanta radikála jurdda sámáidahttit skuvlla. Siidaskuvllas mii eat dárbbas rahčat assimilerejeaddji struktuvrraid ja árvvuid vuostá. Vuogas doaba govvidit min doaimmaid sáhtašii leat *searvelatnja*. Mihkkal Nillas Sara mielde searvelatnja lea oahppanšillju, gos árbediehtu fievrriiduvvo go mánga buolvva barget searválagaid. Searvelanjas sáhttet leat maiddá bálddalas doaimmat. Iešguđegelágan doaimmat ja olbmot addet mánnái stuorra válljenmuni geainna gáimmadit. Mielde eai leat dušše oinnolaččat, muhto maiddá máttut. Seamma vuoiŋa leat dovdan Siidaskuvlla lanjain.

Searvelanjat leamaš árbevirolaččat oahppanlanjat. Siidaskuvllain ásahtit otná beaivve searvelanja, gos beassat oadjebasat sápmelažžan leahkit. Doppe ráđde rájáhis jáhkku

oahppamii, mas iešguđege ahkásaččat ohppet nubbi nuppis. Seamma sáme pedagogihka vuoinjas leat gierdevaččat oahpahallái ja dohkkehat meaddima (vrd. Asta Balto “Gal dat oahppá go stuorrula” -jurdagii). Siidaskuvllas luoitilit suittiid, vai hukset siskkit kontrolla ja bajásgeassit bajimus dási iešbirgejeddji, iešheanalaš olbmuid. Mii leat álo gergosat veahkehit ja oahpahit, juogadit dieđu ja máhtu, ja maiddái váldit dan vuostá. Oahppan ii boađe iešalddis – dasa dárbbáša giláža. Dan jurdaga vuođu maiddái bloggaseamet leat sáhttán earát maid čállit ja juohkit jurdagiid das, mo sámi servodatuksen álgá mis. Don gii máhtat, dus lea njulgestaga vealgi oahpahit! Buohkain mis lea.

Heastanjárggas gulaimet Pauliina Feodoroff ságaid das mo soabadallamii gullá mannat váttis áššiid čađa: galgá álggos diehtit, mas soabadallat. Smiehtaimet ovttas mo bastileamos jienaid sáhtašii čohkket seamma dollagáddái. Beasaimet maid imaštallat jorggu máilmmi gos dáiddaproševttaiguin šaddat buvttadit fáktadieđuid ja materiála sápmelaččaid láhkasuojis.

Hálaimet čuolmmain maid oaidnit sihke servodagas ja maiddái iežamet doaimmain. Go jo nu hárve oaidnalat, de lea muhtumin váttis ovttas mearridit makkár fáttáid ja osiid berrešimmet vuoruhit. Galgatgo vuoruhit eana-vuoigatvuođaid birra ságastallama vai juolgevuoduiguin eatnamiin gulahallama? Egalitára vuogádagas juohke ovttas leat iežaset vuordámušat, ja daid oktiiveheapmi váldá áiggi. Maiddái dat, ahte sámi vieru mielde olbmot bohtet go bohtet ja mannet go mannet, dagaha iežas čuolmmaid oktasaš gávnnademiide. Goitge háliidit láchit saji gosa mánggalágan olbmot čáhket ja leat buresbohtán. Siidaskuvlla lágideapmi lea midjiide alceseamet maid stuorra oahppanproseassa.

Unnán báhcá áigi oadđit go Siidaskuvla čoahkkana. Dat lea haddi das, jos olmmoš háliida sihke hervvošit nuorat buolvvain maŋnit idjii ja basuhit áigejorggáldaga vuorrasut buolvvain iddes árrat. Vaikko mo goziimet, de loahpageahčen Heastanjárgga gávnnadeami gáržžohalaimet áiggiin. Livččiimet áinnas háliidan gáimmadit guhkit áiggi Biret Elle Láilláin, gean leimmet bovden muitalit guovllu árbevirolaš eanageavaheamis ja Kárášjoga opmodatproseassaid birra. Giitit Láillá, Heastanjárgga, Beskenjárgga ja Fárpenjárgga – ja njárggaid ássiid muosis ja dehálaš oahpuin! Lei dehálaš ođasmahttit ja nanosmahttit čanastagaid ovttastaladettiin ja juoiggadettiin.

Gáldut

Balto, Asta 2008. *Sámi oahpaheadjit sirdet árbevirolaš kultuvrra ođđa buolvvaide*. Dieđut 4/2008. Guovdaeidnu: Sámi allaskuvla.

Pieski, Aura 2019. *Gulahallat eatnamiin ja čáziin*. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla.

Sara, Mikkel Nils 2003. *Árbevirolaš sámi dieđut ja máhtut sámi vuoddoskuvllas*. Girjji: Hirvonen, Vuokko (doaim.) *Sámi skuvla plánain ja praktihkas. Mo dustet hástalusaid? Reforpma 97 evalueren*. Kárášjohka: ČálliidLágádus (121–138).

Luonddumearkkaid dulkon ja veahki bivdin

Gová Lásse Nils-Heaika (Valkeapää) ja Jalvvi Niillas (Holmberg) ságastalaiga Heahtás skábmanánu 2021. Čálalaš hápmái heivehan Doavtter-Aino Aura (Pieski).

Teavsttas:

NH = Niillas

NV = Nils-Heaika

NH: Go dáid áššiid birra álgá hállat, de dalán roahkkasit sátnái: leago vuoinjalašvuohta vai osku rivttes sátni, go hállat das mii guoská dološ sámi jáhkuid ja eallinoainnu áššiid?

NV: In mun dan leat nu olu jurddašallan, muhto min olbmot-han hupme ahte leat oaidnit, diehttit ja guvhlárat. Dat namahusat jo muitalit makkár áššiiguin sii barge. Oaidni sáhtii diehtit ovddalgihtii muhtin áššiid. Son sáhtii muđui maid oaidnit muhtin áššiid dárkileappot go dábálaš olbmot. Guvhlárat ledje dego doaktárat ja sii buoridedje ja dálkkodedje olbmuid. Sii veahkehedje olbmuid buorránit. Sámit dihte gii sáhtta veahkehit ja makkár áššis sáhtta veahkehit.

NH: Leigo dat searvuš vai olmmoš ieš, gii fuomášii dakkár attáldagaid? Mo olmmoš šattai dan posišuvdnii, ahte sus šattai guvhlár gean lusa olbmot manne?

NV: Jus mun smiehtan iežan guovdu, de eallin ordne dakkár áššiid ja dáhpusaid. Dus lea vejolašvuohta válljet: joga don

veahkehat dahje it veahket. Diehtu sáhtta boahit mángga ládje. Luondu sáhtta maiddá nieguid bokte láidet bargui. Diehtu sáhtta boahit maiddá čielga jurddan dahje dovdamuššan. Dat sáhtta leat maiddá nu, ahte don fal gulat go soames dadjá juoidá. It dieđe gos dat boahá, muhto gulat dan jiena.

NH: Don leat oktii áigá munnje dadjan, ahte mii leat vajáldahttimin dáiddu vázzit luonddus rabasbeljiid ja -čalmmiid.

NV: Mu mielas livččii otná-beaivve maid dehálaš lahkonit luonddu rabas mielain.

Maiddá luohhtámuš dasa, ahte go mii bivdit čovdosiid dahje vástádusaid, de mii sáhttit oažžut daid. Dat mo mii daid oažžut sáhtta boahit mángga ládje. Niegut sáhttet láidet min doaibmat dihto ládje. Nubbi olmmoš sáhtta dieđe-keahhtá buktit vástádusa. Eallit sáhttet maid buktit dieđuid. Luonddus leat ollu smávva dáhpáhusat, main don sáhtát oažžut vástádusaid.

NH: Mun navddán ahte dolin olbmuid hearvivuohta, mearkkaid lohkan ja dulkon lea váikkuhan maiddá praktihkalaš eallimii. Vejo-laččat maiddá kollektiivva-laččat. Jus don jurddašat sámi

Gii don leat ja gos leat eret?

Ruoktoguovllus Suomanjárggas mu leat gohčodan Nils-Heaikan. Niskkis (Muonás) daláš gaskaskuvlla rektor álggii gohčodit mu Nilsun. Dan rájes mun lean guoddán maid dien nama.

Mun riegádin skábmamánus 1943 johttisámebearrašii Suomanjárggas. Dárkilis riegádanbáikki Vuoggásmuotkkis in dieđe. Riegádin rehki, go áhčči lei doalvume eatni lagamus láttedállui.

Makkár áššiiguin leat bargan?

Nuorran bessen Leahkit mielde buot bargguin. Go fallon de áhčči válddii mu mielde davás miessemearkumii. Lean vázzán mánáidskuvlla Gárasavvonis, gaskaskuvlla Niskkis, logahaga Gihttelis ja studeren Helssega universitehtas. Lean leamaš Eanodaga Heahtás matematihka lektorin jagis 1969 jagi 2003 rádjái, muhto ledjen dien áigodagas moadde jagi maid eará bargguin. Dianasbarggu lassín lean leamaš 1960-logu rajes mánggain sámebargguin mielde sámiiid ovddasteaddjin. Báikkálaš samesearvvis Johti Sápmelaččat rs:s lean leamaš mielde jagi 1969 rájes ja lean ain. Gielddapolitiikkii šadden 1980-logus ja heiten 2010-logus. 1970- ja 1980-loguin gárten čohkkát láhttun stáhta ásahan komiteain ja doaibmagottiin. Sáme-parlameantta lahttun ledjen jagiid 1973-1995 ja de samedikki lahttun 2000-2007.

Maid sávašit oaidnit Sámis boahhteidiggis?

Dehálaš lea leamaš munnje dain sámebargguin dat, ahte lean beassan bargat ovttas nuppiid sámiguin. Jos ii leat nanu duogáš nu olmmos lea oalle geanoheapmi.

iešmearrideami ja višuneret dan, de mo dieid áššiid sáhtašii integreret dálá áigge politihkalaš mearrideapmái? Oainnátgo don ahte dat lea juoga man galggašii smiehttat?

NV: Livččii hirbmat buorre, ahte olbmot ipmirdivčče luonddu mearkkaid riehta. Visot, mii luonddus dáhpáhuvá, muitala oalle olu. Mii galggašeimmet oahppat ipmirdit maid dat mákset. Dat orru, ahte dán áigge olmmoš jáhkka dušše dasa mii lea čállon. Dego dat livččii duohtavuolta, ja mihkkige eará ii leat. Miihan vázzit seamma skuvlla Suoma riikkas ja doppe dat daguhuvvo máná millii. Doppe duvdet dihto guvlui ja gesset eret čiekralut ipmárdusas luonddu birra. Diet lea váttisvuolta.

NH: Mun leange jurddašan, ahte go lea sáhka sámáidahttima ja nu gohčoduvvon dekoloniserema birra, de dat ferte mielliddu-buktit maiddá vuoiñjalaš beali.

NV: Dan hagahan ii boáde mihkkige. Dat ferte leat vuodđu, man ala hukse. Dat ii giellde dan, ahte iigo eará nai dieđus leat árvu, muhto dat ii galggaše stivret nu ollu endorii ja gaikut eret luonddus ja dan ipmirdeamis.

NH: Nu, ahte sámáidahttin ii dárkkut dan, ahte galgá oalát hilgut diedalaš geahččanguovllu?

NV: Ii, go beare jierpmálaččat ávkástallat diehtagiin, eatge govčča čalmmiid luonddu iežas muitalemiin.

NH: Moai letne dávjá hállan veahki bivdima ja jurdaga fámus. Mo don oainnát *bivdima*? Bivdu lea sámezielas hui guovddáš sátni. Dat gullá maiddá guollebivdui ja buot diekkárii.

NV: Mii sáhttit maiddá bivdit rávvagiid. Jus mii eat luohte, de mii eat bivdde. Dasa gullá ovtto luohhtámuš dasa gos viežžá rávvagiid. Jus mii eat luohte dahje jáhke daidda áššiide, de eat mii dalle máhte eatge vuollán guldalit. Mun oainnán beaivvá-laččat, man dehálaš lea namalassii *vuollánit* bivdit. Lean geahččalan iežan eallimis čeavlli vehá doadjit.

NH: Iigo vuollegašvuolta ja veahki bivdin guoskka maid dasa, ahte olmmoš ii galgga bidjat iežas luonddu bajábeallái?

NV: Dat muitala das, ahte olmmoš diehtá ahte son ii máhte visot. Lea duohtavuolta, ahte min ipmárdus ii ole beare guhkás. Lea viisodat miedihit iežas raššivuoda. Nuhan mii šaddat bivdit veahki unnitge áššiide. Mun in goit máhte dálu hukset. Ferten bivdit veahki dakkáris, gii máhttá. Leat olu áššit, maidda ferten oažžut veahki, dego buorideapmái. Eat mii beasa beare guhkás iežamet fámuiguin ja attáldagaiguin. Lea viisodat, ahte olmmoš oahppá geavahit luonddu fámuid. Dalle ii váibba. Leat vihtanuššamat, ahte buorideapmi ollašuvvá olu buorebut ja jođáneappot jus mii oažžut veahki dasa.

NH: Mo don, anátgo don alcesat persovnnalaččat muhtun dihto báikkiid dehálažžan, go smiehtat oktavuoda doallama bajit fámuide? Ovdamearkka dihtii siiddiid?

NV: Ii dat leat dieinna lágiin. Rievtti mielde mun sáhtán dahkat dan gos beare lean. Muhto luonddus leahkit ja vázzit, doppe lea hui álki smiehttat ja bivdit. Mu mielas sieidegeađggi biras ii leat dađi ipmašut go girku, dat lea fal báiki, gos olbmot leat lahkonaan stuorit fámuid ja bivdán veahki. Nuhan mii sáhttit maiddá eahkesrohkosiin dahkat iežamet ruovttus. Gal mun lean mángii smiehttan leatgo báhpat dolin duodai riehta ipmir-dan sieiddi, manin olmmoš lea mannan dan lusa. Báhpat leat álo jurddašan, ahte dat lea dego ipmil man galgá gopmirdit. Galhan girkusge gopmirdit áltárdávvala ovddas, iige dat leat goitge ipmil. Biibbalis maid addet oaffariid ja namuhuvvojit báikkit gosa olbmot mannet hállat ipmilii. Dat buot leat rituálat, muhto dehálut lea olbmo oktavuolta bajit fámuide. Dan don sáhtát dahkat gos beare iežat sániiguin. Dasa ii dárbbas mange dihto rituála. Beaivválaš eallimis iežat bargguid oktavuodas. Mun muitalin dutnje dan go ledjen fierbmumen ja jierjat ledje rievdan sáimmaid ala. Dakkár stuorra mángga čuohte mehter

guhkkosaš baldut. Das de árvalin skihpárii, ahte dál ferte bivdit davvebiekka veahkin vai dat doalvu jierjaid eret. Nu dat dasto geavai.

NH: Mii diehtit, ahte dolin leat leamašan dihto fámolaš olbmot. Leago nu, ahte fápmu ii leat leamašan dain olbmuiguin, baicce sii leat máhttán bivdit dan fámu doppe birrasis oaidnemeahttun máilmmis?

NV: Na. Ja go don logat oaidnemeahttun máilmmis, de dathan sáhttá leat vaikko man láhkai go mii eat oainne. Soames sáhttá gaskkohagaid oainnestit. Mun jáhkán dat máilbmi, gos bivdit veahki, lea ovdal leamaš olbmuid gaskkas hui lahka. Dál mis lea ipmárdus vehá sevnjodan, eatge mii duostta dahje máhte bivdit. Jus mii bivdit, de dan steampalastet vaikko manin, biro-bálvaleapmin.

NH: Naba dat sevdnjes fámuto?

NV: Na, dat nai leat, muhto mu mielas daiguin ii gánnet álgit stoahkat. Dat ii buvttu buori. Muhtumat stohket daiguin. Alcesesaset dat dagahit váttisvuodaid. Mun lean goitge álggu rájes diđolaččat háliidan geavahit dušše buriid fámuid, ja bivdit veahki doppe.

NH: Mo dalle galgá rassat jus diehtá ahte muhtun olmmoš dáđju diekkár sevdnjes fámuiiguin ja viggá bijahit baháid olbmuid ala?

NV: Olmmoš galggašii álo bivdit suoji alces. Ii dasa dárbbas nu ollu sániid dahje rituálad. Don sáhtát dan iežat jurdagiid siste bivdit dahje dadjat. Dat lea nu lunddolaš ja oktageardánis ášši, man don sáhtát dahkat gos fal, goas fal.

NH: Don leat muhtumin lohkan, ahte maiddá nuppi olbmu sáhttá bivdit veahki ja suodjalusa.

NV: Na, eallin lea állanan dan guvlui, ahte mun lean bivdán earáide. Oainnatgo olbmot bohtet mus bivdit veahki.

Muhtumat jáhkket, ahte mun dat veahkehan, muhto mun ieš dovddan ahte lean dakkár gaskaoapmi: mun bivddán veahki sin veahkin. Dieđusge sii sáhtále dan ieža nai dahkat, muhto in dieđe manin dat nie manná. Sáhtá leahkit nu, ahte muhtin olbmuid lea álkit bargat dien, bivdit ja oažžut buriid fámuid veahkin. Mii sáhttit veahkehit nuppiid dalle go sii bivdet veahki jus bivdet. Leat dieđusge dáhpáhusat, goas veahki lea bivdon nu ahte veahki dárbašeddi ii dieđe dan birra maidige. Eandalliige jus lea jearaldat lagas olbmui, de mis lea vuoigatvuohta veahkehit. Amas olbmuid lea vehá váddásit álgit veahkehit. Dasa galggašii oažžut juogalágan lobi, ahte mii oažžut fállat dahje bivdit veahki olmui.

NH: Manin galgá lohpi?

NV: Danin go galgá gudnejahttit nuppi olbmo. In mun goit dieđe mii lea buorre dan olmui guhkit áigodagas. Mu mielas ii leat riehta mannat daid moivet guđege ládje. Eai dát áššit galgga dáhpáhuvvat min dáhtu mielde. Lea dehálaš vuollánit iežas dáhtuin. Mun ovttá láchkai nuolan iežan dáhtu. Sáhtá bivdit veahki nu, ahte dáhpáhuvvá nu mo lea buoremus.

NH: Nu, ahte veahki bivdin gáibida man nu lágan duppalvuollegašvuođa: vuollegašvuođa bivdit, muhto maiddái vuollegašvuođa bivdit nu, ahte ii bágge veahki dihto hápmái.

NV: Dieinna lágiin mun barggan. Mun dieđán ahte olbmos leat váilevašvuođat oaidnit, ipmirdit ja diehtit. Eai mis leat dakkár návccat, ahte mii dieđáleimmet ja máhtáleimmet visot.

NH: Mun jáhkán, ahte min ulbmil ii galgga leat diehtit ja máhttit visot. Dathan lea dat masa oarjemáilmmi olmmoš viggá.

NV: Juo, hálddašit, meroštallat ja mihtidit visot.

Gieddegeašgálgu bálvaleddji golbma čuolmma

Doavtter-Piera Suvi Máret (West)

Ii kolonialismmasge leat álki

Kolonialismma luottat vuhttojit juohke báikkis. Dat vuhttojit nissona muođuin, go son álgá muittašit ásodatáiggiid ja geahččala čiehkát gatnjaliid. Dat vuhtto mánáži, gean áhčči sorbmii iežas. Dat vuhtto dain sámi almmáiolbmuiguin, geat cielahit nuorra sámi nissoniid Njeazzegirjjiis (Facebook). Kolonialisma oidno báikkálaš olgobáikkis, gávppis, meahcis, skuvllas. Dat vuhtto guoros duhpátskáhppun geaidnoravddas, plásttetseahkkan duoddaris, ruovdestággun bealddus. Dat vuhtto giela geafivuohtan. Dat vuhtto das, mo olbmot gehččet mehciid ja čázadagaid, numo juhkanvuođas gehččet nuorra nieiddaid gorudiid. Dat vuhtto jurdagis, ahte meahcit, čázadagat ja nissoniid gorudat livčče dáppe dušše sin darbbuid várás.

Mun geahčan kolonialismma juohke beavve čalmmis čalbmái. Dat hoigá iežas njivláš njuokčama mu čoddagii, čárvu nu garrasit ahte gorut sáhpoda, gaikkoda ja rahtá mu biktasiid ja hehpe mu álás goruda. Mun gárttan buorástahhtit kolonialismma juohke beavve, iskkan leat šiega, oaidnemeahttun amas fuomášit mu. Muhto nu mun fas logan neahtas, gos sámi almmáiolbmot cielahit mu ja eará sámenissoniid, geat vigget bargat álbmoga ovdii. Sii gohčodit mu rivgun, sámiid

váttisvuohtan, opportunistan, riidduid ráhkadeaddjin, joavde-
lassan, badjelmeare hearikin, fuopmášumi fuorrán, gii dahká
visot vai beassá almmolašvuođas beaggit. Ja mun iskkan áddet
kolonialismma, mun iskkan áddet ja ráhkistit daid almmái-
olbmuid, geat ná dadjet, daningo dieđán ahte ii sisge leat
álki. Ahte sii leat ásodagas oahppan, ahte buorre sápmelaš
lea suomaiduvvan sápmelaš. Ahte sii eai ieža šat sámástan
iežaset mánáide. Ahte sii álge badjelgeahččat máttuid jurda-
giid. Ahte sii veagal ohppe oaidnit birrasa ja eallima ruhtan.
Ahte mun muittuhan sin das, maid sii oktii gárte hilgut. Ii
kolonialismmasge leat álki.

Nuondahallama čađa mun oainnán nissoniid fámu. Sámi
nissonat čuožžilit bealuštit mu ja earáid, sii guddet, dáistalit,
ákkastallet, dollet dáid servodagaid eallimin. Almmáiolbmot
stirdot, cielahit, funošit, juhket, oidnet dušše iežaset dárbbuid,
iežaset rivttiid, sin fierbmevuoigatvuođaid, sin ealgabivdo-
vuoigatvuođaid, sin mohtorfievrojohtinvuoigatvuođaid.

Nissonat bossot heakka dán álbmogii, nissonat buktet jotk-
kolašvuođa. Mun gulan dáidda nissoniidda. Sii leat mu eatnit,
mu nieiddat, mu oappát, mu máttut, mu riegátkeahtes mánát.

Ráhkistuvvon ja suodjaluvvon

Gieddegeašgálgu ássá bassi báikkis. Dat čielggai munnje otne,
muhto in dađibahábut sáhte muitalit, mo dan dieđán. Muitalan
dan sadjái juoidá eará: Mannan ija váccašin bassi guovllus
čuoikkat maŋis ja njuikkodallen skirriid badjel. Čohkkedin
jávregáddái. Guovdu jávrri ceaggái soahki balssa alde. Soagi
birra šadde gollerásit. Luondu lei herven báikki erenomáš
čáppisin.

Mu fárus lei nuorra nisu. Su dihtii mun vulgenge gaskaija
vánddardit bassi guvlui. Nisu lei leabuheapmi ja morrašis.

Man nu sivas son lei munnje dorvvastan, darvában, muhto in
mun ádden maid son mus háliidii. Mun in bastán gullat nissona
nama, inge dieđe mii sutnje lei dáhpáhuvvan, manin son ii
lean ožžon ráfi, manin ii lean vádjolan. Manin ain, mángalogi
jagi jápmima maŋŋá, son dáppe jođašii. Mun ledjen guoddán
dán ustitlaš vuoigŋa fárustan jo máŋga beaivve. Lei iešaldes
oalle somá go dálus lei iežan lassin nubbi nisu gii čuovui mu
mánástaladettiin ja ruovttubargguid barggadettiin. Orui, ahte
son váillahii seammalágan eallima mii mus lei: guoimmi ja
mánáid, dorvvolaš ruovttu. Dorvvolaš, lobálaš ráhkisvuođa.
Mun nu livččen udnon sutnje dan seamma.

Nisu lei čáppis, čáppis numo dat gollerásit. Áibbas dego
dat rásitge livčče lidđon justa sutnje. Olles guovlu sávai
nissonii buresboahhtima. Mun ieš in dan oaidnán, muhto gullen
maŋŋá, ahte muhtun vuoigŋa daikke háldi, vaikkoba vel
Gieddegeašgálgu, válddii nissona vuostá ja oahpistii su rivttes
sadjái. Go máhccen okto biilla lusa, dat bijai arvvi. Dovden
muhtunlágan luovvaneami ja ráfi. Čáhci buhtistii ja jedđii.

Go vudjen ruovttoluotta iežan bearraša lusa, in vel dalle
diehtán, ahte nisu lávggui ráhkisvuođa gáldus. Nissona albma
guoibmi válddii su vuostá. Son beasai vásihit ráhkisvuođa man
oktii lei massán.

In dieđe lešgo dát máinnas duohta vai ii, iige das leat
várre mearkkašupmi. Muhto anjke mu jurdagiin dát čáppa
nisu viimmat bállii vuordit máná ráfis, beasai riegádahttit
dorvvus, beasai njamahit ja geahččat mánás stuorruma. Olles
áigge nissona bálddas lei guoibmi, gii doarjui, ja nisu beasai
dovdat ahte lei ráhkistuvvon ja suodjaluvvon. Iige mihkige
šat goassige bávččagahtán su, eai bahča šláddarat ja sánit, ii
šat fysalaš veahkaváldi, ii šat seksuálalaš veahkaváldi. Nisu
lávggodii gáldus rásiiguin, mat činahedje su vuovttaid. Dát
rásit ledje gollerásit, mat justa su várás lidđo.

Lobi bivdin

Go mun vurden nuppi máná, iežan nieidamáná, de moadde báikkálaš fitnodeaigáda háliidedje bohkat min bassi gáldus, Suttésádjaga galbmagáldus, čázi ja vuovdit dan boahtaliin miehtá máilmmi. Mun, numo mánggat earáge sámít, čuožžilin bealuštit gáldu ja dáistalit boahtalastinfitnodaga vuostá.

Ovttá beaivve ledjen gárvoheamen áhpehis čovjiinan iežan vuosttasriegádan máná, go son čievččastii vahágis muhto garrasit dohko gos mu nissonvuohta lea. Mu vuolledáhpí, ággi, bohtanii nu sakka, ahte in goastan šat vázzit inge lihkadit. Áidna maid sáhtten bargat lei veallát ja ákkastallat manin Suttésádjagii ii gánnet cegget boahtalastinrusttega.

Juohke háve go álgen eahpidit iežan oainnu Suttésádjaga ja dan bealušteami ektui, bákčasat vuolledábiin lassánedje. Fitnen doaktára luhtte. Son dajai, ahte ákkistan lea stuorra, njeallje sentemehtera guhku siskkáldas vardin. Dat lea bávččas go dan báikkis leat dievva nearvvat, muhto das fuolatkeahttá dasa ii gánnet guoskat, ii gánnet njammat vara eret, pumpet.

Smiehtastin, nissonvuohta lea numo Suttésája. Ii dan gálduge gánnehivčče bohkat, dat lea eallima gáldu. Ii gánnehivčče diekkár rašes báikkis roggat, bilidit. Jurddašin, ahte gal dat bárti ja bávččas vuolledábiin lei sivdnáduš, muđui in livčče astan vuodjut boahtalastinplánaide ovdal go livčče leamašan jo menddo maŋŋit. Jaskavuodain gielddapolitihkkárat vigge dan vuodjit čađa.

Dan rájes go Suttésája lei áitojuvvon, smihtten dan gáldu juohke beaivve ja ija, dat devddii mu jurdagiid. Mielastan oidnen govaid ja muitalusa gáldus ja ožžon máidnasa skeaŋkan. Fargga ožžon maid dáiddaveahkkeruđa ráhkadit Suttésádjagis filmma. Filbmenbargu šattai konkrehtalažžan. Balut, jurdagat, vuoigatvuodagažaldagat jorre mielastan. Leago mus duodas lohpi ráhkadit filmma Suttésádjaga birra? Min bassi báikkis?

Muhtun sámít ain jurddašit, ahte bassi báikkiid ii galgga govvidit, daid ii galgga buktit almmolaš dihtui. Diená maiddái mun lean oahppan jurddašit. Muhto dát lei veháš eará ášši go Suttésája lea turisttaid bálgá guoras ja duháhat turisttat jahkásaččat govvidit min bassi báikki. Dasa lassin báiki lea áitojuvvon ja mu jurddahan lei dušše veahkehit dán gáldu, buktit dan oidnosii, ahte deike eai oáččo boahtalastinfidnut boahit.

Mun háliidin gudnejahttit sámii vuogi máinnastit, muhto in riehta diehtán mii dat lea. Dolin livččen mannan noaidi lusa háleštit, muhto in dalle vuos diehtán, geat min guovllu noaidit leat. Nuba dovddastin, ahte Suttésája gullá guovllu sámiiid oktasaš árbbi birrasii ja mus ii leat okto das lohpi mearridit. Geavahin jahkebeali dasa, ahte jearahin lobi sosiálamedia bokte, media bokte, bovdejin olbmuid hállat áššis, čohkkájin min nuorra ja boares olbmuid luhtte. Viimmat de dovden, ahte ožžon servodagas lobi.

Muhto deháleamos lobi bivdin dáhpáhuvai Suttésádjagis. Jos lean rehálaš, de álggus in fidnen lobi bargat ja de galgen bissehit govveiid. Gáldu nissonvuoigŋa čiehkádii mu njune ovddas, lebbii čáhppes loavdaga suodjin ja bálkkui girdin-kámera (drone) duohkut deike. Dorvvastin diehtái, jerren maid galggan bargat. Vástáduš lei: vuoinŋastit, váldit gulul, guldalit, gulahallat. Ja nu vuoinŋasteami, iežan guvhlá-ruššama maŋŋá, ožžon fas lobi bargat, ja makkár bargu das šattaige. Dovden, ahte ledjen buressivdniduvvon.

Filmma demo govven- ja čuohppanáigodaga áigge mu eallimis álge áššit dáhpáhuvvat, máilmmiit rahpasedje. Áibbas dego gáldu livččii bovden mu mátkái ja geavahan filbmenbarggu dušše máhkaš sivvan, vai ferten boahit báikki ala oahppat. Masá golbma jagi dásáái gárvánii čieža minuhtasaš filbmademo, mas šattai iežan mielastan dat čábbáseamos ja buoremus muitalus, maid lean goassige dahkan. Háliidivččen

čájehit almmolaččat dan barggu, muhto mun in sáhte. Oainnat miinu lea fas rievdan.

Mun lean lihkkoš go mu eallimii leat maŋimuš jagiid áigge bohtán sámit, geat dihtet. Lean lihkkoš go sii leat suodđan diehtobinnáid munnje maid. Ahte sii leat luohttán munnje. Dáid olbmuid mii livččiimet dolin gohčodan noaidin. Sii livčče dolin leamašan dat, geaiguin lea maŋimuš sátni das, oažžugo Suttésádjagii cegget bohtalastinrusttega vai ii, oažžugo sieiddi lusa mannat vai ii. Muhto otná beaivve sis ii leat šat politihkalaš ja servodatlaš mearridanváldi, dasgo olggobeal olbmot duššadedje min dábiid.

Suttésája, bassi gáldu. Miinu ii lean riehta dan báikkis. Mun dolvon dohko ovtta noaidi, dan gievrasmuson man dovddan, vai son sáhtašii muitalit, leago duohta dat maid orron áicamin. Áicamin, ahte Suttésája ii oro šat háliideamen mu dohko. Noaidi dajai munnje: “Dát lea erenomáš báiki, dáppe leat dievva vuoiŋat ja juohke okta sis lea nu dolkan. Nu dolkan oaidnimis olbmuid. Dát báiki lea nu ávkkástallojuvvon, ahte vuoiŋat leat váiban. Justa dán dilis, dán báikái lea okta ja seamma guđemuš olmmoš deike bohtá, maid beare áigumušaiguin. Dát báiki ii duotto oaidnit olbmuid justa dál.”

Mun lean Biennáš Jon Jovvna Piera Suvi Máret ja mii Biennášat leat johtán dien bassi guovllus nu guhká go muitit, min dološ goahtesajit ja árranat gávdnojit miehtá. Mun lean Niillasas Ristena Káre Piera Suvi Máret ja mii Niillasáččat leat maid árbbolaččat dien guvlui. Lahka Áilegasa lea Niillasasvárri, min várri. Báiki, guovlu, gáldut, jogat, jávrrit maid mu máttut basuhedje, guovlu, gos mu máttut lávostalle, bivde, guodohedje. Muhto mus ii leat šat lohpi dohko mannat, danin go in hálit váibadahttit báikki. Báikki, mii lea váiban, go buohkat bahkkejit dohko. Ja go vel stáhta lea máhttán min servodaga luddet ja suomaiduhttit, njoammudit

dan ruhtagoikku ja kapitalisttalaš árvvuid. Go vel muhtumat misge leat álgán oaidnit gáldu dušše ruhtagáldun.

Noaidi dajai munnje: “Visot lea energiija. Dasgo dán bassi báikkis lea menddo ollu johtolat ja menddo ollu olbmot, menddo ollu gáibádusat, dat ii šat nagot veahkehit singe, geaid dat ovdal bovdi báikki ala guvhláruššat, buorránit.”

Mun lean áigá jo bissehan govvema, dasgo dovddan, ahte justa dál mus ii leat lohpi bargat, ávkkástallat gálduin, vaikko man buorit áigumušat mus livččege. Seamma áigge logan Njeazzegeirjii mo suomelaš filbmadahkikollega čállá almmolaš diedáhusa:

“Leatgo fitnan bassi báikkiin mat leat čábbát? Lean ráhka-deamen filmma bassi gálduid ja sáivvuid birra ja ulbmil lea fitnat govvideamen daid dál geassit ja čakčat. Dál ohcalan cavgilemiid.”

Ja diedusge Suttésája cavgiluvvui. Mun smiehtan, manin son jurddaša, ahte sus lohpi, go mus ii?

Suvi podcast-ráidu Gieddegeašgálgu bálvleaddji lea ovttasbargu Siidaskuvlla ja Yle Sámi gaskkas. Čiežaoasat ráiddus Suvi figgá gulahallat Gieddegeašgálguin, máinnasteaddjiid háldiin ja veahkkevuoiŋain, vai gávnašii rivttes bálgá ja vástádusaid ehtalaš čuolmmaide, mat lávejit váivvidit su ihkku. Ráidu sáddejuvvui Yle sámeradios miessemánus 2021 ja lea gávdnamis min neahttasiidduin siidaskuvla.net. Leat välljen almmuhit dán girjii golbma čuolmma, maid Suvi lea giedahallan podcast-ráiddustis.

Otne lea stuorámus bassi

Beaska Niillas

Beaivi, Áhččámet, jorggeta ja ođđa jahki riegáda. Ođđa áigi álgá ja čuovga fas máhccagoahtá. Čuovga ja eallin.

Dálvejorggáldat – dálvebeaijorggáldat – beaivejorggáldat.

Mo dal jo gohčodeš de lea erenoamáš beaivi.

Seavdnjadas ii gávdno čuovgga haga.

Iige čuovga gávdno seavdnjadasa haga.

Áiggiid čađa leat eanaš álbmogat ja kultuvrrat atnán dán beaivvi bassin ja mearkkašahttin. Maiddáí sámít. Ja mángasat ain atnet dán beaivvi bassin.

Ovdal mii vuoiŋnasteimmet, jurddašeimmet, máinnasteimmet ja vuollegašvuodain giittiimet beaivvi go addá eallima ja čuovgga.

Muhtumat dahket dan ain.

Dán áigái lea gártan nuppeláhkai.

Olbmot vudjot vieruide mat eai leat heivetuvvon luonddu vuoiŋnamii ja dárbbuide.

Lea hušša ja doapma, badjelmearástallan, amas kaleandarar ja vuordámušat mat stivrejit min láhttemiid. Ii gártta dilli vuoiŋnastit, gullat luonddu vuoiŋnama dahje eallima, áiggi riegádeami fuomášit.

In leat gal viggamin earáid vieruid cuoigut, ii ge várra buohkaide ba heivešii ge máhccat dahje basutit iežamet beivviid. Muhto vikkan gal fuomášahttit ahte mis leat iežamet vierut ja vejolašvuodát, maiguin ráfálašvuoda, giitevašvuoda ja ráhkisvuoda beassá návddašit.

Lea maiddáí sáhka áicamis ja gažadeamis ja nu dasto maid dekoloniseremis.

Manne dahkat dan maid dahkat ja geasa lea ávkin. Mearehuddan mii čuovvu nu gohčoduvvon juovlabasiin lea eahpítkeahhtá ávkin kapitalismii. Iežamet vieruid vajáldahttin dahje hilgun ges lea ávkin daidda geat jo mángacuodi jagi leat viggan min hávkadit. Iežamet vieruid čuovvun lea ávkin midjiide.

Bealistan gal joatkkán meahccái mannama dán beaivvi. Ja joatkkán hilgut skeaŋkkaid oastima go ii máilbmi gierdda dan issoras badjelmearástallama mii dál lea. In láve juovlahearvvaide boltut ja in ge dáhto vieris olbmuid šaddanbeivviid ávvudit.

Baicca leat munje stuorámus skeaŋkkat ja hearvvat go ain beassat buhtes áimmu vuoiŋnat, ain beassat buhtes čázi juhkat, ain beassat boahhteáiggi nieguid niegadit ja ain beassat eadnámet askkis vuoiŋnastit.

Beaivi, Áhččámet, jorggeta ja ođđa jahki riegáda. Ođđa áigi álgá ja čuovga fas máhccá. Čuovga ja eallin. Otne lea stuorámus bassi.

Ja lea ráfi ja buorre.

Čálus lea almmustuvvan ovdal #DatÁlgáMis-bloggas juovlamánus 2019.

Oainnut ja máhtut doložis däláži

Fierranjot Kirste (Paltto) ságastalai Jalvi Niillasiin (Holmberg) dološ dábiid ja daid čiegadeami birra Roavvenjárggas golggotmánus 2020. Čálalaš hápmái heivehan Doavtter-Aino Aura (Pieski).

*Teavsttas:
N = Niillas
K = Kirste*

N: Sámi eallimis ja kultuvrras lea vuoinjalašvuohta duolmhallan buot garrasamosit. Mo dat lea liikká seilon ja mo dat du mielas boahtá ovdan?

K: Ii dat leat nu bures seilon. Munge lean Vuovdaguokkas duohta lestadialaš birrasis bajásšaddan. Doppe ii ožžon diekkáriid birra oppa jurddašit ja negaditge. Buot lei beare suddu. Soađi maŋŋá dat lei sihkkarit vel garrasut go ovdal soađi. Dasa váikkuhii sihkkarit vel datge, ahte sápmelaččat ledje fitnan eváhkos, de šadde vel árggibun go ovdal. Liikká ledje álo dakkárat geat suđde ja muitalledje suoli. Ná maŋŋá go smiehtá, de dat lea liikká cieggan olbmui dat osku. Daikke ii sáhte lohkat osku, muhto áddejupmi. Dat, ahte mo olmmoš laktása birrasii, meahccái, várrái ja johkii.

N: Mo dat boahtá ovdan?

K: Dat mu guovllu olbmot dovde daid dálkemearkkaid ja luonddumearkkaid. Dat dihte gos Deanus lea diekkár ja diekkár

báiki jna. Sáhttago dan gohčodit vuoinjalašvuohtan? In dieđe. Muhtun láhkai dat dieđusge lea.

N: Bohtetgo dutnje millii dakkár geavatlaš ovdamearkkat? Mun lean gullan, ahte muhtun olbmui lei dáhpin čoalkalit šipmáriin muora ovdal go njeiddii. Muhtun lea lohkan álmastit čázi álo miehterávdnjái amas luonddu vuostá bargat.

K: Diet lea duohta, dien gal lean gullan. Dan lean maid gullan, ahte go ledje meahcis boradeamen daikke káfe juhkamin, de ii galgan goassige borrat daikke juhkat lohppii, baicce galggai dišket loahpa. Dalle fidnejit eatnama vuoinjat maiddá. Ja dien gal dahket ain otná beaivvege. Olbmot eai šat dieđe manne nie galgai. Ovdamearkka dihtii mihcamárdollagáttis galggai huikit ja gilljut ja riehčat hirbmadit. Suomas lea álo dahkkon nu ja maiddá Sámis. Dat bodii das ahte

galggai bahá vuoinjaid baldit álgogease, vai eai boađe šattuid bilidit. Min guovllus maid leat bargan nie. Bajána ii ožžon bilkidit. Áhčerohkki lávii lohkat, ahte dat lea ipmilfápmu mii doppe gullo. Oaččot mannat vaikke keallárii, de dat álddagas oidno doppe maid. Dat dieđusge buohtastahtii dan kristtalaš Ipmilii, ahte livččii mahkáš seammalágan. Fertiihan dat. Lestadialaččat man nu láhkai sollejedje daid ságaid, amaset fuomášit man birra sii leat hállamin. Siihan ledje hállamin sápmelaš bajimus ipmiliid birra! Olu ledje diekkár áššit.

*Gii don leat ja gos don leat eret?
Mun leat Fierranjot Kirste. Deatnogáttis lean bajásšaddan. Doppe lean eret.*

*Makkár áššiguin leat bargan?
Mun leamašan oahpaheadji, teáhterhoavda, lágádušhoavda, girječálli, leanadáiddár, kolumnista, mángga searvvi ovdaolmmoš ja jodiheadji, ng. "aktivista" dasgo lean čállán mánggaid ártihkkaliid sámiid koloniserema vuostá earret eará čáziid oamas-teamis, gáktegeavaheamis, eatnigiela oahpaheamis jna. Lean eadni ja áhkku.*

*Maid sávašit oaidnit Sámis boahtteáiggis?
Sámiid ássanguovlu galgga leat sámiid ja sii galget ieža beassat mearredit dan boahtteáiggis. Sámeigiella lea dásse-árvosáš eará máilme gielaiguin. Sámiid máilbmeoaidnu ja árbevirolaš máhttu galgá oahpahuuvot vuodđoskuvlla rájes ja galgá loktejuvvot allaskuvllaid fáddan. Galggašeimmet oahppat ođđasis soaba-deami ja jaska johtima.*

N: Mo lestadialaš olbmot jurddašedje guvhláruššama ektui?
K: Dat gal lei dábálaš dalle go mun ledjen mánná. Dat manne Vuolle-Detnui, Veahčak vuolábeallai. Doppe lei guvhlár.
N: Guvhláruššama eai atnán suddun?
K: Na guvllár oainnat rohkadalai ipmil sániid. Dat lei dieno molsašuvvan, vaikke leige dat boares dáidu. Doppe lei olu, mii lei biddjon odđa rámmaide, vai bálvala dan lestadialašvuoda. Ledje olu dakkár áššit, maid ii ožžon bargat dan sámi oainnu mielde. Ovdamearkka dihtii bajándáلكin ii ožžon čuožžut uvdnaguoras iige bilkidit bajána. Seamman dat lei guovssa-hasaidge ektui. Baldaledje mánáid. Ii ožžon njurgut. Áhčce-rohkki logai, ahte stállu dušše njurgu. Go stállu njurgui várís, dat hálidii heabut olbmuiguin. Lean maid gullan, ahte sáttomilliid vuoli ii galgga vázzit. Leatgo gullan dan? Doppe leat gopmit ja jámežat. Ollusat min guovllus ledje gullan ja oaidnán daid doppe. Dieid máidnasiid lean olu gullan mánnán. Lean čállán daid olu iežan *Soagŋu-girjái*.
N: Dat orru mángga láhkai čatnaseamen dihto báikkiide dat vuoiŋgalašvuolta.
K: Jo, ja dat eai lean matge somás áššit, dat ledje beare balddonasat maiguin baldaledje mánáid.
N: Naba dat bassi báikkít?
K: Bassi báikkít gal ledje nu gildojuvvon go sáhte. Go vel geađgeborá, jos dange birra hállagođii, de orui ahte datge lea jo liigi. Sávjabávttu guovllus (Fierranjogas) leat diet geađgeborat, ja dathan lea bassi várri dat Sávjabákti. Dat mánggat ádjagat, mat doppe leat, dat čatnašuvvet dasa monu. Galggašii beassat dohko viđačuohte jagi duohkáii ... Muhtun sámeaktivista gullui lohkaamin, ahte juohke báiki lea bassi. Muhto ii dat lean nu, dat ledje dihto báikkít, maid giinu lei basuhan. Sohka daikke bearaš. Muhto dat ledje nu čihkkojuvvon áššit. Mun in dieđe

muitaledjeho dalle dolin oppa siidaguoibmái daid áššiid. Dat laktásedje nu olu birgejupmái, meahcásteapmái ja guolásteapmái ... Bođii millii bijat. Bidjat bijagiid.

N: Maid dat du mielas dárkkuha?

K: Dat lea muhtunlágan guoržžu, bahá vuoigná. Bijagiin lea dakkár fápmu, ahte dat eai givssit du jos don it dieđe dan. Dan galgá mannat muitalit. Dalle dat nubbi diehtá dan. Ja go diđii, de várra láhttii dan láhkai, ahte šattai duohtan.

N: Sáhtiigo bijagiid gii beare bidjat?

K: Gal gáttán dat galgai leat noaidi, daikke hui gievrras olmmoš. In mun gal dieđe sihkkarit. Muhto dat lea hui gievrras ášši vel otná beaivvege. Mun lean gullan ain dáid áiggiid olbmuid hállamin, ahte "dien olbmo ala galggašii bidjat bijagiid." Mus gal sivvu soaigá go gulange, ahte gii nu dadjá nie. Huhhuh, dat lea nu gievrras ášši, váikkuha nuppi olbmui nu garrasit.

N: Don máinnašit jo moadde máidnasa. Máidnasat dáidet leat okta vuohki mo vuoiŋgalašvuolta lea sirdašuvvan.

K: Nu dat leage. Olbmot máinnastedje dolin olu ovdal go bođii rádio. TV eandalit leamašan guoržžu, nohke buot muitalusat.

N: Naba niegut?

K: Nieguthan gal leat leamašan dehálaččat. Dat lávejít ollašuvvat. Okta almmái lei láhppán burssa, das ledje moadde čuohte márkki. Ozai beaivvi, ozai ja ozai. Iđdes de viehkali ja logai ahte lei niegadan gos dat lea. Ja nu de gávnna.

N: Muittátgo ahte olbmot livčče einnoston nieguin?

K: Oluge ledje diekkárat. Heavvanemiid sáhte einnostit. Ja de einnosedje isidiid ja eamidiid. Muhto dat eai goassige dadjan mo manne, dušše dohko guvlui. Josmat gii nu lea náitaleamen láttániin, de dat hálle muhtun stoalppus, ahte nieida gávnna

alcces stoalppu. Dat eai dadjan njuolga goassige. Jos geatnu vaikke ledje riidalan, de sáhtte gullot earát hállamin, ahte "Jo, dat gusat gal dál jo njolodedje fastten." Ja snoallan gal maid eai njuolga. Dat máhtte nu, ahte mánát eai ádde. Dat lei nu olu mohkiid mielde. Dán áigge gáddet ahte visot galgá mitalit njuolga.

N: Mun lean maid gullan, ahte uhkádusaid sáhtte dadjat mohkiid mielde. "Don sáhtat gártat dásut." Dál dat lea nu njealječiegat dát máilbmi.

K: Dat ovtta Ipmila máilbmi. Dolin sáhtte lohkat, ahte "dot muorra dat gal áigu gahččat."

N: Muitaledje mohkiid bokte dego niehkuge muitala.

K: Gal dat leat atnán árvvus neguid, dathan lea dehálaš oassi olbmo eallimis. Otná beaivvege vel einnostit. Váivi gal go dán áigge olmmoš lihkká, de jurddaša vuosttasin dihtora. Lean mun negadan olbmo jápmima, muhto fuomášan easkka maŋŋá, ahte dienenhan dat mitalii diet niehku. Lihkostuvvama maid lean negadan.

Sámi vuoiŋŋalašvuohta – osku vai eallinvuohki?

Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen) ja Jalvvi Niillas (Holmberg)

Maid dovddat ja jurddašat go oainnát alla ja čohka gáissáid, mat váriid badjel čeaskájit? Čábbájitgo vai robmájitgo dat?

Go mánná oahppagohtá giela, de gulahallandáiddu lassin dat mearkkaša sutnje reaiddu ordnet áššiid, maid son birrasisttis áicá. Ordneimiin mánná hábmegohtá áddejumi olles máilmmis. Otne áicojuvvon ođđa ášši, vaikkeba *miessi*, gahččá ikte hápmašuvvan čoakkáldahkii *bohccot* daikke *eallit*.

Giella lea gulahallangaskaoapmi, mii lea áiggi mielde stáđás-
nuvvan muhto dattetge rievddada. Seammás dat lea maid olu eanet: dat ii leat neutrála bargoneavvu, baicce dat speadjalastá juoga muddui min árvvuid ja doaladumiid.

Bajásšattadettiin olmmoš oahpahallá hálddašit iežas birrasii ja kultuvrii mihtilmas kategoriijaid. Kategoriseren ii dattetge oaivvil dušše vuogi šládjet áššiid joavkkuide; dat mielddisbuktá maid árvoortnega, gillii čadnojuvvon muhto dávjá fuomáškeahces buorre–heittot-skála. Mii diehtit ahte kultuvrraid gaskkas leat stuorra erohusat, ja danin kategori-
seren maiddá dávjá spiehkasta gielas gillii. Áššiid, albma-
nemiid ja oppalohká eallima iešguđet beliid kategoriseren

ja klassifiseren váikkuhit dasa, mo mii láhttet ja meannu-
dat eallimis. *Miessi* dáidá oalle mángga sámemáná mielas
gullat maid luohkkái *buorre áššit*, muhto ovdamearkka dihtii
sámeguovllus bajásšaddi ii-sápmelaš mánná sáhtttá árbet
vánhemiinnis áibbas earálágan árvosisdoalu.

Dat gáissát – leatgo dat čábbát vai romit? Dáro-, eangas- ja
suomagielat olbmot dávjá čáppášit daid. Muhto muhtun sáme-
gielat olbmui leat čohka gáissát romes eatnamat, danin go dat
soitet váigadahttit johtima, seammaláhkai go juvves ja ráhpis
eatnamat. Čába lea baicce dat, mii lea ellui ja olbmui buorre.
Geavatlašvuhta lea nannosit hábmen dološ sápmelačča
estetihka. Duodjeáššedovdit lohket, ahte anolaš bierggas lea
čába bierggas – ja nuppegežiid. Go vel báhppage lea leamaš
dađe buoret, mađe uhcit: mađe stuorát, dađe losit heargái
geassit daikke sáhttolažžii suvdit.

Dát čájeha mo olbmo ealáhusat, eallin- ja kulturbirrasat
váikkuhit olbmo jurddašeapmái. Vieris oaidninvugiid
oahppan lea goit leamaš masá jo vealtameahttun eará
álbmogiguin gulahallamis. Seammás goittotge bohciida
gažaldat: mii dáhpáhuvvá go mii fáttmmastat vieris doahpágiid
ja meroštallamiid min giellageavaheapmái? Jos groavvát
dadjá, de vieris doahpágiiguin sahtedohko ávkkástallan ja
daid atnuiváldin sáhtttá leat fuomáškeattes ieškoloniseren.
Ii-sápmelaš doabavuogádagaide ja kategoriijaide
vuogáiduvvan sáhtttá oainnat gáidadat min árbevirolaš sámi
máilmmeáddejumiin. Danin ovdamearkka dihtii báikkiid
ođđasit nammadeapmi lea leamaš guovddáš koloniseren-
vuohki miehtá máilmmi. Báikenamat eai leat dušše guoros
sánit; dat sistisdollet dávjá iešguđetlágan servodatlaš ja
historjjálaš dieđuid, ja čatnasit danin nannosit kulturárbbi
sirdašuvvamii. Nubbi politihkalaš vearju, mii ain dán áigái

geavahuvvo, lea dehálaš doahpágiid boastut jorgaleapmi.
Solveig Joks, Liv Østmo ja John Law čället artihkkalis “Verbing
meahcci: Living Sámi lands”, ahte go Norgga stuorradiggi bidjá
lága, man mielde *meahcci* galgá dulkojuvvot dego dárogela
sátni *utmark*, de dat lea koloniála veahkaválddi hápmi. Dalle
min duohtavuodát bodnjojuvvojit daikke gáržžiduvvojit vierrá-
siid rámmaide heivvolažžan.

Dákkár sivaid dihtii leš buorre smiehtastit ođđasit dakkár
doahpágiid, mat leat váldon vieris máilmmis govvidit min
iežamet eallima ja vieruid. Vástiditgo vieris doahpagat
duodalašvuoda vai vearistitgo dat min áddejumi iežamet
vássánáiggis? Dán čállošis moai háliidetne smiehtastit ođđasit
sániid, maid mii geavahat sámi vuoiŋŋalaš eallima oktavuodas.

Leatgo sámiin ipmilat?

Mii leat oahppan jurddašit, ahte Dierpmis dahjege Horagállis,
Bieggaoimmái, Máttaráhkká, Leaibeolmmái ja ollu earát leat
sámi *ipmilat*. Lemet Jon Aage (Solbakk) mielde ipmil daikke
jubmel ii leat goit leamaš sámiin almmolaš kategoriija, muhto
baicce dušše ovttá dihto oruha dahjege vuoiŋŋa namma.
Sámi máilmmeáddejumis Ipmil gulai bajimusaid jovkui
bajit ilbmái dahjege albmái. Solbakk muitala, ahte jagis 1619
almmuhuvvon sámegiela ABC-girjjázis celkojuvvo, ahte
dál lea Jupmele kristtalaš namahus. Fredrik Prost čállá, ahte
dološ báhppat geavahedje “[...] ovttá hui boares tehnikka maid
koloniserejeaddji stáhtat leat geavahan historjjá čađa, addit
ođđa mearkkašumi boares sániide vai dat sajáiduvvet buorebut
koloniserejuvvon álbmogii. Dološ sámi sátni ipmil rievddai ja
oaččui ođđa risttahas mearkkašumi”.

Sámegeielprofessor ja gielladutki Luobbal Sámmol Sámmol Ánte (Aikio) fas addá nuppelágan árvalusa. Su navdosa mielde ipmil-sátni lea heiven kristtalaš kontekstii baicce dan sujjas, ahte dat lea sisdoalu dáfus leamašan namalassii doarvái gallji. Son maid muittuha, ahte giela nuppástus lea illá stivremis. Danne son jáhká, ahte sáni mearkkašumi nuppástus lea boahán servožis alddis iige olggobeal fámuin.

Oppalohká lea goittotge váttis diehtit, mo doahpagat rivdet ja ođđa mearkkašumit njáhkjet gillii. Vaikke ipmil-sátni livččiige ovdal kristtalaš jorgalahttima leamašan muhtun guovlluin eanet kategorijja go namma, de liikká sáhtá eahpidit leago ipmil heivvolaš doaba hállat ovdamearkka dihtii min *áhkáid* birra. Bekkun Hánnu Asta Mitkijá (Balto) árvala, ahte eandalii Máttaráhká ja su nieiddat Sáráhká, Juoksáhká ja Uksáhká eai leat ipmilat, muhto baicce veahkkevuoiŋat, mat orrot minguin min árgabeaivvis. Sámiin leat earáge áhkát veahkkin dego Boáššoáhká ja Bárboáhká. Sáhtáge leat vuogas smiehtastit leatgo sámi “ipmilat” ovdal kristtalašvuoda leamašan baicce sámiid oaidnemeahtun nuppi ilmme fuolkkit ja veahkit, seammaláhkai go Gieddegeašgálgu.

Leatgo sámit oaffaruššan?

Eandalitge etnográfalaš girjjálašvuodas sámiid vierru addit sieidái gohčoduvvo oaffaruššamin. Mii sámit leat váldán dán sáni atnui hui viidát ja measta álo iežage hállat sieidái oaffaruššamis.

Sámiid siiddiguin gulahallan – dego earáge addima, juohkima ja giitima vierut – leat oassin huksemin sihke ovttaskas olbmuid ja servodaga buresbirgejumi. Otnábeaivvege leat vel anus

mánnggat sieiddit, maidda sámit dolvot ruđa dahje osiid sállas. Sieiddit ovddastit olbmuid gaskavuodaid ja bistevas čatnašumiid eatnamiin ja luonddubirrašiin, maid olbmot gáhttejit ja ođasmahttet namalassii láhiid vehkiin.

Leago dát oaffaruššan? Oaffaruššan lea juoga, man olmmoš bargá vai oažžu juoidá eará. Dán doahpagis leat čiekŋalis kristtalaš konnotašuvnnat. Leago oaffaruššan-sátni boahán atnui davvisámegeilli eará kultuvrraid ja erenoamážit kristtalašvuoda váikkuhusas – nappo leago kristtalašvuoha váikkuhan dasa, ahte davvesámegeilat olbmot leat áiggi mielde gohčodišgoahán siiddiguin gulahallama oaffaruššamin? Vejolaš vástadusaid sáhtá ohcat eará sámegeielain, mat leat leamaš “eambo konservatiivva” sániid molsumis. Oskkoldatdiehtaga dutki Håkan Rydving čilge, ahte máttasámegeiela sátni *sjieledidh*, mii lea ain dábálaš geavahusas, ja julevsámegeiela *várro*, čujuhit dasa, ahte sámit leat geavahan maiddái eará sániid go oaffaruššan:

Sjieledidh oaivvilda “addit *sjiele*”. *Sjiele* lea smávva diŋga, ovdamearkka dihtii šlánte dahje čikŋa. [...] *Sjiele* – smávva diŋga dego suorpmas, metállastuhka, glássabearal – bálkestuvvui *sjielegierkie*-nammasaš báikái (bákta, mii ovddastii máttuid dahje eará “oaidnemeahttumiid”) go olbmot johte *sjielegierkie* meattá johtináigge. (Rydving 2008)

Dábálaš vieruid mielde sámit leat láven addit dávttiid sieidái dahje juohkit oasi šállas siiddiin. Bivdu dahje sálaš lea juhkkovuvvon daid vuoiŋaiguin maid dihto sieiddit ovddastit. Dán sáhtá dieđusge dulkot oaffaruššamin, muhto gávdno maid nubbi geahčastat.

Sieiddit leat sirrekeahces oassi sámiid sosiála ortnegis. Árbevirolaččat lea leamaš sihke ovttaskas olbmo ja oktasaš geatne-

gasvuohta atnit fuola siiddiin ja daid bokte iešgudet ilmmiid iešgudet vuoiŋŋain – nappo fuolahit máilmmis mii lea ealli ja máŋggagearddat ollisvuohta. Dán perspektiivvas lea vejolaš oaidnit siiddiguin gulahallama eaktodáhtolaš vuohkin buktit ovdan dihto máilmeoainnu, man vuodđun lea verddevuohta mehciin (nappo lagas oktavuohta luondubirrasiin). Dát verddevuohta boahtá ovdan bivdit-sánis. Bivdit mearkkaša meahcásteami ja guolásteami, muhto das leat maiddá eará mearkkašumit. Luobbal Sámmol Sofe (Aikio) lohka, ahte bivdit máksá “dáhttut (jearrat oažžugo) dahje sihtat (átnut), ja dat sáhtta mearkkašit dan, ahte meahcebivdu lea muhtinlágan gulahallan luondduin”. Dán vuodul bivdu mearkkaša, ahte bivddedettiin olmmoš jearrá, átnu dahje sihtá meahcis juoidá – vaikko vel ii geavahivčče dasa sániid. Dát fas muitala das, ahte meahcci ii adnojuvvo resursan, mas sáhtta beare viežžat maid háliida, muhto meahcis galgá *bivdit* – jearrat, dáhttut dahje átnut – valji. Go lea ožžon iežas oasi meahci valjis, olmmoš lea háliidan dan ovddas giitit meahci sealluhan dihtii buriid gaskavuodaid.

Dán geahčastagas sieidá addin lea giittos vuoiŋŋaide láhiid ja buoredáhtolašvuoda ovddas. Dalle, go lea sáhka eaktodáhtolaš gudnejahttimis, giitimis ja gulahallamis, de oaffaruššan ii soaitte dat deaivilamos sátni – iige doaba, man sisdoallu gokčá sieiddástallama oppalaččat.

Leago sámiin osku dahje oskkoldat?

Eamiálbmogiid vuoiŋŋalašvuohta ii leat seamma go *osku* dahje *oskkoldat*, jos mii áddet daid sáni organiserejuvvon ja viidát leavvan máilmmioskun numo kristtalašvuohta, islam, judaisma, buddhisma ja nu ain. Eamiálbmogiid vuoiŋŋalašvuohta lea

eallinvuohki, máilmmiipmárdus ja árvoortnet, mat šaddet lagaš oktavuođas luondduin ja iežas eallinbirrasiin. Dat leat sirrekeahces oassin olbmo árgabeai eallimis, masa maiddá sámi vuoiŋŋaid namahusat čujuhit. Danin orru Prost fuomášupmi, ahte “[...] báhpát seaguhedje guokte sierra ášši, sápmelaččaid máilbmeoainnu ja noaidevuoda”, vehá vuordemeahttun. Eará sajiin girjjistis son čállá, mo noaidevuota lea leamaš dábálaš oassi sámiid eallimis ja mo muhtin guovlluin juohke sogas lei iežas noaidi, geainna lei lunddolaš gulahallat ja bivdit veahki. Noaidit gulahallet ja johtet oaidnemeahttun bajit ja vuolit máilmmiin dahje ilmmiin, mat speadjalastet sámi máilmmioainnu kánske buot čielgasepmosit.

Bassibáikkiid dutki Jane Hubert čilge, ahte kristtalaš servodagain oskku áššit (omd. dasa gullevaš njuolggadusat) leat dábálaččat ráddjejuvvon dihto áigái ja dáhpáhusaide iige dain leat stuorra mearkkašupmi árgabeaivválaš eallimis. Vaikko su mielde bassivuoda meroštallan lea álo čadnon gillii ja kultuvrii, de oppalaččat sáhtta dadjat ahte bassivuota mearkkaša dihto ráddjemiid olbmo láhttemii. Jos miinu lea bassi, de olmmoš galgá čuovvut dihto njuolggadusaid dan ektui, lehkos dat báiki, ealli dahje olmmoš. Bassi dovdomearka lea maid dat, ahte dat dávjá sirrejuvvo dábálaš báikkiin daikke gálvvuin, numo sámit leat lávus ja goađis sirren boaššu. Dáinna lágiin dovddastuvvo ja čájehuvvo báikki dahje gálvvo bassivuota.

Seammás lea čielggas, ahte máŋggain servodagain bassivuota ii leat ráddjejuvvon dušše unna oasáži eallimis, baicce sirrekeahces oassin dat laktasa buot eallima surggiide. Olbmuide, geaidda osku lea ráddjejuvvon unna oasáži eallimis, lea máŋgii váttis áddet ja dohkkehit eára kultuvrraid bassivuoda doahpágiid. Erenoamážit sidjiide lea váttis áddet, ahte muhtin álbmogiidda bassivuota ii leat ráddjejuvvon dihto ráhka-

dusaide dahje biergasiidda, muhto lea gávdnamis mearkka-
keahtes eatnamis, geađggis dahje várrevielttis.

Lenape-historihkkár Jack Forbes lea fuomášuhtán, ahte eami-
álbmogiidda “ ‘osku’ lea iešalddes ‘eallin’. Min ‘osku’ ii leat
dat maid mii navdit, dadjat dahje julggaštit; min ‘osku’ lea
maid mii bargat, maid mii háliidit, maid mii ohcalit, maid mii
niegadit ja maid mii jurddašit – buot dát áššit, birra jándora.
Olbmo osku lea nappo olbmo eallin, ii dušše ideála eallin
muhto albma eallin man mii eallit. ‘Osku’ ii leat rohkos dahje
girku, dat ii leat ‘teisttalaš’ dahje ‘ateisttalaš’, ja das lea unnán
dahkamuš dainna man vilges olbmot gohčodit ‘oskun’. Dat lea
min juohke dahku.”

Eamiálbmogiid vuoigŋalašvuhtii lea mihtilmas eallit ovtas
oaidnemeahttumiiguin, ii ohcalit donbealat oktavuoda Ipmiliin
dego lea mihtilmas máŋgga “máilbmeosku”. Eamiálbmogiid
vuoigŋalašvuhta lea oassin eallima juohke olis ja bealis. Nu
maiddái lea sámiiin. Seidal Kerttu (Vuolab) čállá: “Dološ olbmot
Sámis jáhkke ahte buohkain lea vuoigŋa: olbmuin, ealliin,
šattuin, geađggiin, váriin, jávrriin, jogain, eatnamis, mearas,
áimmus, gomuvuodas. Sámi dološ mytologiija lei luonddu
osku, mii lei golmma dását eallima áddejupmi. Noaidegoavddis
govvida máilmmi ja oppa gomuvuoda dálá-, vássán- ja
boahhteáiggis.”

Seammaláhkai jurddaša cree-čállin Tomson Highway, gii
buohtastahtá kristtalašvuoda, greikka ja eamiálbmogiid
mytologiijaid. Son lohka, ahte jos kristtalašvuhta lea
monoteisttalaš (dušše okta ipmil), ja greikkalaš mytologiija lea
polyteisttalaš (máŋga ipmila), de eamiálbmotmytologiijat leat
panteisttalaččat: “ipmil” gávdno juohke sajis máilmmis. Son
válddáhalla: “Lasta muoras, suoidni, guolli jogas, beaivváš-

suonjar mii boahá gievkkanlása čađa du gihtii, bieggá mii
johtá du geahppáid čađa ja lihkada du váibmui, varrasuonaide
ja vuoigŋašiid – buot lea ipmillaš energiija, ipmillaš albma-
neamit, main leat ealli, vuoigŋi siellu. Cree- ja eará algonquian-
gielain dát máilbmi lea Mantoo, mii máksá vuoigŋa, ii gopmi
muhto energiija.”

Lakotafilosofa Vine Deloria Jr. -rohki leage cealkán, ahte eami-
álbmogiid *osku* sulastahtá eanet oarjemáilmmi *diehtaga* go
oarjemáilmmi oskkoldaga. Jurdda vuoigŋas, energiijas dahje
sivdnideaddjis, mii ráđde buot ja buohkaid badjel máilmmis ja
mii lea máilmmi energiija gáldu, sulastahtá ja vástida fysihka
energiijagittiid. Vaikko eamiálbmogat eai dáidde leat ráhka-
dan abstrákta doahpágiid, de dat dattege ii Deloria mielas
mearkkaš, ahte eamiálbmogat eai livčče nákcen dahje máhtán
jurddašit ja guorahallat áššiid filosofalaččat.

Leago sámiiid vuoigŋalašvuhta dološ dahje árbevirolaš osku?
Vai heivego dan gohčodit buorebutge sámiiid mytologiijan? Mii
livččii vuohkkaseamos sátni sámiiid vuoigŋalašvuhtii?

Gáldut

Aikio, Ante. Persovnnalaš gulahallan čállin suoidnemánus 2023.

Aikio, Maria Sofia 2005. *Deanu- ja Ohcejohlegiid kulturinventeren. Loahpparaporta. Tenon- Ja Utsjoenlaaksojen kulttuuri-inventiointi. Loppuraportti.* Anár: Sámi museum/Saamelaismuseosäätiö.

Deloria, Vine, Jr. 2002. *Evolution, Creationism, and Other Modern Myths. A Critical Inquiry.* Golden, CO: Fulcrum.

Forbes, Jack D. 1992. *Columbus and Other Cannibals.* New York: Autonomedia.

Highway, Tomson 2022. *Laughing with the Trickster. On Sex, Death and Accordions.* Toronto: Anansi Press.

Hubert, Jane 1994. *Sacred Beliefs and Beliefs of Sacredness. Sacred Sites, Sacred Places*, s. 9–19. D. L. Carmichael, J. Hubert, B. Reeves ja A. Schanche. London & New York: Routledge.

Joks, Solveig, Østmo, Liv & Law, John 2020. Verbing meahcci: Living Sámi lands. *The Sociological Review*, 68(2) s. 305–321.

Prost, Fredrik 2022. *Leŋges hearggi sáhčal fatnasa*. Guovdageaidnu, DAT.

Rydving, Håkan 2008. *Re: Sacrifice – Oaffarussan: Persovnnalaš šleatgapoastagulahallan*.

Solbakk, Aage 2019. persovnnalaš gulahallan.

Vuolab, Kerttu. Mii máinnasteaddjiid manjisboahhtit. Stálu ja gufihhtariid máilbmi. Sámi musea Siidda mánáidsiiddut Interneahtas. http://www.samimuseum.fi/maahisweb/sapmi/sa_tieto_kertoijen.html

Lahkonit

Jalvvi Niillas (Holmberg)

Duot olmmoš guđii dán áimmu – gii šat
dovdá dien barggu
duon guovllu?

Gean čalbmi dál šat oaidná?

Hálidivččen ávkašuvvat eatnamiin – in eatnamis.
Hálidan gudnejahttit, eallit govttolaččat
gutnálaččat

muhto mo geasehan muoraid?

*Máhtango šat lahkonit du
vahátkeahhtá du?*

Áigon ákšuin murret
muhto mohtorsaháin seastán
olles vahku

*Asttango šat lahkonit du
vahátkeahhtá du?*

Ledjengo giedáhuvvat čuola
juolggehuvvat vácci, čuoigga?

*Goasttango šat lahkoniit du
vahátkeahttá du?*

Mo jos bártidan itkosis
ja galggašin beassat márkani?

*Arvovango šat lahkoniit du
vahátkeahttá du?*

“Biro go leat boaresáigásaš!”
“Maid leat hoavrresteamen?”

*Jolggadango šat lahkoniit du
vahátkeahttá du?*

“Gáttatgo iežat buorebun go mii?”
“Vikkahatgo midjiide heajos oamedovddu?”

*Višango šat lahkoniit du
vahátkeahttá du?*

“Mii leat álo leamašan geavatraš álbmot
ávkkástallan ođđa teknihkáiguin.”

*Áddengo šat lahkoniit du
vahátkeahttá du?*

Naba jos de mášan
litnásabbot duolmmastit –
oatnugo lávki?
Nohketgo astoáiggi ilut
naba astoáiggi
ustibat?

*Ráskengo šat lahkoniit du
vahátkeahttá du?*

Vajálduvvos visot diet
go don lahkonat mu.

ÁRBEDIEHTU JA GULLEVAŠVUOHTA

Sámi eana hállá

Fierranjot Kirstte dikta čoakkáldagas Ridđunjárga, 1979

Mun lean duhátiid jagiid boaris,
mun, olbmo biebmi ja bivttasteaddji.
Mun lean divraset go golli,
dasgo golli árvvu sáhtá mihtidit,
mu árvvu ii goassige.

Mu salas lea ihttášbeaivi,
mun liedđudan rásiid,
runiidahtán giđa skápma ala,
Mun, Sápmi,
geahčan boahttevuhtii.
Doppe galgá boahtit ođđa idit,
fámolaš buhtis bieggá
ja ráfálaš eahket,
mii addá mu ássiidii buoret eallima.

Ruovttudovdu

Doavtter-Aino Aura (Pieski)

*Gos orru ruovttudovdu?
Mii dutnje buktá dan dovddu?
Čárve čalmmiidat.
Maid oainnát?*

Alcesan ruovttudovdu šaddá go vuoján Beazeha badjel davás:
go beahcevuovddit leat jávkan, gáissát ihtet, albmi rahpasa
ja sáhtán fas vuoignat. Eanemus oadjebas lean go buvttahan
Ohcejoh njálbmái, Áilegasa askái. Dárbbasan várddusvuoda
vai áddegoađán gos lean boahtimin, ja gosa lean áigumin.
Duottarmáilbmi rahpá oidnolaga, gos áddegoađán man unna
binná heakkalaš lean máilmmi viidodaga ja luonddufámuid
ektui. Doppe morrašat maid unnot. Deatnogáttis fas doiddán
baluidan ja lossa jurdagiiddán mannat merrii. Válldán vuostá
geahppasut bottuid vuosterávnjnis. Jogat duoddariid askkis
leat biepmadan mu dán máilbmái. Čázi vuoignamis ieš eallin
jedde mu. Dan dovddu guottán fárustan álelassii.

Háliidan dás geažidit oasážiiežan oahpahussuorggi master-
barggus, mas guorahallen dieđuid, dáidduid ja árvvuid maid
olbmot atnet dehálažžan sirdit boahte buolvvaide. Dutkan-
guovlun lei Ohcejohka ja viidábut Deanuleahki guktuid bealde
riikarájá, gos čuvvon luondduealáhusaid ja gulahallen báikká-
laš olbmuiguin ovttá jahkegierddu. Informánta-sáni sajis gohčo-
dan masterbargui oassálastán olbmuid dutkanguoibmin, go

dan sii leat. Dutkanguimmiidan mielas ii lean doarvái diehtit dušše dan, makkár árbevirolaš barggut gustojit guđege jagi-áigái. Sii deattuhedje vugiid mo olbmot barggadettiin gulahallet eatnamiin ja čáziin. Seammás sii čalmmustahtte árvvuid, mat bargguid bokte ollašuvvet. Dán oktavuodas áiccalmahtán ášši, man lean dutkanguimmiid sániid mielde gohčodišgoahtán *ruovttudovdun*.

Eana min máttuid máddu

Lea váttis bidjat sániid mealgat sánehis gulahallamii ja jaskes dihtui. Olmmoš sáhtta válljet boasto sániid, ja dihto áššiid birra ii muhtumin oro heivvolašge hállat. Dutkanguimmiidan mielde mii goittotge leat dilis, mas ferte gávdat sániid ja doahpágiid, go árbevirolaš diehtu ii ovttu beasa šat sirdašuvvat árbevirolaš vugiin ja oktavuodain buolvvas nubbái. Mu masterdutkanmuša bajilčállaga *Gulahallat eatnamiin ja čáziin* vuodđun lei luohiti, man Sara Marielle Gaup Beaska lea bidjan. Olbmot eai leat daiguin sániiguin árbevirolaččat govvidan oktavuoda doalaheami ja ovddideami luonddus, muhto dutkanguimmiidan mielas sátni *gulahallat* govvida bures dan, mo mii čáhcegátti olbmot bisuhit oktavuoda eatnamiiguin ja čáziiguin. Dát gulahallan lea olbmuide váibmoášši, mii bajida eallima, giela ja kultuvrra mearkkašumi. Ja sii sávvat, ahte maiddá boahitevaš buolvvat besset ain gulahallat dáiguin duovdagiiguin.

Eana lea eambbo go gieddi, mas láddjet suinniid, eambbo go jeaggi, gos čoaggit luopmániid, dahje Deatnu, mas goddit luosaid. Dutkanguimmiid mitalusain ja oalgecealkagiin eatnama atnet máttaráhkun, oppa eallima eadnin. Eatnama sajis sáhtta atnit olu sániid dego luondu, luohitu, meahcci, duovdagat dahje eatnamat. Eana min eadni ii leat dušše olbmuid

eadni. Mii leat fulkkežat juohke áidna divrriin ja daknasiin. Olbmot navdet eatnamiid maiddá guoibmin, vielljan dahje oabbán. Eamiálbmogiidda mihtilmas geahčanguovllus maiddá sápmelaččat oidnet eatnama fuolkin ja oahpaheaddjin, mii aktiivvalaččat bagada sin. Vásáhusat luodus oahpahit min eallit olmmožin luonddubirrasa oassin. Dán fuolkevuoda gudnejahttima eatnamiin báikkálaš olbmot háliidit sirdit maiddá boahite buolvvaide.

Ovdal diehtu ja árvvut leat sirdásan vuorrasut buolvvas nuorabuidda ovtas barggadettiin ja meahcis jodedettiin. Eallinvuohki oahpahii dan, ahte buohkat dárbašit eatnama addán biepmu ja dorvvu. Go birgejumi leat háhkan lahkosiin, de oahppat maiddá govtolašvuoda. Dálá eallinvuohki gáida da min dán áddejumis ja oktavuodas. Olbmot leat dutkanguimmiidan mielde gáidan eatnamis. Das fuolakeahtta eana, min máttaráhkku, goit ain juohká árvasit attáldagaidis. Son addá midjiide visot, vel mañimus vuolppusge, jus dan gáibidit. Árbevirolaš oahput ja máidnasat jerret mis áigequovdilis gažaldaga: man vuovdnát mii leat?

Oktavuoha eatnamiin lea oalle rašes, politihkalaš ja muhtun láhkai hui priváhta oassi árbedieđus. Eana lea áigequovdilis fáddá Sámis maiddá sisabahkkemiid dihtii. Sáhtta čuočuhit, ahte sisabahkkemat áitet árbevirolaš diehtoortnegiid – ja seammás maiddá árbedieđuid sirdašumi olbmos ja buolvvas nubbái. Ruovttudovddus lea sáhka bisuheames oktavuodaid eatnamiin ja seammás maiddá eatnama luohttámušas olbmuide. Otná eallinvugiin mii sáhttit maiddá fuomáškeahtta sirdit birrasii čuohecci heajos árvomáilmmi ja láhttenvugiid iežamet mañisboahttiide. Mis lea ovddasvástáduš sirdit eallima ovddosguvlui iige rivvet visot alcceseamet.

Go jerren báikkálaš olmuin, mat sin mielas leat guovddáš áššit árbedieđus – maid galggašii boahitevaš buolvvaide oahpahit – de muhtumat deattastedje, ahte dehálamos oahput

eai guoskka dušše Sámi olbmuid, baicce olles máilmmi olmmošvuhit. Sin mielas olmmoščearda lea oarbašuvvan ja vajáldahtán muhtin eallima vuoddoáššiid, maid oahppá go eallá luonddu lahka. Dutkanguimmiid sávaldahkan lea, ahte mii muittášeimmet ja gáhttešeimmet ruovttu, gos sámít leat bajásšaddan. Sii sávvet, ahte maiddái otnábeai mánát beasašedje oasalažžan fuolkevuodas máttuideaset eatnamiidda, amaset goikat ruohtasiid haga ja gártat bođu dillái.

Árbedieđu luondu ja eatnami vuodduvvi pedagogihkka

Eamiálbmotdiehtu riegáda, eallá ja sirdašuvvá gaskavuodas eatnamiin. Oarjemáilmmi oainnu mielde diehtu lea universála, muhto eamiálbmogiid oainnus diehtu riegáda ja eallá oktavuodain. Sáhtá lohkat, ahte árbedieđu ruohtasat leat dihto duovdagiin iige danin leat vuoiggalaš sirret dieđu olbmui ja eatnamis. Jelena Porsanger ja Gunvor Guttorm mielde árbedieđu jotkkolašvuolta čatná sihke vássán-, dálá- ja boahpteáiggi oktii. Árbedieđu oahppan leage eallinagi oahppu ja váldá logiid jagiid hálddašišgoahtit dan. Otná máilmmis maiddái skuvllain ja mánáidgárddiin lea stuorra ovddasvástádus gaskkustit sámi kultuvrra mánáid árggas. Seammás dain lea geatnegasvuolta árbedieđu fievrreapmái. Lea dehálaš atnit muittus, ahte bohtosat dákkár oahpahušbarggus sáhttet láddat njozet ja gululdaga – muhtumin easka logiid jagiid geahčen.

Mii eat sáhte hállat eamiálbmotpedagogihkas hálakeahtta eatnama birra. Eanavuđot pedagogihkka lea mu jorgalus eangalasgielat doahpapis *land based education*, man maiddái eará eamiálbmogat leat suokkardallan. Ulbmil lea ohcat kultuvrralaččat mearkašahhti oahpahuš eamiálbmot mánáide ja nuoraide. Eamiálbmogiidda mihtilmas lahkonanvuogit

dovddastit olbmuid nana fysalaš, psyhkalaš ja vuoigŋalaš báttiid eatnamiidda, mat leat oassin sin kultuvrras. Eanavuđot pedagogihkas ii leat ulbmil ohcat universála duohtavuodaid baicce báikkálaš, dihto áigái ja báikái čadnon čovdosiid. Vaikko doaba lea beanta ođas, de eatnami vuodduvvi oahppan- ja oahpahanvuohki eai eisige leat ođđa áššit. Dat leat leamašan lunddolaš oassin olbmuid eallimis don doloža rájes, ja nie diehtu lea áiggiid čađa sirdášan olbmos ja sohkaolvvass nubbái. Dolin ii várra lean dárbu gohčodit dan oahpahussan eaige buohkat oppa fuomášan, ahte sii oahpahušvojedje. Dat lei eallinvuohki, mii sisttisdoalai ráhkisvuoda duovdagiidda ja buot dasa, maid dat sáhte fállat.

Eanavuđot pedagogihkka hástala oaidnit eatnama oahpaheddjin ja ráhkis fuolkin, guhte ii veaje nu bures justa dál. Ráhkisvuoda lassin berrešeimmet addit bajásšaddi nuorra olbmui reaidduid áimmahuššat eatnama ja dáistalit dan bealis. Seammás oahppat leat giitevaččat das, mii mis ain lea. Go oahpahit mánáid ahte eana, šattut ja eallit leat min fuolkkit, de dahkat sutnje vejolažžan persovnnalaš oktavuoda duddjoma birra. Olbmo ruoktu ii gávdno ealliid ja šattuid haga. Vuostegeahči dán ohppui lea oaidnu, mii atná eatnama dušše fal resursan. Oahppan ovttas birra addá olbmui vejolašvuoda áddet iežas sajádaga máilmmis.

Giella guorá ruovttoluotta

Buot máilmmi gielat speadjalastet daid eatnamiid, gos dat leat riegádan. Gos olbmot leat johtán ja birgejumi háhkan, doppe lea maiddái giela álgovuoddu. Nie maiddái juohke gielas lea ruoktu. Sánit leat riegádan olbmuid dárbut govvidit áššiid. Olbmot leat dárbašan daid ceavzimii, borramuša gávdnamii ja ruoktot goastamii. Sáme gielat leat ofelaččat Sámi

dálkediliide ja luhtui. Dat leat máilmmibeakkánat muohta-, jiekŋa- ja čáhcesániid riggodagaineaset. Mii diehtit maid sátni *borga* govvida, go min máttut ja maiddá mii ieža leat eallán borggaid siste. Sániiguin lea diehtu lágídit birgejumi ja muhtumin gádjut maiddá heakka. Jus jeakkis lea vujohat, de áddet ahte dohko ii galgga mannat.

Gielas lea maiddá stuorra fápmu. Sánit ja dadjanvuogit váikkuhit dasa mo mii jurddašit ja oaidnit máilmmi. Solveig Joks čállá vásáhusastis Deanu luossabivdiin, guhte dadjalii luosa beassamis: “Diet guolli ii lean munnuide oidnojuvvon”. Cealkka govvida áddejumi, mas luohtu duođaige addá midjiide biepmu. Go mii bivdit eatnama dahje čáziid, de leat dego rávkamen alceseamet biepmu. Go jurddašit, ahte Deatnu mearrida, de oahppat maiddá vuollegašvuoda luonddufámuide. Seammás dadjanvuohki solle min eret váivves jurdagiin. Mánáid leat čadat jedđen ja rávven gierdat ja dohkkehit dan, ahte eallimis ii ovtto mana nugo olmmoš sávašii. Go Deatnu mearrida, eat leat sivahallamen geange. Uhca dadjanvuogit oahpahit maiddá giitevašvuoda ja gudnejahttima eallimii: go fidnet guoli bivdosii, de seadát leat giitevaš go guolli addá iežas heakka du birgejupmin.

Diehtu eallá giela siste ja speadjalastá min máilmmiáddejumi. Gudege sánis ja dadjanvuogis sáhttet leat dárkilis ja čiegus rávvagat árbevirolaš máhttui ja dihtui. Danin lea dehálaš hállat maiddá giela sirdima birra, go hállat árbedieđu sirdimis. Gielain mii sáhttit bohciidahttit dovduid ja hukset oktavuodaid. Sápmelaččaid rikkis giella luonddu hárrái hábme ráhkisvuoda ja gullevašvuoda dovdu guvlui gos orrut. Oktavuodaid láhppin eatnamiin dagaha giela geaffuma – seammás dáid oktavuodaid nannen sáhtta ealáskahttit maiddá giela.

Eatnigiela sáhtta jurddašit ruohtasin ja čoavddan iežas identitehtii. Dán oktavuodas muittuhan gielladutki Tove Skutnabb-Kangas sániiguin, ahte sámeigiella sáhtta leat muhtuma eatni-

giella, vaikko son ii livčče dan giellamolsuma dihtii oahppan dahje lea oahppan dan easka maŋjelis eallimisttis. Eatnigiella lea váibmogiella ja soga giella mainna olmmoš háliida doalahit oktavuodaid. Sámeigiella sáhtta leat olbmo váimmu giella máhtii dan dahje ii, ja bealistan illudan dainna ahte ollugat leat váldimen gielaset ruovttoluotta. Gielat laktet min olmmošvuoda čálekeahates historjái, ja gielaid massima bokte mii massit kultuvrralaš riggodagaid lassin gullevašvuoda dovdu ja dieđuid das, mo dihto guovllus leat áiggiid čađa dádjadan ja eallán. Mu sávaldat ovttas dutkanguimmiiguin lea, ahte mánat sámastivčče dain duovdagiin maiddá boahtteáiggis.

Rašes uttut

Ruovttudovdu sáhtta buktit maiddá ahkida ja ohcaleami dihto guvlui. Mii sáhttit ohcalit ja váillahit juoidá, mii ii leat šat dás. Ovdamearkka dihtii muhtun čáhcegátteolbmo mielas Deatnu ii oro seammalágan ruoktun go ovdal luossabivdogildosa. Dili sáhtta buohtastahttit dasa, ahte son livččii massán ráhkis guoimmi. Maiddá nuoskkideapmi ja sisabahkkemat áitet sápmelaččaid oktavuoda eatnamiin. Min ruoktu orru muhtumin dušše resursaáiti dahje lustabáiki earáide. Dáidda oainnuide ii oro čáhkamin báikkálaš olmmoš, guhte ohcá áigáiboadu, borramuša ja vuoimmi lagašberrasis. Dáppe mii goit ain leat. Muhtun báikkálaš eadni duvle dadjaliige munnje: buot dehálamos ja nannosamos sámeaktivisisma hápmi lea dat, ahte mii välljet ain ássat Sámis.

Naba dalle, jos sápmelaš ii leat bajásšaddan Sámis? Naba dalle, jos ii leat gosa máhccat? Sámeálbmoga koloniserema luottat vuhttojit sámiid árvvuin, jurddašeamis ja noađde-sirdašumis buolvvas nubbái. Buot dálá sápmelaččain ii leat seamma liiba orrut Sámis, johtit luonddus ja oahppat árbe-

vieruid. Muhtumat leat maid giitevaččat das, go leat beassan fárret guhkás eret ruoktobáikkis. Fuotnivuoda dovddut ja heahpat sámi gullelašvuhtii sirdašuvvet ain árbin buolvvas nubbái. Olmmoš sáhtá leat behtton earáid láhttemii dahje ovddit buolvvaid válljemiidda, iige muhtin sivas dovdda Sámi guovllu ruoktun. Doavttir Heidi Eriksen rávve dákkár dilis dutkagoahtit iežas duogáža. Go olmmoš čielggadišgoahtá maid iežas máddarat leat vásihan, de dat veahkeha áddet eallima ja váldit ruovttoluotta daid áššiid, main ii leat ovdal beassan oasálažžan. Mii sáhttit váldit ruovttoluotta maiddái dainna, ahte bargat ja johtit meahcis. Dutkanguimmiidan sávaldat lea ahte sápmelaččat – vaikko mii livččii dáhpáhuvvan – eai botkeše oktavuoda máttuideaset eatnamiiguin.

Buohkain mis leat rašes uttut ja morrašat. Munnje alcesan lea sakka čuohcan dat, ahte vaikko lean riegádan ja bajásšaddan Ohcejogas, de mu máttut leat eanáš suoma sogalaččat. Unnivuoda rájes lean moraštan dan, go in leat sáhtán fuolkástallat nugo mánggat earát min guovllus dahket. Dat sáhtá leat oktan sivvan dasa, ahte alccen eatnamiid ja čáziid mearkašupmi leamašan ovtto guovddážiis ruovttuguovllu olbmui guin gáimmadettiin. Mánnávuoda rájes sihke Ohcejohka ja Deatnu leaba orron váillaheamen mu ja seamma olu illudeamen gávnnadit fas muinna go mun sudnuin, jos jávkkan guhká. Dan gullelašvuodadovddus lean gávdnan doarjaga olmmošvuhtii: dát eatnamat eai gula munnje, muhto mun gulan daidda.

Min ruoktu ii leat paradiisa, gos buot livččii álki ja suohtas. Maiddái ovdal namuhuvvon eadneolmmoš oinnii, ahte livččii mángga láhkai geahppasut orrut eará sajis. Liikká son dihtomielaččat válljii bissut ruovttubáikkis ja oinnii das stuorra árvvu. Válljijumi ulbmil ii leat buktit fuotnivuoda dovdduid olbmuide, geat eai sáhte orrut ruovttubáikkisteaset barggu, bearašdili, veahkaválddalašvuoda dahje muhtin eará sivaidd

dihtii. Ovttage olbmo ruovttudovdu ii galggaše soardit nuppi olbmo, eaige utnohis láhttenvuogit oččoše jávkadit geasge ruovttudovddu. Mii, geat ain orrut Sámis, áimmahuššat ja bealuštit ruovttu maiddái eret fárren fulkkiid bealis. Buot olggobeale ja siskkobeale áitagiid ovddas sáhtá jearrat, leago min oappáin ja vieljain boahte áiggis ain ruoktu gosa máhccat?

Juohkehaš mis lea ruovttus dán eatnanspáppa alde. Eana lea min buohkaid eadni maiddái dan namas, ahte ii oktage mis leat ráhkaduvvon eará ávdnasiin, go mat eatnamis leat. Eanaoktavuohta ii leat dušše psyhkalaš, vuoinñalaš dahje politihkalaš ášši. Riegádettiin olmmoš šaddá ekovuogádaga oassin, ja earret eará min immunitehta lea čadnon lagaš meahccái – min ruoktot. Go olmmoš vásiha iežas masanu dahje gosanu gullevažžan sihke silolaččat ja rumašlaččat, de dat addá sutnje movtta ja nanne su dearvvasvuoda ja lihku dovddu.

Gulahallot eatnamiin

Mánná čájeha lunddolaččat empatiija ealliide, šattuide ja eará olbmuide. Dan dovddu šaddama galggašii doarjut ja nannet mángga láhkai. Buori dili lážedettiin meahcis sáhttit nannet máná gullelašvuodadovddu guvlui ja maiddái olbmuide, geat guovllus leat eallán. Buorre dilli ii goitge mearkaš dušše beaivvadaga ja suohttasa. Sáhtá leat, ahte easka maññá olmmoš ádde goas ja gos lea eallima buoremus beivviidis vásihan. Mánnávuoda muittut sáhttet geasuhit olbmo máhccat ruoktot dan maññá, go son lea geargan oahpuin eará guovllus. Dutkanguimmiidan sávaldat lea, ahte Sápmái máhcadettiin guovllu olbmot dovddašedje, ahte sii bohtet ruoktot: “Dát lea min ruoktu. Dát leat min várit, jogat ja eatnamat.”

Maid don oainnat go čárvet čalmmiidat ja smiehtastat ruovttu? Makkár duovdagat fátmastit du? Olbmo duogáš

dahká váibmui gullevašvuoda ja eallin duddjo dihto guvlui gullevašvuoda. Rumaš muitá ja ruovttudovdu šaddá iešgudet áiccuid bokte. Dan dovddu sáhhtá buktit bohcco-gazzanjoaškkas, luohtešuoqņa, gákteholbi, gávpotčuovga, luomemáihli, mearrahádja dahje áhku litna giehta. Maiddáí eatnigielain gulahallan láidesta min ruoktot. Oahpes guovllui-guin gáimmadeapmi buktá vásáhusa, ahte dál mun lean ruovttus. Ruoktun sáhhtá dovdat viiddis guovllu, gos máttut leat doloža rájes johtán, dahje ovttá dihto saji, gos lea mánnán oaidnán giđđabeaivváža vuosttas suotnjariid. Ruovttudovdu speadjalastá min gullevašvuoda iežamet eallima duogážii, ja mánnávuoda vásáhusat geažidit mo dan sáhhtá váldit vuhtii dálá eallimis. Juohkehaš mis dahká dan iežas vuolggasajis iežas vugiiguin. Muittut, mitalusat ja eallinvásáhusat čatnet min dihto duovdagiidda. Ja dat čanastagat bistet dego fuolke-vohta.

Juohke okta mis oažžu dovdat eatnama ruoktun – gos ihkinassii son deaiváge orrut. Ođđaáigásaš johttisápmelaš sáhhtá johtit miljongávpoggiid ja luomejekkiid gaskka. Maiddáí ovdalaš áiggiid olbmot leat galgan ruovttuiduvvat eará áššiid bargat. Makkár oktavuoda ja dovdduid don čanat daidda guovlluide, gos dál ealát ja jođát? Mo fátmastat máddariiddát oahpuid eatnamiin, main ealát? Gahččágo dikšun ja ovddas-vástádusa dovdu eatnamiidda čoahkkái vai gávdnágo dat ođđa hámiid? Ruovttudovdu geatnegahtá min gudnejahtit ja áimmahuššat oktavuodaid ja gulahallat eatnamiin ja čáziin dás ja dál.

Mii sáhhtit ja máhttit bolget ja bilidit eallima ruovttu, min oktasaš eatnama. Dán áigge, go olmmošnállu soaigá dálkkádagas maid lea ieš dagahan, de eat galggaše vajáldahttit giitit ja gudnejahtit luondduláhjiid. Ruovttudovdui gullá maiddáí dat, ahte mii čorget iežamet luottaid eatge divtte orrun-saji duvvaluvvat duššiiguin. Jus oaidnit mo mearragáttit lea

dievvan plastihkain, de mii fertet daid čorget. Go ruvkebáza-husat áitet luossanáli, mii fertet riejáskit. Ja jus áidalas meahci dahje guohtunnjargga bohket ja boltot vuostálastimis fuola-keahtá, de mii galgat liikká ain doallat oktavuoda illástuvvon eatnamiin. Nugo nishnaabeg-čállu Leanne Simpson maid cealká: jos atnit eatnama eadnin, de mii eat eisige galgga heaitit galle-deames su dalle, jus son lea illávejiid dahje illástuvvon.

Gáldut

Balto, Asta 1997. *Sámi mánaid bajásgeassin*. Oslo: Notam.

Eriksen, Heidi 2022. Nuoraidrádi jearahallan. <https://nuor.fi/ps/dutnje/noaddesirdasupmi/>

Helander-Renvall, Elina & Markkula, Inkeri 2011: *Luonnon monimuotoisuus ja saamelaiset*. Suomen ympäristö 12/2011, Ympäristöministeriö. Helsinki: Edita Prima Oy.

Joks, Solveig & Law, John 2017. Sámi Salmon, State Salmon: LEK, Technoscience and Care. *The Sociological Review*. vol 65, issue 2.

Klein, Naomi 2013. Dancing the World into Being: A Conversation with Idle No More's Leanne Simpson. *Yes magazine* 3. geassemánu. www.yesmagazine.org/social-justice/2013/03/06/dancing-the-world-into-being-a-conversation-with-idle-no-more-leanne-simpson

Kuokkanen, Rauna 2009. *Boaris dego eana*. Kárášjohka: ČálliidLágádus.

Porsanger, Jelena & Guttorm, Gunvor 2011: *Árbediehtu-fágasuorggi huksen*. DIEĐUT 1/2011. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla.

Pieski, Aura Mari 2019. *Gulahallat eatnamiin ja čáziin*. Masterbargu. Sámi allaskuvla.

Scully, Alexa 2018. *Whiteness and Land in Indigenous Education in Canadian Teacher Education*. Thunder Bay: Lakehead University.

Simpson, Leanne R. 1999. *The Construction of Traditional Ecological Knowledge*. Doavttirgráda dutkkus. University of Manitoba.

Skutnabb-Kangas, Tove 1988. *Vähemmistö, kieli ja rasismi*. Helsinki: Gaudeamus.

Oaidnit maŋos vai oaidná ovddos

*Luobbal Sámmol Sofe (Aikio) ságastalai Jalvvi Niillasiin (Holmberg)
iešráđálašvuodas, árbedieđu mearkkašumis ja mehciin ávkkástallamis
Mielkejogas skábmamánu 2019. Čálalaš hápmái heivehan Jalvvi Niillas.*

*Teavsttas:
N = Niillas
S = Sofe*

N: Mii lei dolin iešráđálašvuolta?

S: Olmmoš ferte olu áššiid hálldašit birgema hárrái. Háhkat suoji ja biepmu, máhttit johtit ja doaimmaidis rivttes áigái čadahit buot dan luonddu ektui. Čuovvut luonddu lága, mo luondu eallá ja mo dainna birge.

N: Leago iešráđálašvuolta šat oppa vejolaš? Namalassii dakkár eallin, ahte olmmoš ii livčče sorjavaš olggobeali stuorraservodagas.

S: Na mannebat dat ii livčče vejolaš, jos ovdalge lea leamašan?

N: Go smiehttá gildosiid eanageavaheami ektui, de daiguin kriminaliserejit min iešráđálašvuoda ja čatnet min sorjavažžan stáhtii.

S: Nu lea. Dat leat birgema hehttemin, ahte eat beasa eallit sápmelažžan. Mii leat Deanu soahpamuša olis váidalan, ahte diimmuid ja kaleandariid mielde mahkáš galggašii bivdit.

Miihan čuovvut luonddu, iige luondu nie doaimma. Luonddu čuovvumiin lea vejolaš bivdit nu, ahte ii goarit luonddu dahje guollenáli.

N: Manin lea dehálaš oahpahit árbedieđuid?

S: Dat leat birgenvuogit. Jos šaddá mii nu luonddu katastrofaid, soahti buollá dahje mii dal de šattašge mii eastá dán njálgga eallima.

N: Sáhttetgo dakkár áiggit leat ovddabealde, ahte dat min birgema árbedieđut šaddet fas duođas áigejuovdilin?

S: Dálhan leat miehtá máilmmi mieđihišgoahtán, ahte álgo-álbmogiid árbediehtu lea hui dárbbalaš olles olmmošgoddái. Dat geat leat huksen ja čuovvolan dan dálá vuogádaga, sii leat láhppán dan dieđu. Dieđusge iešguđet guovlluin leat iežaset láchkai dat árbedieđut.

N: Mo galggašii gáhttet árbevieruid, sirdit čuovvovaš buolvvaide ja bohciidahttit beroštumi daidda?

S: Dat lea hirbmat váttis go dálá eallin vuodđuduvvá hui garrasit struktuvraide. Oaidnit ahte olu nuorra olbmot gáidet eret sápmelašvuodas hui johtilit. Go leat guoktelot jagi doppe skuvlla vuoiŋašbassamis, de ammal dat jo juoga láchkai váikkuha.

Gii don leat ja gos leat eret?

Mun lean Luobbal Sámmol Sofe. Lean riegeádan ja šaddan Ohcejoga Mierašluobbalis ja ealán ain Ohcejoh siste. Lean dál 73-jahkásaš ja mus leat guokte ollesáttot gándda.

Makkár áššiiguin leat bargan?

Leamašan eallinagis (1970-logu rájes) mánggalágan bargguin ja doaimmain, measta buot guoskkahan sápmelaš gillii ja kultuvrralaš osiide. Logemat sámi searvvi doaimmain, giela oahpaheaddjin, logaldallin, jorgaleaddjin, dulkan ja duodjehommáin. Joatkkán ain bargguin nu guhkás go nagodan.

Maid sávašit oaidnit Sámis boahhteáiggis?

Boahhteáiggis maiddái sápmelaččaid olmmošlohku ain njiedjá, jos nuorabut eai riema šaddadit eanet mánáid. Servodaga huksema ja nuppástusa ii sáhte dušše fal gulahit dahje gáibidit. Dasa dárbbasuovvo olu oahppu ja oahpahus buohkaide, geat leat servvodaga lahtut ja maiddái dan olggobeal orruide. Gulahallan lea deatalaš oassi ollašuhttimis, ovdalگو maidige julggašta. Dat daningo eanáš olbmot eai leat nu bures diđolaččat servodaga doaimmain, gáibádusain jnv. Árbemáhtus leat olu dihkát bálgáide mo eallit meahcceluonddus, gos boahhtá buot maid olmmoš dárbbasa.

Mánáin lea dakkár áigetávval, ahte vuos dat leat mánáid-gárddis, dan maŋŋá lea skuvla ja de leat astoáiggebuđaldusat, mat eai guoskka árbedieđuide. Na mo de, go visot áigi lea diená juhkkuojuvvon? Nuppe dáfus vanhemiin gal lea buorre vejolašvuohta oahpahit mánáid unnivuođa rájes, jos gillejit váldit mánáid meahccái. Meahcis lea olu álkit oahpahit go dás stobus dahje gilis, gos lea buot dát, mii headušta olbmo.

Muhto sirdašuvvágo árbediehtu? Na binnážat ain sirdašuvvet. Dat livččii ođđa sohka buolvva geatnegasvuohta ovddidit fas áššiid buorebun. Boares sohka buolva ii sáhte šat nu hirbmosit váikkuhit. Jos ođđa buolva áigu bastit ovddidit áššiid, de fertešii oaidnit maŋos vai oaidná ovddos.

N: Nu ahte guovddážis lea dat, gos olmmoš orru?

S: Nu lea. Ii dat gávpogis menestuva. Áibbas dušši hállat ahte sápmelašvuohta ovdána gávpogis. Juoga álo dáhpáhuvvá luonddus, man galggašii čuovvut juohke beaivve ja dihto jagi-áiggis ferte dihto bargguid bargat.

N: Na jos juoga dakkár fáhkka dáhpáhuvvá, ahte stuorra-servodaga vuodđoeavttut gopmánit, jos ovdamearkka dihtii olju nohká dahje visot digitála dáhta jávkkašii, de mo jáhkat dalle geavvat dáppe?

S: Dalle ferte godiid hukset lasi. Dahje giddet buot uvssaid ja ovtta lanjas orrut ja dolastallat. Eat mii bivaše dáid stuorra gárdimiin, maid siste mii dál orrut. Mis leat ain sabehat, juolggit ja fatnasat maiguin johtit. Vuojániid fertešii dápmat, gámasuinniid suidnet.

N: Jáhkatgo, ahte luondu sáhhtá oahpahit midjiide dakkár dáidduid ja dieđuid, mat leat báikkuid jo jávkan dahje leat jávkamin?

S: Dieđusge.

N: Mo dološ olmmoš lea láhtten meahcis jodedettiin?

S: Sápmelaččas leat iežas vierut mo meahcis láhttet. Jurddašaddat, ahte leango mun rivttes sajis rivttes áigái, leango mus lohpi, ja buot diekkáriid. Dološ olbmot bidje dola álo vuosttasin go bohte ođđa báikái. Dolas lea hui olu fápmu, dat buhtista, ja dolastettiin olmmoš gulahallá báikkiin. Ja go goahtái dahje vistái manne, de dat jerre: "Leago dáppe ráfi?" dahje "Leango mun buresboahatin?" Muhtun ádját lohke: "Jos dáppe leš giige, olggos!" Ja go manne meahccái, de manin dat mohkohalle, dološ olbmot? Manne eai njulgen duokko ja dákko? Eai dat lean njuolgo bálgát.

N: Na mo don divššut dáid čáziid ja eatnamiid, dán eko-vuogádaga? Mo min olbmot leat dieinna rassan?

S: Dat leat leamašan hui dárkkit. Min sogas leat hui dárkket bargan buot bargguid nu, ahte ii mearehuddat. Jávre bivddus mii bivdit ovttá ija, fidnet dálveguliid ja de heaitit, muđui gal sáhhtá guolehuhttit. Seamma lea luossaguliiguin. Oahpaimet jo nuorran boarrásebbuin, ahte ii galgga bivdit vuovdnát. Dan gal doalan mielas. Go dikšunplánaid bargat, doppe leat biologat, mat čállet daid evttohusaid. Na mii lohkat ahte boraealliid, lottiid ja guliid mat luosaveajehiid dahje gođu borret, daid ferte geahpedit, nu leat ovdalge dahkan. Dát lea dat min árbediehtu. Dán áigge goddet oakku eambo go fierbme bivdduin, de dallehan baicce oagguma galggašii geahpedit. Árbevirolaš bivdu ii leat áitta lussii, eandalii dál go Deanu botni lea rievdadan nu sakka, dat lea sáttoluvvan. Luossa ii bisán dohko gos lea sáttu ja nu dan eallinbiras gáržu. Sáttuhan golgá vulos ja Deanu njálbmi coahku ah coahku. Doppe leat gobit madda guolit sáhhtet báhcit go mearra rohtte čázi. Dalle boahhtá njuorjju ja mearra-goaskin ja nu dat duššet guolit. Steinar Pedersen lohká, ahte dat predáhtor lea stuoramus uhkki lussii dan dihtii go dat leat ráfáidahtton. Olmmoš lea álo ovdal mudden eará ealliid, maid ii sáva laskat, sihke meahcce- ja guolle bivddus. Jos bohtet amas

eallit dahje amas lottit, de dat jávkaduvvojit oalát, go eai gula deikke. Fuodđut, dego gumpe ja geatki, dat geahpeduvvojedje dolin, muhto eai oalát, go dat gulle dán lundui.

N: Goalmat dal, leigson vel juoga ...

S: Livččehan dat gal várra, muhto máilbmi lea nu viiddis, go vel gomuvuohtage gullá dasa. Ođđa dutkamuš lea fuomášan, ahte go spábba jorrá, de dat skivžu veahá. Lea magnetisma, mii lea muhttašuvvan mátti ja davi gaskka. Min sohka buolva ii šat ádde planehtaid, mánu ja beaivváža gaskavuodaid váikkusaid dálkkiide. Nástit johtet ja eanaspábba johtá. Muhtumat vigget dadjat ahte dálkemearkkaid árbediehtu ii šat doala deaivása. Na ii diedusge doala, jos geahččá kaleandara, mii lea áibbas eará sfárain go duot, mii doppe jorrá.

Buletjávrrri siidaskuvla 2023 – fiinnis dego lottečoali sis

Doavtter-Aino Aura (Pieski) ja
Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen)

Marjimus Siidaskuvlla gávnadeapmi lágiduvvui Buletjávrris geassejorggáldagas 2023. Doppe Siidaskuvla čoahkkani oahppat sohpparjurdagis, árbemáhtus ja veahki bivdimis. Geassejorggáldatbeaivve geavaheimmet árvvoštallat ja ságastallat mo leat lihkostuvvan siidaskuvllain ja plánet min girjjálaš buktagiid almmustahttinseminára. Mearrideimmet doallat dan guovvamánus 2024 Diehtosiiddas, Guovdageainnus.

Jurdda das, ahte čoahkkanit Buletjávraí, badjánii dálvit go min siidaskuvlaoabbá Fierranjot Kirstte lei oahpásnuvvan Mai Britt ja Nils Duommá Utsiin ja šattai sudno ustibin. Nils Duommá lei mitalan mo son lea ovddidan sohpparjurdaga ja Kirstte fas mitalii sudnuide siidaskuvlla birra. Šattai lunddolaš ovttasbargu ja Mai Britt guovttos Nils Duommáin bovdiiiga min Buletjávraí. Mii leat hui giitevaččat, ahte Mai Britt ja Nils Duommá gázzi válde min nu láddásit vuostá. Vásiheimmet čáppa, liekkus beivviid Buletjávrrri gáttis. Ieš jávri maid fátmastii min go beasaimet gálašit, vuojadit ja gullat muitalusaid, mat laktasit lagaš guovlluide.

Bulet lea guollemearri dahje -mihttu, guokte neloha. Nelohin gohčodit 30 lihttera muorralihti, masa leat dahkan sálteguoli. Go ovttá fárrppis bohtet guokte neloha, de dan gohčodit bulehin. Buletjávri leage leamaš guollás jávri ja dolin doppe leat geassán maiddái nuohti. Jávri lea oaidnán maiddái olu olbmuid eallima earret eará Guovdageainnu beassásmárkaniid áigge ja dál Sámi Filbmainstituhta báikin.

Nils Duommá muitalii midjiide mo son lea suokkardallan sohppariid ja ovddidišgoahtán sohpparjurdaga. Sutnje sohppar lea siiddaid čoahkkaneapmi, mii fáttmasta olles Sámi. Son lea vuodđudan Sohpparsearvi ealáskahttindihtii siiddaid ja sohppara Sámis. Smiehtaimet mo sáhtášeimmet ovttasbargat siiddaid ealáskahttinbargguin boahhteáiggis.

Min nubbi guossi, Nils-Heaika “Nilsu” Valkeapää, leimmet bovden muitalit midjiide veahki bivdimis oaidnemeahttun máilmmis. Midjiide lea dehálaš lágideit oadjebas sáji háleštallamii. Lávus, dollagáttis, olmmoš oadju ja jurdda maid johtá. Olu olbmuid lea cieggan millii, ahte dáid áššiid birra ii oaččo hállat. Dat ii leat imaš go girku lea dubmen ja olbmot leat dan dihtii maiddái gottáhallan. Goitge Nilssu sániiguin: eallimis hállamii mii eat dárbbas lobi. Juohke okta dovda vuoinjalah áššiid iešguđetláhkai ja daid lea dehálaš ovttas maid suokkardallat. Visot ii galgga jáhkkit maid girjjitge čállet sámiid ja min vuoinjalahvuoda ja árbbi birra.

Nilssu iežas vásáhusa mielde mii sáhttit olu áššiide bivdit veahki. Sáhtta vaikko bivdit, ahte čoahkkinanlanjas livččii ráffi. Seammaláhkai sáhtta bivdit jaskkodahttit earáge sájiid. Bivdimii ii dárbbas stuorra sániid, muhto gáibida vuollegašvuoda bivdit. Dan sáhtta dahkat maiddái jávohaga iežas siste. Olmmoš ferte maiddái dohkkehit dan, ahte álo ii ollašuva vaikko mii bivddášeimmetge. Suokkardalaimet livččiigo áigi láddagoahtán

čohkket olbmuid bivdit buriid áššiid ovttas. Okta guovddáš ášši maid mii buohkat sáhttit bivdit lea ráffi, sihke alcceseamet ja iežamet birrasii. Sáhtta bivdit suoji alces jos lea váttis dilis. Sáhttit maiddá bivdit, ahte áššit dáhpáhuvet buoremus lági mielde. Mii galgat háliidit veahki. Jus eat máhte, de sáhttit bivdit ahte midjiide bohtá oahppu.

Ávvumállásiin, maid Maj Britt ja Nils Duommá leigga málestan (čuovža, man Nils Duommá lei midjiide bivdán), smiehtaimet mii livččii sápmelaš sátnevájas, mii muitlivččii das, man buorre dilli mis lea leamašan dan njealje beaivve áiggi, maid Buletjávrris muosáheimmet. “Hearrá dilli” ii lean heivvolaš muhtun nissonolbmuid mielas, iige “rovvá dilli” orron dađi buoret. Maŋŋá jearaimet Mai Brittas muitágo son mo dološ olbmot leat govvidan liekkus buorre dili, maid sii leat vásihan. Mai Britt muitalii iežas eatni geavahan dajahusa “Fiinnis dego lottečoali sis”. Nie lei maiddá min dilli Buletjávrris.

Luohtegiella, ráhkisvuoda dovdogiella

Sara Marielle Gaup Beaska ságastalai Doavtter-Aino Aurain (Pieski) luođi ja juoigama mearkkašumis vuojedettiin Donjevuonas Detnui miessemánus 2022. Čálalaš hápmái heivehan Doavtter-Aino Aura.

Teavsttas:

A = Aura

M = Marielle

A: Vaikko guoimmuhanbealli leamaš ovdal maid oassin juoigamis, de lean gullan ahte dat ii ovttó leamaš dan váldoulbmil. Makkár eará bealit leat fárus juoigamis?

M: Álo leamaš muhtun gii lea hirbmat čeahppi dajahallat, muhtun geas lea erenomáš jietna dahje muhtun gean buohkat háliidit gullat. Muhto mun jáhkán álo leamaš maid sadji juohke jitnii. Iige leat leamaš nu dehálaš mo don juoigat ja deaivvatgo don buot mohkiid. Dehálaš leamaš manne don juoigat. Sáhtát juoigat iežat dihte, ovdamearkka dihte go leat váillaheame dihto báikki. Leago de nu váralaš jus okta mohkki váilu? Go guoimmuhanoassi vuoitá, de olbmot álget menddo olu analyseret ieš juoigi ja mo su jietna lea. Mun dovddan, ahte árbevirolaš juoigamis dat ii leat nu dehálaš. Dat maid don juoigat ja maiddá manne don juoigat lea mihá dehálut. Jus guoimmuheapmi livččii áidna ulbmil manne juoigat, de jáhkán juoigan livččii áigá jo jávkan. Dat ii livčče šat bistime. Dat lea baicce vuoiŋjalašvuohta luođi siste mii bistá.

A: Na, luohiti lea okta uksa, mii lea ain rabas vuoinjaláš máilbmái. Ovddeš olbmot leat guodđán dan midjiide skeanĵkan. Nu mo mun lean ádden, de muhtun áiggis maiddá badjelgehččon juhkit leat dan ártna seailuhan ja buktán otnábeaivái. Ammal galggašeimmet sin maid giitit, eatge dušše heahpanaddat dainna.

M: Dat ledje sihke sii geat ledje “outsiderat” servodagas, geat ollu juhke, geat leat seailuhan juoiganárbevieru, muhto maiddá áhku ja eatnit leat dan dahkan. Sii

*Gii don leat ja gos leat eret?
Mun lean Sara Marielle. Lean eret
Guovdageainnus ja Rivttagis.
Mus lea nana gullelašvuohtha
maid Detnui iežan mánáid bokte.
Rievttimielde dovddan, ahte lean
Sámis eret.*

leat juoigan mánáide go stuorra olbmot eai lean das lahka. Sii ráhkadedje alcceseaset vuogi mo beassá juoigat vaikko dat lei suddu, ja vaikko sii ledje risttalaččat. Sii eai soaitte jurddašan sis lei dat buoremus ja šearradamos jietna, muhto sii liikká juige gulahaladettiin mánáiguin. Áhčči lea muitalan, ahte su eadni ii láven juoigat, jus doppe ledje rávis olbmot. Son ii goassige juoigan viesu siste, muhto olgun priváhta diliin anii dan bajásgeassimis. Su mielas ii lean nu suddu jus dovnnaid dahje unna eallážiid juoiggai mánáide. Áhčis lei lihkku, go su áhkku maid juoiggai. Son bijai luđiid ja dovnnaid. Son gal juoiggai ommangáttis maid, vaikko viesus ii mahkáš lean lohpi.

A: Mo don ieš oainnat dál, mii lea lunddolaš vuohki dahje sadji juoigat? Leago dat barggadettiin vai leago dat goas beare ja gos beare?

M: Lunddolaš vuohki gal lea visot eará sajiin go lávddis. Dat ii leat rievtti mielde lunddolaš báiki juoigat. Ii leat goit ovdal leamaš, muhto dat lea šaddan dál. Mun ipmirdan vuostehágu mii álggus šattai, go luohiti biddjui lávdaí. Olbmuid mielas dat lei hui ártet. Dathan rievddada fokusa manne don juoigat ja don šattat ieš dego hearvan. Lávddis juoigangiella ii šat hubmojuvvo nugo dat ovdal hubmojuvvui. Dat šaddá dego ovttá guvlui gulahallan ja guoimmuheapmi. Seammas dat dagai

dan, ahte eambbosat juoigagohte ja ohppe eambo luđiid. Dien áiggis sápmelaččat eai galgan nu oidnosis leahkit. Dat masa mii leat dál hárvánan ii lean dalle dábálaš. Nu ahte dat lei hui buorre go bidje luođi lávdaí. Muhto mun dovddan ahte dat bealli lea dál vuoitime ja árgabeai juoigan lea jávkame. Juoiganárbevierru rievda. Ieš lean maid das ovttá ládje mielde, go lean artista. Olbmot eai goit dieđe, ahte gávdnojit vaikko man ollu luođit maid mun in goassige juoigga lávddis, mat mu mielas eai heive dohko. Daidda ii mu mielas heive bidjat musihka. Lea hui čielga erohus das mii lea ođđaáigásaš luohiti ja mii dan ulbmil lea, mii lea dološ luohiti ja mii dan ulbmil lea.

A: Makkár erohusa don oainnat ođđaáigásaš luđiin ja dološ luđiin?

M: Ođđaáigásaš luohiti muhtumin háliida ja vel gáibidage musihka, vai dat šaddá finna ollisvuohtan. Mu bealljái dološ luođit fas billistuvvojit, jus daidda bidjá musihka. Dain váldojuvvo de juoga eret. Dakkaviđe go don bijat musihka, de don dego giddet luođi ja defineret mo dan galgá dulkot.

A: Nu, ahte dološ luđiid ulbmil lea beassat eallit friija? Olbmot eai galgga giddet daid?

M: Árbevirolaš luohiti rievddada. Go don juoigat okto, de don it juoigga seamma ládje, seamma guhká dahje seamma távttas. Dadjat mun bijašin dološmálla luođi ja bijašin dasa musihka. Mađi eanet mun de juoigat dan, de dađi eanet gitta dat šaddá. Dađi váddásabbo munnje šaddá juoigat dan nugo dat lei dalle go luohiti biddjui. Dál go lean ipmirdan dien, de lean hui dihtomielaš dainna makkár luohtái bijan musihka.

A: Árbevierut ellet áiggis áigái ja lunddolaččat rivdet áiggi mielde. Ja aistton du, jus luođi eai livčče váldán lávdaí, de ii dieđe livččiigo dat šat bistimen. Balatgo don das, ahte luohiti sáhtta lávdedáidagin rievdat nu ollu, ahte dan ii sáhte fargga šat gohčodit luohitin?

M: Mun in láve ballat das ahte juoiganteknihkka rievdá. Dan dat lea sihkarit álo dahkan. Luohti govvida eallima dál. Boarrásepmosat leat álo dadjan, ahte mii eat láven nie. Dat lea álo leamaš nu sihke gielain, árbevieruin ja juoiganteknihkain. Dat mas mun balan lea ahte ulbmil manne juoigat rievdá bearehaga. Ja gulahallan, mii lea luođi duohkin, rievdá. Mu mielas dahká dási makkár jietna olbmoss lea nu guhkágo gulahallan lea doppe. Min eallimis juoigan lea dehálaš dáidda. Balan goit, ahte juoigan šaddá dušše konseartadáiddan. Mun lean ieš vásihan mo luohti lea gulahallama dásis árgabeaivve eallimis ja ohcalan dan, go dat ii leat šat.

A: Gillešitgo don mitalit makkár lea luohtegulahallan ja maid dat dutnje mearkkaša?

M: Juohke olbmoss lea iežas vásáhus das, mii luohti lea ja maid dat mearkkaša sutnje. Munnje luohtegulahallan oaivvilda dieduid, maid oazžu juoigama čađa sániid haga. Áhčči ii juoigan mu danne vai čájeha man čeahppi son lea juoigat. Iige dan dihte vai gussiide čájehit, ahte son lea bidjan munnje dovna. Ii dat lean juoigama ulbmil. Son juoiggai mu mitalan dihte munnje, ahte son berošta mus. Son rámiidii mu dahje mitalii juoidá mii ii lean riehta, luođi čađa. Mus ii leat vásáhus mo bajásšaddat luođi haga. Mu eallimis dat lei liikká dehálaš ja mávssolaš go hupmat eará giela. Muhtumin dat lei vel eanet mávssolaš, go dat lei dego lassin sániide. Luohti lea várra dakkár giella, man mánná sáhtá áddet eará ládje go sániid. Ollesolmmožin maid dárbaša oidnojuvvot ja dohkkehuvvot. Go don dagat juoidá buori, de don ánsásat rámi. Ja mu mielas buoremus rápmi lea ain iežas luođi gullat.

A: Sáhtašiiigo de lohkat, ahte luohtegiellas gulahallan dáhpáhuvá dovduid bokte, ahte luohtegiella lea dovdogiella?

M: Jo, dat gal lea. Sápmelašii ii soaitte nu dábalaš govvidit iežas ráhkisvuoda njuolga sániiguin. Mun jurddašalan, ahte

mii eat várra leat dárbašan nu ollu sániid dalle go mii juoiggaimet. Go juoigat nuppi dahje dovnet máná, de nie čájehat ráhkisvuoda olbmuide, báikkiide, iežat beatnagii dahje bohccuide. Go luohti válđojuvvui mis eret, de ráhkisvuoda dovdogiella maid válđojuvvui eret. Mun de govahalan mo lea bajásšaddat dakkár báikkis, gos ráhkisvuoda dovdogiella ii gávdno. Mo lea leahkit váhnen, jus it ane lunddolaš giela mii lea leamaš, mo don čájehat ráhkisvuoda ja beroštumi? Dahje mo lea leahket dat mánná ... Daninge mu mielas lea issoras go luohti vuos álggos válđojuvvui eret ja ahte dat lea dál jávkame. Luohtegiella lea dárbašlaš mángga dásis. Dat čatná olbmuid ja gaskkusta ráhkisvuoda. Dat čatná du báikái ja buktá gullevašvuoda. Don gulat dađistaga, ahte min soga luođit leat dákkárat ja dat čatná du iežat sohki, ja stuorát báikái: Guovdageainnus mii juoigat ná ja Kárášjogas nuo. Luohti lea identitehta ja čanastat. Mun háliidivččen ahte olbmot barggaše fárrolágaid, ahte dat olu bealit eai jávkkaše. Dát lea mo mun dovddan ja mo mun lean bajásgešsojuvvon.

A: Mii hállat sáme giela ealáskahttimis ja duodjeárbbi ealáskahttimis. Nabe mii livčči niehkodilli luohtegiela ealáskahttimis? Maid mii galggašeimmet searválagaid bargat? Dahje maid okta olmmoš – maid mun sáhtán dahkat luođi ektui?

M: Ii leat nu ahte galggašeimmet dajahallat nugo ovdal dahje seamma dilálašvuodain go ovdal, muhto dat ahte olbmot juiget ja atnet luođi dego giellan ja gulahallamin, dat livčči mus niehkun. Dárbašit oalle olu berošteaddjiid ovdal dan sáhtá dahkat. Dan maid okta olmmoš sáhtá dahkat lea beroštit ja leahkit dan mađe nanus, ahte gierdá leahket easkaálgi seammalahkai go dalle, go oahpahallagohtá eará giela. Ii oktage leat vuordime, ahte don galggaš máhttit visot ja hupmat áibbas nugo eatnigielaš dahket. Olmmoš ferte dohkkehít ahte mun máhtán dál vuos ovttá luođi, ja dat sáhtá leahket buorre álgu. Mu movttiidahtá diehtit ahte leat olbmot,

geat leat beroštuvvan ja háliidit juoigat. Muhtun olbmot háliidivčče, muhto dovdet ahte sii eai máhte ja deddet iežaset beare garrasit.

A: Smiehtan uhca lávkkážiid luohtegiela ealáskahttimis. Mánngga olbmui lea álkit sámástit mánáide go ollesolbmuide dalle go sii váldigohtet sámegiela ruovttoluotta. Hás du áhkko-rohkki heivešii dasa maid ovdagovvan: Otná olbmuid maid sáhtašii leat álkit juoigat mánáide. Seammás juoigan šattašii de eanet lunddolaš giellan maiddái boahte buolvvaide.

M: Dehálamos ii leat lávddis juoigat ja guhkkin eret CD:aid ráhkadit. Buot dehálamos lea juoigat nu, ahte mánát gullet. Ja sávvamis vel nu, ahte šaddá gulahallan. Muhtumin olmmoš juoigá iežas dihte, jeđđen dihte iežas. Jus dušše okto juoigá, de dalle lea ávkin alces, muhto ii ávkin luohteealáskahttimis. Gáibida olu ráhkadit juoigandilálašvuodaid mánnái ja ieš leahkit juoiganmáilmmis. Jus dovdá ahte ii leat doarvá nánus muhtin gielain, de lea álki heaitit dan hupmamis go mánná boahtá du dássái.

A: Mís leat giellabeasit, giellalávgunluohkát ja giellaoahpahuš skuvllain. Ásahusat leat ruovttuid doarjjan sámegiela ruovttoluotta váldimis ja sirdimis boahte buolvvaide. Juoigangiela ealáskahttimis eai leat seammasullasaš doarjaortnegat, goit vel.

M: Diedusge juoigan lea eambo persovnnalaš go hupmat giela. Seammás lea sullii seamma hástalusas sáhka. Easkaálgi dárbbasa olbmuid geat dorjot su. Olbmuid geat hupmet sinna eaige cuiggot. Diekko balan, ahte sámi servodagas lea hui ollu kritihkka juoigama ektui. Ieš lean maid dovdan dan dalle go ledjen nuorra olmmoš ja hearke kritihkkii. Maŋŋá jurddašin, ahte in galggaše dárbbasit nu lossadit váldit jus giinu lohká, ahte mun in liiko du jitnii.

A: Dat sáhtá leat rašes dilli. Iežas jietna lea hui intima ášši. Dat lea dego du siellu.

M: Dat lea. Dat mánná du iežat váimmu bokte ja visot du dovdduid čađa. Dat leat don. Maŋŋel lean goit ipmirdan, ahte dat leamaš dušše olgguldas kritihkka: mo don geavahat du jiena, mo don čuoččut, makkár luoddi juoigat ja mo juoigat. Mus lea vuodus dat, ahte inhan mun juoigga dan dihte ahte čájehit makkár jietna mus lea obanassiige. Munhan juoigga juoigama dihte. Dalle ii leat nu lossat kritihkage oazžut. Luohtekritihkka han maid mearkkaša, ahte olbmui lea beroštupmi ja leat dovddut luoddi ja juoigama ektui, muhto olmmoš galggaše leahket árvas ja siivui, vai easkaálgit dustet juoigat.

Deatnu dovdameahttun dilis

Skuvlaalbmá Áslat Niillas Áslat (Holmberg)

Gii livččii moadde jagi dassái árvidan, makkár máilmmis mii eallit dál – leš dal sáhka globála dilis, dahje min Deanu birrasis. Bođii pandemii ja máilbmi giddanii. Buollái soahti Eurohpás ja miljovnnat báhtaredje. Daid bálddas eai soaitte orrut nu stuorrá ovttá čázádaga áššit, okta guollenálli ja čáhce-gátteolbmot. Deanu mihtus dáhpáhuvvan rievdadusat leat goit issoras stuorrá ja rievदान Deatnogátte olbmuid eallima oalát. Dilli lea rievdan oalle jođánit. Jagi 2020 álggahin čállit artihkkala Deanu dutkama, luosa ja árbedieđu birra *Sámi dieđalaš áigečállaga* Siidaskuvlla fáddánummirii (1/2023). Go ožžon nuppi háve máhcahaga mu čállosii čakčageasi 2021, lei dilli Deanus jo rievdan nu olu, ahte čálus ii lean šat áigeguovdil. Bođii bivdogielddus, bođii ruoššaluossa. De vel dat 2022 giđa illusáhka, go Suoma alimus riekti dovddastii sámiid rievtti bivdit luosa sin ruovttujogain.

Lean eret Njuorggámis, Deanuleagis, ja lean bivdán luosa Deanus Njuorggán lahkosis olles ealliman, eanáš áhčiinan sihke golgadagain, buođuin, njánngofirpmiin ja oakku. Dá Deanu oanehis lagašhistorjá iežan geahččanguovllus: Jagi 2016 rádjai munno áhčiin buođđobivdu manai sullii nugo ovdalge, jagiid gaskkas ledje erohusat, muhto ii lean heajos treanda vuohttimis. Munno buođđu lei diddebuođđu, mii mearkkaša, ahte gottiime eanáš dittiid: smávva 1,5–2,5 kg luosaid, hárve stuorábuid.

Geassit 2017 Norgga ja Suoma stáhtat mearridedje garra ráddjehusaid Deanu bivdui. Vuostálasttiimet daid Ellos Deatnu -lihkadusain garrasit, go stáhtat suoládedje sámiid bivdorivttiid ja skeŋko daid turisttaide. Jierŋat johttájedje maŋŋit ja dulvi bisttii guhká. Vuostálastin joatkašuvai čuovvovaš jagiid. Geassi 2018 lei dulvejahki eange olles geasis beassan áhčiin iežame buođđosadjái bivdit dulvvi geažil. 2019 fas lei earenomáš coages jahki ja čáhci lei liekkas. Bivdu ii lihkestuvvan bures, go munno buođđosadjái cohkkui jođánit, eaiige dal nu olu gorgŋon luosatge.

De bođii geassi 2020. Dakkár geasi in lean jáhkkan iežan vásihit. Illá dihttui guolli Deanus. Vaikko mo geahččalii bivdit, de vahkku sáhtii mannat nu ahte ii lean sihkkar beasaigo guoli borrat. Geassi jo nohkagođii ja ii dal olus lean vel dálveguolli. Suoidnemánu maŋimuš beaivve, go lei maŋimuš fierbmebivddu lohpebeaivi, de gottiime geasi vuosttaš luosa. Na, miihan gohčodit luossan dušše stuorát guliid, nie guđa kilos bajás. Smávit guolli gal lei duollet dálle deaivan čakŋat. Dál dilli lei olu váddásut geasi 2017 ektui, go dáistališgođiimet stáhtaid badjelgeahččanvuoda vuostá. Dál olles eallinvuođđu doarggistii.

2021 lei de historjjálaččat sevndjes jahki Deanu olbmo eallimis. Luosa ii lean lohpi bivdit, jos dal ii leš lean nu olu maid bivditge. Deatnu jaskkodii moraštit. Eai oidnon fatnasat gáttiin. Eai skoalkán čoskkat fanasvuođuide iige buođđočuolddaid dearpan skillan geasseijas. Seammás min Deanu koloniserii amas guolli: buggeluossa. Leahan dat ovdalge dihtton, muhto dál lei jo mánga gear' eanet go min eamiluossa. Iige dan ođđa šlájage beassan albma láhkai bivdit. Čakčagease jápmán guolit ledje miehtá gáttiid. Leimmet lávken ođđa máilbmái. Vaikko vel luossanáliid gahččama sivaidd Deanus ja miehtá

áarktalaš guovllu ii sáhtege nu álkit čilget, orru čielggas ahte stuorámus sivat eai leat sáivačázi bealde. Deanus ja oalgejogain eai leat dáhpáhuvvan nu stuorra rievdadusat, mat sáhtášedje dagahit dakkár luossanáliid njiedjama, maid leat vásihan. Áarktalaš guovllu mearaid ekovuogádagat fas rivdet issoras leavttuin. Čáhci lieggana, suvru ja mearrajiekŋa geahppáneamis geahppána. Barentsmerrii maid bohtet ođđa šlájat liegganeami geažil. Luosa biepmu navdet sirdán moadde duhát kilomehtera davvelii, nuba luossa ii gávnna borramuša.

Luosa jođánis vátnun rabai mu čalmmiid dálkkádatkriisii. Ii mihkkige boađe bissut nugo lei, baicce rievdadus lea min ođđa normála. Dahje nugo muhtin Árktisa dutkit gullostit lohkamín: Árktis ii leat rievdamín, dat lea jávkamin. Jahkodagat, dálkkit, ealliid mearit ja láhtten, šattut, čázádagat ja min eallin, buot dát leat bissovaš rievdadusaid siste. Mánngaid rievdadusaid lea váttnis einnostit, daningo iešguđet ekovuogádaga oasis reagerejit iešguđet lánhái ja daid gaskasaš oktavuodát leat oalle moalkát. De mii leatge dilis, gos oktage ii dieđe mo boahotá mannat. Go luonddudilit rivdet jođánit, galggašeimmet mii maid bastit jođánit reageret rievdadusaide ja mearrádusaid galggašii sáhttit dahkat jođánit.

Deanu dutkiin ja luossabivdiin leat oalle dávjá sierralágan oainnut das, mii váikkuha lussii. Luossabivdin lean gullan olu ságaid boarrásut bivdiin ja lean lohkan dutkamušaid Deanu bivdiid árbedieđu birra. Árbediehttit namuhit fuola turisttaid mearis, luossaborriid lassáneamis, birrasa gollamis, luosa biepmu vátnumis mearas ja maid luossabiepmahagaid heajos váikkuhusain eamilussii. Guollebiologat geat dutket Deanu galget sin mandáhta mielde vuhtiiváldit maid árbedieđu sin dutkamušain. Sii leat guorahallan mánngaid árbediehttiid fuolaid ovttaid mielde ja gávnahan, ahte oktage daid sivain

ii okto sáhte váikkuhit nu sakka luossanáliide. Sii njuolgut čuoččuhit, ahte ovttage árbediehti fuomášumis ii leat makkárga mearkkašupmi sin raportta bohtosiidda! Easkka dál maŋimuš jagiid áigge leat Deanu dutkiid ákkastallamat rievdan, eaige šat namut liigebivddu áidna sivvan. Dál sii baicce gehččet meara guvlui, gos luosaveajehat eai šat máhca.

Guollebiologaid árvvoštallamis váilu oppalašvuoda guorahallan árbedieđu fuolaid ektui. Ovttaid miel fuolaid árvvoštallan ii buvttet ollislaš gova das, mo iešguđet áššit sáhttet ovttas váikkuhit luossanáliide. Nubbi čuolbma lea, ahte buot árbedieđu ii sáhte goit álkit heivehit sin metodaide. Biologat rehkenastet vuordagiid, maid várás sii dárbašit dieđuid numerála hámis. Jos dieđuid ii sáhte mihtidit ja merket nummiriiguin, de sis eai leat nu beaktilis vuogit daid váldit vuhtii. Muhtin árbedieđuid fas sáhtášii mihtidit maid numerála hámis, dego goddosajiid massima birrasa gollama (erošuvnna) geažil, dahje luossaborriid meari lassáneami váikkuhusa veajetbuvttadeapmái, muhto dát eai leat dahkkon. Viimmat jagis 2020 bođii vuosttaš dutkamuš luosaveajehiid borahallamis Deanu čázádagas. Dat gávnna, ahte mearkkašahti oassi luossaborriid, dego hávgga ja guvžžá/gudjora, biepmus leat luosaveajehat, muhto ii árvvoštala, man olu luossaborrit leat oktiibuot dahje man stuorra oassi veajehiin borahallo.

Dán rádjái Suoma ja Norgga stáhtaid hálddašandoaimmat Deanu čázádagas leat buori muddui guoskan dušše bivddu ráddjema. Livččii goit vejolaš geahččet hálddašeami viidábut ja gáibidit hálddašandoaimmaid nannet veajetbuvttadeami ja luossanáliid. Dál orru gal nu, ahte stuorámus sivat leat mearas, earret eará luosa biepmu vátnivuodas dahje sirdašuvvamis eará guovlluide. Meara ekovuogádahkii ii leat nu álki váikkuhit, muhto heahtedili geažil sáhtášii gáibidit, ahte luosa diehttii

gullevaž guliid mearrabivddu galggašii ráddjet garrasabbot. Maid luossabiepmahagaid galggašii ráddjet giddejuvvon sajiide, gos návvetluosat eai beasa gárgidit ja gos biepmahagat eai beasa nuoskidit luonddubirrasa ja lebbet dihkiid ja dávdmaid. Dáid doaimmaid lassin sáhtttá árvalit doaimmaid sáivačázi bealde.

Lea čielggas, ahte dálá luossanáliid dilli ii gierdda seammalágan bivddu, mii Deanus leamašan maŋimus jahkeloguid sihke oagguma ja fierbmebivddu olis. Go nu lea dilli, de ferte bivddu maid ráddjet sakka ja bivdit eanet Deanu eará guliid dego soavviliid, guvžžáid ja gudjoriid, hávggaid ja čuovžžaid. Veajetbuvttadeami sáhtttá iskat nannet nu, ahte máhcahit godđusajiid, mat leat jávkan sáddo dahje mođi vuollái. Gárggo- ja čievrobotnit leat issoras dehálaččat, daningo luossa godđá dakkár báikkiide. Sáhtttá buktit geđggiid ja čievrra, ja maid duvdit derpmiid, vai dat eai nu sakka fiera ja govčča ain eanet godđusajiid. Maid luossaborriid meari sáhtttá geahpedit beaktilis bivdduin. Jagi 2021 leige jođus dutkan- ja dikšunbivdu, mas goddojedje čuđiid miel luossaborrit, earret eará hávggat ja gudjorat. Eará guollešlájaid beaktiilit bivdu livččiige okta vuohki buoridit luosaveajehiid eallinbirrasa. Dál fas ođđaseamos gilvaleaddji lea buggeluossa. Dan laskamii dáidá leat váttis váikkuhit, goit olles čázádaga viidodagas. Jos Detnui bahkkehit miljon buggeluosa, de eai dat leat geange bivdimis. Mii sáhttit gal oahppat beaktilabbot bivdit ja ávkkástallat dáiina ođđa šlájain, mii orru oalle stuorra meriin boahtimin Detnui, muhto dan jávkadeapmi ii oro vejolaš.

Vaikko ekologalaš dilli leage rašši, de vuoigatvuodaid ektui Suoma alimus rievtti duopmu jagis 2022 buktá čuovgga sámiid bivdorivttiid ektui: guollebivdu gullá sámekultuvrii, man vuodđoláhka suodjala. Dál lea Suoma stáhtas ja sámiin

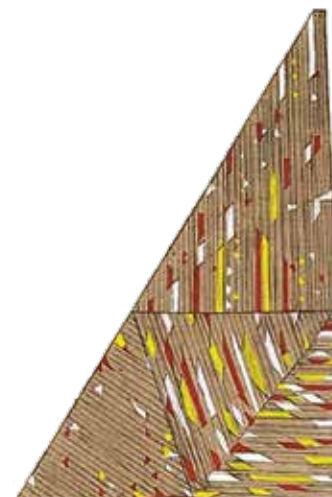
dárbu iskat sihkkarastit, ahte buot láhkaásaheamit Suomas vuhtiiváldet sámiid rivttiid. Alimus rievtti duomut sámiid guolástanvuoigatvuodaid hárrái eai leat vuos gal váikkuhan Suoma lágaide, vaikko duomut čielgasit čujuhit, ahte dálá lágat rihkkot sámiid kultuvrralaš rivttiid. Sámiid jietna ferte gullot go guorahallat, mo min bivdorivttiid buoremus vuogi mielde dorvvastit. Dán guorahallamis lea rolla sihke guolásteami oasusgottiin ja Deanu guolledoalloguovllus, vaikko fertege namuhuvvot, ahte dat eai ovddas dušše sámi riekteguoddiid. Deanučázádaga guolástanhálddahusa ja Deanu guolástan-guovllu oktasaš evttohus bivddu lágideamis attášii nana vuodá ráđđádallamiidda. Dan lea goit álkit árvalit go ollašuttit.

Lea oalle bargu heivehit oktii iešguđet riekteguoddiid ja intreassajoavkkuid beroštumiid, leš dal sáhka árbevirolaš bivdiin ja turistafitnodatdalliin, dahje Vuolle-Deanu ja Badje-Deanu olbmui. Buot joavkkuid goit čatná oktii sávaldat, ahte luossa gávdnošii ain boahttevuodasge. Lea oalle fuolastuhtti čuovvut skádjaseasaniid loguid, maid mielde jagis jahkái leat unnit ja unnit gorgnon luosat Detnui. Deanu čázádaga olbmot moraštit sihke luosa bealis ja dan dihtii, go mii eat beasa bivdit. Jáhkán olbmuide dagašii buori beare čoahkkanit ja juogadit sihke fuola ja ovttas guorahallat vejolaš doaimmaid maid mii sáhttit dahkat dili buorideami ovdii. Mii eallit eahpesihkkaris áiggiid, go lea nu olu mii luonddubirrasis rievdá. Ávkkuhivččii bargat ovttas juoidá buori ulbmila ovdii, vai olbmot eai beare šlunddo ja duđa dan dillái mii lea. Nugo lea daddjon: *the worst thing you can do is nothing* – vearrámus dahku lea ahte ii daga maidige.

Jodánit rievdi birrasis ferte bastit jodánit doaibmat. Báikkálaš hálddašeapmi sáhtášii leat olu njuovžilut, go dálá stáhtaid hálddašeapmi. Jos buggeluosat lasket issorasat, galgat daid

bivdigoahtit ja buoremus lági mielde daiguin ávkkástallat. Dutkamušain, mat leat vuodđun Deanu hálddašeapmái, sáhtášii olu nannosabbot vuhtiiváldit árbediehttiid fuolaid, earenomážit fuolaid ollislaš guorahallan lea dál oalle váilevaš. Biologat eai dáidde dat buoremus joavku guorahallat árbedieđu ja makkár hálddašandoaimmaid dan vuodul gáibidit. Visot árbedieđu ii sáhte heivehit biologaid metodaide, iige dárbbášge. Báikkálaš dási árbediehttiid joavkku ásaheapmi livččii vuohki buktit árbedieđu oassin diehtovuodu ja hálddašeami. Mii sáhttit ávkkástallat eará Deanu guollešlájaguin ja govttolaččat maid Deanu luosain, goit daid náliiguin, main lea buoret dilli. Luossaborriid geahpedeapmi livččii vuohki maid veahkehit luosa. Nu maid godđusajiid máhcahemiin sáhtášeimmet nannet luosa eallindili. Liikká ferte deaddu biddjot maid merrii ja hálddašandoaimmaide doppe. Luosa biepmu dili guorahallan mearas lea ain váilevaš, ja doaimmat luosa nannemii ovdamearkka dihtii bivdogildosiiguin berrešedje guorahallojuvvot.

BAJÁSGEASSIN JA SERVODATHUKSEN

Iešmearrideapmi álgá mis

Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen)

Iešmearrideapmi álgá mis.

Dat álgá juohkehaččas mis ja juohke áidna mis dárbbášuvvo. Don, mun, min mánát, min vanhemat ja eará fuolkkit, min ránnját. Sii geaid mii ráhkistit ja sii geaguin mii eat leat ovttaoaivilis.

Iešmearrideapmi álgá ovttatolbmos.

Kollektiiva iešmearrideami eaktun lea ovttatolbmo iešmearrideapmi.

Jos geasnu váilu iešmearrideapmi ja autonomiija iežas eallima ja goruda badjel, sus váilot maid vejolašvuodát oassálastit kollektiiva, álbmoga oktasaš iešmearrideami ovddideapmái ja huksemii.

Iešmearrideapmi álgá ovttatolbmos.

Olmmoš galgá čilget iešmearrideami sisdoalu ja mearkkašumi vuos alccesis.

Iešmearrideami sisdoalu ádden álgá ovttatolbmo dásis ja olbmo iežas čatnasumis.

“Mo mun searvvan iešmearrideapmái iežan persovnnalaš eallimis? Go lean čielggadan dan alccesan, dalle easka lean gárvvis hállat iešmearrideamis kollektiiva dásis.”

Iešmearrideapmi álgá ovttatolbmos.

Juohke olmmoš lea dehálaš ja mii galgat gudnejahttit juohke ovttatolbmo olmmošárvvu ja integritehta. Mii eat sáhte dohkkehit veahkaválddi: eat ovttatolbmo, eat eatnama eatge olles álbmoga vuostá. Iešgudet veahkaválddi hámit laktásit oktii ja mii galgat vuostálastit daid buot ovttas, jos háliidit ovddidit iešmearrideapmámet ja servodagamet.

Olbmos, gii vásiha veahkaválddi dahje eallá veahkaválddálaš dilis, eai leat návccat dahje vejolašvuodát searvat servodat-huksemii dahje iešmearrideami ollašuhhtimii.

“Iešmearrideapmi gáibida juohke áidna olbmo Ruonáeatnamis. Mii eat sáhte massit geange veahkaváldái. Iešmearrideapmi mearkkaša friddjavuoda veahkaválddis ja veahkaválddi balus.”

Jos mii massit olbmuid veahkaváldái, de mii berret jearrat makkár iešmearrideami lea oppalohkái vejolaš hukset dakkár dilis. Mii lea min ulbmil álbmogin? Makkár servodaga mii leat iešalddes huksemin?

“Iešmearrideapmi lea mearkkašmeahtun jos min bearrašat leat huškkohallon. Makkár našuvdnahuksen dat lea?”

Iešmearrideapmi álgá mis.

Mii galgat duostat váldit ovddasvástádusa buot iežamet áššiin. Maiddái váttis áššiin, tabuáššiin. Duostat vuos oaidnit daid ja dasto gieđahallagoahtit daid. Váttis áššiid garvin ii leat iešmearrideapmi.

Iešmearrideapmi ii leat vejolaš jos eat váldde ovddasvástádusa olles servodagas ja dan buresbirgejumis.

Eat sáhte duvdit váivves dahje váttis áššiid váldoservodahkii, biehttalit gieđahallamis daid dahje biehttalit jáhkkimis ahte dat oppa gávdnojitge.

“Jos mii eat máhte váldit ovddasvástádusa iežamet servodagain ja bargat daiguin jearaldagaiguin, jos mii duvdit dan dego ruota servodahkii, ‘dii bargabehket veahkaválddiin,’ dalle mii eat leat váldán ovddasvástádusa iežamet servodahkii. Mii fertet máhttit váldit ovddasvástádusa iežamet servodahkii jos galgat ieža máhttit mearridit dan badjel.”

“Mii galgat bastit giehtadallat maiddái dákkár váttis áššiid. Mo mun dan dajašin – váldit ovddasvástádusa, ahte sápmelaččat ja sámi servodat ferte ieš váldit ovddasvástáhusa das mii dáhpáhuvvá servodaga siste ja servodaga olbmuide. Go ii muđui dat iešmearrideapmi doaimma.”

Iešmearrideapmi lea eanet go riekti.

Dat lea oktasaš vuoddoárvu, man ala mii hukset iežamet doaimmaid ja eallima sihke ovttatolmmožin ja ovttas earáiguin.

Dán vuoddoárvvu váibmožis lea integritehta norbma, njuolggadus ja vuordámuš guoskatmeahtunvuodas ja čavddisvuodas. Eatnamiid čavddisvuodas ja olbmo gorutlaš guoskatmeahtunvuodas.

Ovtta haga nubbi ii leat vejolaš. Daid berre gieđahallat ovttas, álggu rájes.

Iešmearrideaddji ovttatolbmuid haga eai sáhte leat iešmearrideaddji álbmogat.

Eat sáhte šat dohkkehit doaladumiid, maid mielde servodaga ja juohke ovttatolbmo buresbirgejupmi ii gula min politihkalaš ása-husaide ja iešmearrideami ovddideapmái. Eat sáhte dohkkehit ahte veahkaváldi nissoniid ja mánáid vuostá lea “sosiala váttisvuolta” ja iešmearrideapmi ja eanarievttit fas “albma” politihkka.

Mii sáhttit váldit ovdamearkka pasqua yaqui -álbmogis Arizonas. Sin njunuš jođiheaddjit leat laktán sohka-bealleveahkaválddi

eastadeami sirrekeahates oassin álbmogeaset suverenitehtas ja iešmearridanválddis:

“Man beare ráđdehusa vuosttas geatnegasvuolta lea dorvvolašvuolta ja iežas álbmoga suodjaleapmi. Jos muhtumat gillájit dorvvohisvuodas ja balus, de dalle dorvvolašvuolta ja friddja-vuolta eai leat vejolaččat. Iežamet álbmoga suodjaleapmi lea min deháleamos doaibma ja dat lea vuoddueaktun boahhteáigge iešmearrideami ollašuttimii.”

Iešmearrideapmi lea eanet go riekti.

Lágat eai okto eastat dahje jávkat veahkaválddi servodagas.

“Mis leat buorit lágat [Ruonáeatnamis]: mii gudnejahttit nissoniid, mii eat dohkket eahpedásseárvvu dahje olggušteami sohka-beali vuodul. Muhto mis lea liikká hui ollu veahkaválddálašvuolta. Nissonat huškkohallojit, nissonat illástuvvojit.”

Mii eat dárbbas odđa lágaid, mii dárbbasit odđa norpmaid iežamet servodagas. Menddo dávjá mii dohkkehit iešguđet veahkaválddi hámiid, gokčat čalmmiid dain.

Mo hukset odđa norpmaid nu, ahte buohkat bajásšattašedje birrasis, mii ii dohkket veahkaválddi mange hámis?

Mii leat dávjá gergosat bealuštit iežamet eatnamiid integritehta. Mo beassat dan dillái ahte livččimmet seamma gergosat bealuštit buohkaid individuála dahje gorutlaš integritehta?

“Mo jos min gearggusvuolta mobiliseret ja bargat juoidá eami-álbmotnissona persovnnalaš rájáid rasttildeami ektui livččii seamma nanus go dat lea eatnama rájáid rasttildeami hárrái?”

Mii galgat hukset odđa norpmaid maiddá mánáid bajásgeassimii, vai beassat eret duppallstandárddas, mii ain gávdno min servodagain.

“Nieiddat ovdánit ja šaddet hui gievrra, muhto bártnit eai dárbbat váldit ovddasvástádusa. Nissonolbmossat lea ovddasvástádus, ja go son gillá veahkaválddi, de lea maid su ovddasvástádus. Dain dievdoolbmuid, sis eai leat makkárga gáibádusat, dain nuorra bártniin eai leat gáibádusat. [Veahkaváldi] ii leat sin sivva, dat lea nissonolmmoš geas lea kontrolla.”

Iešmearrideapmi álgá mis.

Man bures mii leat lihkestuvvan elimineret veahkaválddi iežamet servodagas ja váldán dan oassin politihkalaš ságastallamiidda servodathukseamis?

Min oktasaš iešmearrideapmi lea sorjajaš das.

Veahkaváldi nissoniid, mánáid ja queer-/árvedávgeolbmuid vuostá lea earutkeahtes gažaldat iešmearrideamis.

Ovdal almmustuvvan #DatÁlgáMis-bloggas miessemánus 2019.

Gáldut

Dán čállosa vuodđun lea Fierranjot Kirstte Rávnna dutkamuš ja girji *Restructuring Relations: Indigenous Self-Determination, Governance and Gender*. New York: Oxford University Press, 2019. <https://global.oup.com/academic/product/restructuring-relations-9780190913281>

Sitáhtat ortnegis:

Elle-Máijá Tailfeathers jearahallan 11.9.2014, Vancouver.

Naaja Nathanielsen jearahallan 19.3.2013, Nuuk.

Anonyma jearahallan, 24.5.2014, Toronto.

Helena Omma jearahallan, 15.6.2011, Sápmi.

Sámi journalistta anonyma jearahallan, 29.6.2011, Sápmi.

Pascua Yaqui Tribe (n.d.). Pascua Yaqui Tribe VAWA Implementation.

Naaja Nathanielsen jearahallan 19.3.2013, Nuuk.

Sarah Hunt (2015). Violence, Law and the Everyday Politics of Recognition. Comments on Glen Coulthard's *Red Skin, White Masks*. Native American and Indigenous Studies Association Annual Meeting. Washington D.C.

Helena Omma jearahallan, 15.6.2011, Sápmi.

Otne mun cokkan gávtti, dan arvedávgegávtti

Doavtter-Aino Aura (Pieski)

“Ihttin mun cokkan gávtti, dan gollegávtti”, celkkii váhkar duorastaga ruoktot boadedettiin. Dán jagi (2021) váldooassi Sámi álbmotbeaivve doaluin leat šluhttejuvvon Covid-19 ráddjehusaid dihtii. Skuvlamánat besse lihkus binnáš jobe ávvudit bearjadaga. Seammás sii besse guldalit maid olbmot ja sin gávttit dán jagi muitaledje.

Go boarrásut nieidan lei sullii seamma boaris go nuorat nieida dál, de leimme ráhkkaneamen Ohcejoga ja Sirpmá oktasaš álbmotbeaivve doaluide, nugo leamaš jahkásaš vierrun. Coggen sutnje alit gávtti. Dan botta go ieš gárvodin, son finai viežžamin karneválabiktasin oaivvilduvvon háldesoajáid ja cokkai daid sealgásis. Oidnen su dasa lassin figgamen nahkehit háldevuolppu gávtti ala. Evttohin ahte moai nulle gávtti, go son čielgasit háliidii ávvudit sámi álbmotbeaivvi háldebiktasiiguin. Binnáš gal heahpanin nieiddaža bivttasválljema. Ledjen dieđusge sávvan, ahte son livččii välljen gávtti. Doaluin dovden dárbbu čilget munno gárvodanfearána vuorrasut áhkkui, guhte čohkkái seamma beavddis munnuin. Áhkkui boagustii ja dadjalii: “Hás don de boahhte jagi goarut háldegávtti nieidasat.” Nu mun dahken, ja čuoovvovaš doaluin nieiddaš šlivggohalai duđavažžan becegávttiin. Son lea beassan unnivuoda rájes mitalit biktasiiguin gii son lea, ja mo son jurddaša iežas birra.

Beaivi čuvvgoda go oainnán gávttahasa. Mii ain gulahallat gávttiiguin, vaikke eat šat beaivválaččat. Mii oahppat dovdat maid gákteohca, dilit, gahpir, soadjageažit, boagán, holberavda, hearvabáttit ja vuoddagat mitalit. Hárjánan čalbmi oaidná gosa gávttahasas lea gullevašvuohta. Muhtin guovlluid gákteosiin oaidnit vel dan maid leago olmmoš náittoslihtus vai ii, dahje leago leaskan báhcán. Mii leat maiddá oahpahuvvon, ahte guovtti sierra guovllu gákteosiid ii heive seaguhit. Gávttiin olmmoš guoddá ovddit buolvvaid historjjá badjelis, ja seammás čatná oktavuodaid otná sápmelaččaid gaskkas. Daninge váivašuvvat go earet eará Suoma valáštallit gárvodit fasttit fake-gávttiiguin, mat eai gula riekta gosage. Sii geat gárvodit gáktelágan karneválabiktasiiguin badjelgehččet ja dulbmet sápmelaččaid liekkus biktasiiguin gulahallama. Sii eai gula mo muhtumin jaskatvuohta maid čuorvu jorggugávtti hámis.

Háliidan nannet gáktegulahallama ja fievrridit dan árbbi boahhte buolvvaide sihke eadnin ja oahpaheaddjín. Mannan vahkus oahpahin skuvlanuoraid čuoldit. Bargadettiin mitalin mo gávttis oaidná olbmo gullevašvuođa. Čájehin vuoddagiid, ja čilgejin mo min guovllu nissonolbmo vuoddagis lea johka muittuhussan das, ahte mii leat čáhcegátteolbmot. Jorgalin gándajoavkku guvlui ja jotken: “Állet fal gánddat dáhpedorpmis cokka nissonolbmo vuoddagiid.”

De bisánin – ja jotken:
“... jus ehpet hálit.”

Healkkehin go fas oktii jorahin gánddaid oktan joavkun jearakeahttä sis, mo sii iežaset oidnet. Nie ledjen fuomáškeahttä fárus málemin konservatiivvaláš ja oktageardán oainnu máilmmis. In dáhtul, muhto dušše dainna ahte barggan nugo

lean hárjánan ja mo ieš lean oahpahuvvon. Sohka-bealrollat leat ohppon rollat. Iežan sániiguin nannejin gáttu das, ahte leat dušše guokte joavkku (nieiddat ja gánddat). Kánske dasa lassin nannejin muhtin ovdagáttuid, vaikko jurdda lei oahpahit duoji ja árbevieruid. Gáktenorpma mielde almmáiolmmoš ii berreše coggat nissonolbmo gávtti dahje eará gárvvuid ja nuppegežiid. Muhto naba dalle jus sáhka lea sohka-bealneutrála olbmos dahje jos olmmoš dovda iežas gullat eará sohka-beallái go masa lea riegeadeamis navdojuvvon? Dat lea dakkár ášši maid arvedávgesearvuš ferte ieš gieđahallat ja mearridit. Lean oaidnán bártni, gii čijada nieidda gávttiin ja son lea hui fávrui. Sohka-bealneutrála gávtti in leat vuos oaidnán, muhto sávan ahte dat olmmoš, gii alces dakkára goaruha, dovda iežas ráhkistuvvot oassin min ivdnás ja mánggahámat servodagas.

Ráhkistan duoji ja duodjeárbbi. Justa dál oahpahalan áddet maid sohka-bealneutralitehta (*nonbinary thinking*) mearkaša, ja mo dan sáhtašii váldit vuhtii duodjeárbbi oahpahettiin. Maŋŋá go ribahin gielddit oahppiid nissonvuoddagiid geavaheamis, lean gulahallan olu olbmuiguin dán áššis. Sin rávvagiid mielde ráhkkanin čuovvovaš duodjediibmui mitalit sin birra, geat dovdet iežaset gullat eará sohka-beallái go manin sin leat atnán riegeadeamis. Čájehin govaid bártniin, geain leat girjjat gákteávdnasiiguin gorrojuvvon nissonolbmo- dahje dievdo-gávttit. Mitalin govvaovdamearkaiguin das, mo olbmot dáhtul rasttildit rájaid gákteávdnasiid válljedettiin dahje silkki eret guodđimiin. Hálaimet maiddá das mo duodji eallá ja ođaduvvo: dološ gahpirmáallet ealáskahttojuvvojit ja ođda máallet hábmejuvvojit. Loahpas dáhtton oahppiid plánet sin iežaset niehkogávtti álbmotbeaivve vahku gudnin.

Olmmoš oahppá gitta guovtti soabbái. Dađistaga iešgudegelágan olbmuid deaivvadettiin ja singuin gulahaladettiin

lean áddegoahtán, ahte máilbmi lea ain girját go masa lean hárbánan. Dát čáluš lea riegeádan mángga olbmo oktasaš jurddašeami boadusin, ja lean ieš oahppan issoras olu dán jurddamátkkis. Das fuolakeahtá in velge riehta dieđe, mo mánáid sáhtašii bajásgeassit sohkabealneutrála vugiin sámi bivttastanárbevirrui. Sohkabealneutrála-doabage ii leat vuos sajáiduvvan ja muhtumin eahpidan leango válljen rivttes doahpaga vuodul guorahallat ášši. Goitge dan doahpaga guorahallan čalmmuštahtá, ahte heteronormatiivvalaš oaidninvuohki lea menddo oktageardánis ja veahkaválddálaš vuohki oaidnit máilmmi. Olbmui lea vuoigatvuohka mánggahámat girjás vugiide eallimis ja gárvodeamis. Oahpahusa bajimus ulbmilin sáhttagé oaidnit oahpu mánáidasamet ráhkistit mánggahámat Sámi, mas leat iešguđetlágan ivnnit.

Gieskat lohken artihkkala, mas guorahalle dan, man maŋjit ivnnit leat ihtán mánggaide máilmmi gielaide. Sáhtá leat, ahte dolin ii lean nu dehálaš earuhit ovdamearkka dihtii ruoná ja aliha, iige daidda danin gávdnon sierra sátni. Go dárbu šattai, de gillii ihte sánnit mat čujuhedje sierra ivnniide. Seamma láhkai sáhtá jurddašit, ahte eat leat ovdal dárbbášan muhtin sánniid, mat dál gávdnojit earet eará Suoma sámedikki *Nuoraidráđi seksuálavuoda sátnegirjji*. Buot sátnegirjji sánnit eai leat vel geavahusas dahje normerejuvvon sámi servodagas. Giella váikkuha dasa mo mii jurddašit ja maid mii oaidnit. Mii eat (vel) riehta oainne sohkabeliid girjáivuoda. Muhtumin ieš maid dovddan dego oainnášin dušše čáhppada ja vielgada, vaikko munnje lea muitaluvvon, ahte fioleahtta ja alitruoná maid gávdnojit.

Mo sáhttit doalahit árbevieruid ja seammás čáhkket saji indiviđuála identitehtaide, mat eai čuovo gárvves normatiivvalaš bálgáid? Fierranjot Kirstte Rávnna mielde muhtin árbevierut

sáhttet duolbmat, vealahit ja soardit. Sáhttagé jearrat makkár árbevieruid mii háliidat doalahit, seailluhit ja ovddidit? Sohkabealneutrála jurddašinvuohki hukse máilmmioainnu, mas juohke ovttas lea riekti eallit dakkárin go lea, maiddá gávttiin. Luobbal Sámmol Sámmol (Aikio) oaivvilda, ahte jo dološ sámi eallimis leat dovdan ja dohkkehan mánggalágan spiehkastagaid, earet eará olbmuid, geat leat gárvodan nuppi sohkabeali gárvvuide. Ii leat sáhka ođđa áššis sámiid gaskkas, ja sáhtášii beanta lohkat renesánsan dan go olbmot leat duostagoahtán eallit dakkárin go leat, maiddá gáktegeavahusas ja -goarrumis. Illudan oaidnit mo olbmot ain dás duohkoge juogadit gávttiiguin iežaset muitalusaid, nu ahte biktasiin leat nana ruohttasat árbevieruin. Illudan maiddá dasa go vuorrasut buolva searvá ságastallamii, beassat mii ovttas guorahallat makkár ođasteapmi lea dohkálaš. Gulahallan nuorat ja vuorrasut buolvva gaskkas lea ealli gáktekultuvrra mearka.

Juohke olbmos lea árvu ja dehálaš rolla bás sámi servodagas. Juohke ovttas mis galgá leat vejolašvuohka dohkkeheapmái ja ráhkisvuhtii. Iešmearrideapmi ii ollašuva jus iešmearrideapmi iežas rupmaša ektui ii ollašuva. Jus gávtti oaidnit olbmo nubbin liikin, de dán oktavuodas sáhtášii lohkat, ahte iešmearrideapmi ii ollašuva jus iešmearrideapmi iežas gávtti ektui ii ollašuva.

Álbmotbeaivve háliidan ávvudit eallima girjáivuoda, ja čáhkket saji sidjiide geat rahčēt dan ovddas. Sávan ahte min bás Sápmažis lea sadji olbmuid arvedávgeivnniide, ja ovttas sáhttit illudit daid čábbodagain. Čállinproseassa áigge jerren Risten Piera Nils Jovvna Joaris ráđi mo sáhtašin doarjut arvedávgeolbmuid: “Okta vuohki lea guldalit. Dainna oktageardánis daguin čáhkket saji. Muhtumin jo dat sáhtá

leat doarváí.” Go koronadilli ložže ja beassat muhtumin fas čoahkkanišgoahit, de illudan ain dárkileappot guldalit maid olbmot – ja sin gávttit – mitalit.

Ovdal almmustuvvan #DatÁlgáMis-bloggás guovvamánus 2021.

Gáldut

Kuokkanen, Rauna 2019. *Restructuring Relations*. Oxford: Oxford University Press.

Pieski, Outi & Harlin, Eeva-Kristiina 2020. *Ládjogahpir – máttaráhkuid gábagahpir*.

Suoma sámedikki nuoraidráddi, 2019, Seksuálavuoda sátnegirji. <https://nuor.fi/ps/dutnje/seksasatnegirji/>

Ságastallanguoimmit:

Daane Giergevaerie (Daniel Steinfjell), 2021

Ingor Ántte Ánte Mihkkala Sara Marielle (Gaup Beaska), 2021.

Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen), 2021

Risten Piera Nils Jovvna Joar (Nango), 2021

Mihku Ilmár Jenni (Laiti), 2021

Ville Risten Pirkko Anne (Olli), 2021

Dál lea min vuorru

Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen)

Álbmotbeaivve áigge láven smiehtadit sámeservodaga oppalaččat: gos mii leat, masa leat ollen ja gosa leat jođus. Maŋimuš moadde vahku lean jurddašan ollu guovtti aiddo almmustuvvan dokumentárafilmma seksuála illásteami birra sámeservodagas. Man duostilat dát sámenissonat leat, go nie rahpasit mitalit iežaset seavdnjadamos, váddáseamos, persovnnalaš vásáhusain ja gillámušain. Dán álbmotbeaivve háliidan vuollegasvuodain gudnejahtit sin. Lean nu giitevaš ja rámis dis, Ida Kristin Labba Persson, Marion Anne Knutsen ja Sunná Nousuniemi. Dii lehkiet min rašes servodaga nana boahhteáigi. Dii lehkiet duostan bargat dan, mas nu mángasat leat šaddan jávohuvvat iešguđet sivaidd geažil – dávjá bearraša, soga ja servodaga jávohuhttima dihtii. Smiehtan, ahte jos livččen ieš vásihan seksuála illásteami, de livččengo duostan almmolaččat dan birra mitalit. Sunná, Ida Kristin ja Marion Anne, dii lehkiet min árgabeaisáŋgárat, geaid mii eat berre vajálduhttit. Gudni, rápmi ja stuorra giitosat didjiide.

Numo ieža dadjabehket medias, háliideiddet mitalit dáidd mearihis losses vásáhusaid birra botken dihtii jávohisvuoda. Ja danin, vai min sámeservodat giedahalagoađášii ja hállagoađášii siskkáldas servodatválttisvuodaid birra. Lea nu mearihis dehálaš deattuhit justa dan, ahte sáhka lea namalassii servodatválttisvuodaid birra, ii ovttatolbmo gillámušain dahje váivves vásáhusain. Go jearahallen iežan girjái badjel 70 eamiálbmotnissona Kanadas, Ruonáeatnamis ja Sámis iešmearrideamis

ja sohkabealleveahkaválddis, de buohkat oaivvildedje ahte seksuála ja fysalaš veahkaválddi eastadeapmi berre leat čavga oassin servodaga iešmearridanviggamušain. Buohkat oaivvildedje, ahte veahkaváldi lea maiddá eamiálbmogiid gaskkas servodatváttisvuohta, ja dat galgá leat juohke áššelisttus *álo*, go lea sáhka álbmoga iešmearrideamis. Jos mii eat váldde dáid siskkáldas servodatváttisvuođaid duođas, de mii eat ovdan servodaga dásis eatge sáhte maid ollašuhttit ja ovddidit iešmearrideami. Sii buohkat oaivvildedje, ahte álbmoga iešmearrideapmi álgá ovttatolbmo iešmearrideamis, gorutlaš suverenihtas ja guoskameahtunvuođas. Juohkelágan veahkaváldi caggá min servodatlaš ovdaneami. Sisabahkkemat min eatnamiidda eai leat min áidna váttisvuohta. Mii galgat váldit ovttatolbmuid vásihan gorutlaš "sisabahkkemiid" seamma duođas. Juohke áidna háve.

Mii leat lávken muhtin muddui ovddosguvlui dan rájes go jearahallen sámenissoniid logi jagi dassái. Dalle buohkat dadje, ahte eandalitge seksuála veahkaváldi lea ain menddo stuorra tabu sámeservodagas, ja olbmot, geat geahččalit hállat dan birra, jaskkodahttojit vajot. Dalle eai lean min politihkalaš ásausatge váldán dán servodatváttisvuođa iežaset áššelisttuide. Dilli lea logi jagis rievdan, muhto mis lea ain guhkes mátki dán bálgá alde. Ovttatolbmot, numo Marion Anne, Sunná ja Ida Kristin, leat botken jávohisvuođa, ja Norgga ja Ruota sámedikkat leat váldigoahtán ášši duođas. Dan goit in leat vel oaidnán, ahte ásausat gieđahalašivčče veahkaválddi sámi iešmearridanáššin dahje eará iešmearridanságaid oktavuodas. Dát lávki lea ain válddekeahttá min servodagas.

Norgga sámediggi atná ášši servodatváttisvuohtan, muhto dorvvasta dáža servodaga bolesvuogádahkii, mainna lea ovttasbargagoahtán veahkaválddi eastadeamis. Dát spiehkasa muhtin eamiálbmogiid doaimavugiin, main bolesat oidno-

juvvojit oassin viidát váttisvuođa ja veahkaválddi. Mis váilot statistihkat dänge suorggis, muhto numo Ida Kristin Labba Perssona vásáhus čájeha, bolesat dávjá heitet dutkamis veagalváldinášši go eai leat doarvá duodaštusat, dahje eará sivaidd geažil. Boles beaggá miehtá mailmmi das, ahte sii juogo eai váldde duođas dahje eai beroš oppa gullatge nissoniid váidagiid, vel unnit bargagoahtit daiguin. Dahje vel vearrát: sii leat ieža oasálaččat dahje sivalaččat illástemiide. Livčči dehálaš ságastallat almmolaččat sámeservodagas earret eará das leago váldoservodaga bolesvuogádat rivttes dahje buoremus ovttasbargoguoibmi. In oaivvil ahte ii leat dehálaš váidit buot illástemiid. Dat lea dehálaš, muhto dat ii álo buvttet dakkár bohtosiid maid mii sávvat. Ieš in jáhke, ahte boleslágádus sáhttá jávkadit veahkaválddi sámeservodagas. Ida Labba Persson moaitá Guovdageainnu bolesiid iežas seksuála veagalváldináššis Liselotte Wajstedta filmmas *Tystnaden i Sápmi*, muhto lea maŋŋá háleštan singuin. Vuolimus gáibádus lea, ahte juohke áidna boles váldá duođas juohke áidna váidaga, mii guoská veahkaváldái, ja čájeha dan almmolaččat servodagas. Lea čielggas, ahte bolesa doaimmain lea váikkuhus dasa, mo mii oaidnit dán servodatváttisvuođa.

Mii leat váldán lávkkiiid rivttes guvlui, muhto eat leat vel albmáláhkai ságastallagoahtán servodagasteamet das, maid mii galgat bargat go gullat ahte giinu lea illástuvvon. Go giinu muitala midjiide, ahte son lea veagalváldon. Mun jáhkan dát lea dat deháleamos ja seammás váddásamos bargu sámeservodaga ovddideamis, ja dasa eai leat gal vel ollugat searvan.

Dovddus eamiálbmotčáli Lee Maracle, gii vadjolii čakčat 2021, lei dan oaivilis ahte mii berret hukset iežamet vuogádagaid duostut dáid hástalusaid iežamet servodagain. Háleštin suinna dán áššis oktii Torontos, go háliidin gullat su jurdagiid das, maid mii bargat go diehtit ahte muhtin almmáiolmmoš iežamet

servodagas lea seksuálalaččat headuštan dahje veagalváldán nissona dahje nissoniid. Son dajai roahkka ahte min servodagat eai sáhte vuodđuduvvat šládariidda. Su mielas nissonat, geat leat vásihan seksuála veahkaválddi dahje headušteami, galget mitalit almmolaččat iežamet servodaga siste das mii lea dáhpáhuvvan ja gii lei vearroдахkki. Easkka dalle mii sáhttit giedahallagoahtit ja bargagoahtit áššiin ovttas, numo čájehit almmolaš doarjaga veahkaválddi oaffarii. Jurddašin maŋŋelis ahte dat lea oalle garra gáibáduš daidda geat leat illástuvvon, go váldá vuhtii mo almmolašvuota dávjá deaddá oaffariid ain lasi (“livččet galgan,” “manne it,” “in jáhke,” “ii son gal leat diekkár olmmoš” ja nu ain). Nubbi mii hehte veahkaválddi oaffariid rahpasit muitaleames lea ballu gudnerihkkunsivahusas.

Lea duohta ahte min smávva, dávjá rašes servodagat eai sáhte vuodđuduvvat šládariidda. Liikká eat sáhte vuordit veadje-meahtumiid sis geat vásihit veahkaválddi dahje seksuála headušteami ja easkka dalle bargat juoidá. Go háleštin nuppiin bargoskihpariin Hadley Friedlandiin gieskat, de son mitalii ovdamearkka, mas sutnje oahpis nuorra almmái lei bivdán sus láhkaveahki seksuála rihkkosis. Son dovddastii, ahte lea veagalváldán nissona iežas gilis. Son gillá mielladearvvasvuoda váttisvuodaiguin, ja mu bargoskibir oaivvildii, ahte jos almmái dubmehallo ja sáddejuvvo giddagassii, de son máhccá iežas ruoktobáikái moatti jagi geažes olu vearrát dilis go giddagassii vuolgedettiin. Ja maid son dalle bargá? Kánske son illásta geannu odđasit ja gártá vuot giddagassii, ja nu seamma gierdu joatkašuvvá. Fánŋgal hárve “buorida” vearroдахkkiid. Leago dát ávkin geasage?

Hadley lea láhkadutki ja ovttas cree-kollegainis Val Napoleoniin son lea hábmen dutkanmetoda, man vehkiin lea vejolaš guorahallat makkár lágaid eamiálbmogiid árbevirolaš mitalusat

sisttisdollet. Hadley ieš lea geavahan dán narratiivvalaš láhkametoda earret eará gávndan dihtii čovdosiid eamiálbmogiid mánáidsuodjalussii rohčosanáššiid oktavuodas. Dan várás son lea heivehan anishnaabe-álbmogiid olmmošborri (wetiko) -muitalusaid, mat leat olu ja iešguđetláganat. Son gávnnai láhkaprinsihpaid, mat mitalit rivttes meannudeamis ja gáibádušain sihkkarastit oktasaš dorvvolašvuoda ja rašes olbmuid várjaleami. Dábálaš lágalaš mearrádušat mitalusain ledje buorráneapmi, servošis sirren ja hárve rángun. Son gávnnai wetiko-muitalusain maidái lágalaš geatnegašvuodaid, numo geatnegasvuoda veahkehit ja várjalit, geatnegasvuoda váruhit, geatnegasvuoda ohcat veahki ja geatnegasvuoda doarjut. Dasa lassin wetiko-muitalusat sisttisdollet čilgehusaid rivttiid birra, numo rievttis beassat gullot ja mearridanrievttis, rievttis eallimii ja dorvvolašvuhtii, rievttis oažžut veahki ja rievttis bistevas doarjagii.

Dákkár guorahallan lea eahpitkeahttá vejolaš maidái Sámis. Hadley finai Roavvenjárggas juovlamánus 2019 doallamin siidaskuvlalaččaide bargobáji, mas mii suokkardeimmet eamiálbmotmuitalusaid narratiivvalaš láhkametodain. Ieš lean dáinna metodain guorahallan gufihttara lonuhus -muitalusa (Siidaskuvlla fáddánummir, *Sámi dieđalaš áigečála* 1/2023). Das evttohan, ahte dán mitalusa láhkaprinsihpaid lea vejolaš geavahit sámi mánáidsuodjalanáššiin, main dávjá lea váilevaš ášše- ja kulturdovdamuš.

Geassejorggáldaga áigge 2021 mii čoahkkaneimmet Heastanjárgii siidaskuvlii, ja veahkaváldi lei okta fáddá min ságastallamiin. Eat mii buvttahan vel guhkás, muhto beasaimet goit álgui. Mun mitalin munno Lee Maracle ságastallamis. Hálaimet das, man dehálaš lea váldit veahkaválddi eastadeami oassin skuvlla oahppopláinaid ja oahpahit mánáid dán áššiin. Muhtumat lohke, ahte sis livččii beroštupmi háleštit das

almmolaččat ovdamearkka dihtii podcastaid bokte, muhto eai dieđe mo. Sii váillahedje rávvagiid mo dáid áššiid birra ságastit. Hálaimet maiddá eahpeformála fierpmádagaid birra, mas olbmot váruhit earáid dihto almmáiolbmui, geat begget illástan. Giinu muitalii, ahte muhtumat eai leat ožžon váldo- eai sámeservodaga ásašusain veahki, man sii livčče dárbbasán. Suomabeal olbmui ii leat nu álki fidnet veahki SÁNAG:is, vaikko dat galggašii leat buot sámiid ásašus. Muhtumiin fas ledje vásáhusat Davvi-Amerihká buoridan- ja dálkkodanrieggáin (healing circles). Smiehtaimet mo daid sáhtášii heivehit Sápmai, ja mo sáhtášeimmet ásašit vuogádaga, mii veahkehivččii oaffariid earret eará váidit bolesii.

Dál leat golbma roahkkadis sámenissona, Ida Kristin Labba Persson, Marion Anne Knutsen ja Sunná Nousuniemi, dahkan dan maid Lee Maracle ávžžuhii: muitalit iežaset vásihan seksuála veahkaválddis almmolašvuodas. Sii leat muitalan, makkár čiekŋalis háviid illásteapmi ja veagalváldin lea gaikkodan sidjiide. Háviid, mat eai buoril savvo. Sii leat duostan dahkat dan beroškeahhtá servodaga garra doaladumiin ja vejolaš reakšuvnnain. Dál ii leat doarvái giitit, rámidit ja gudnejahttit sin. Dál lea min vuorru bargat áššiin. Dat lea unnimus maid mii sáhttit ja berret dahkat.

Ovdal almmustuvvan Ávvir-aviissas guovvamánus 2022, dievasmahtton dán girjái.

Gáldut

Friedland, Hadley 2018. *The Wetiko Legal Principles*. Toronto: University of Toronto Press.

Kuokkanen, Rauna 2023. "Muitalusaid mearkkašupmi otná servodagas." *Sámi dieđalaš áigečála*, Siidaskuvlla fáddánummir, 1/2023, <https://site.uit.no/aigecala/>

Mo gaskkalduhttit ja eastadit illástemiid?

Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen)

Lean dása čohkken muhtin áššedovdiid evttohusaid dasa, mo vánhemat, oahpaheaddjit ja buot ollesolbmot sáhttet gaskkalduhttit ja eastadit illástemiid.

1. Oahpat mánáide álggu rájes hállat iežaset goruda ja gorutosiid birra daid rivttes, biologalaš namain (penis, vagina, vulva). Dáinnalágiin mánat ohppet hállat lunddolaččat iežaset gorudis ja gorutosiin heahpaga haga. Dáinnalágiin sii maiddá máhttet muitalit, jos giinu lea guoskkahallan su dohketmeahttumit dahje jos son lea illástuvvon. Dát lea okta váldovuohki eastadit mánáid illásteami. Jos vánhen ii leat hárganan hállat lunddolaččat "priváhta" gorutosiid birra dahje geavahit dain rivttes namaid, de son sáhtta hárhallat dan okto, vaikko novkkedettiin, dassái go sátni šaddá lunddolažžan.
2. Oahpat buot mánáide álggu rájes seamma árvvuid ja geatnegasvuodaid sohkahealis beroškeahhtá. Sámeservodagas dávjá gullá, ahte gándamánáide ii oahpahuvo ovddasvástádusa váldin seammaláhkai go nieidamánáide. Buot mánáide galgá mánnávuoda rájes oahpahit gorutlaš rájaid ja daid gudnejahttima birra. Buot mánat galget maiddá oahppat miehtama birra: mo miehtat masanu, mo dadjat ii, ja mo dan galgá álo jearrat, gudnejahttit ja váldit vuhtii.

3. Lea boastut oahpahit nieidamánáide, ahte ii oáččo “rinččistit” dahje gielddit sin johtimis eahkes okto. Nieiddain ja nissoniin lea seamma riekti go gánddain ja albmáin ieš mearridit mo gárvodit ja ovdanbuktit iežas identitehta ja goruda. Sis berre leat maiddá seamma riekti ja friddjavuohta dorvvolaččat johtit almmolaš báikkiin, maiddá eahkes. Gándamánáide galgá baicce oahpahit, ahte dihtolágan gárvodeapmi ii leat bovdehus seksuálalaččat headuštit (sániiguin dahje daguiguin) geange.
4. Mii fertet hábmegoahtit ođđa kollektiiva norpmaid dahje njuolggadusaid. Ii leat doarvá oahpahit nissoniidda iešbealušteami – dalle leat dohkkehan veahkaválddi oassin iežamet servodagas. Mis soitet leat buorit lágat – ovdamearkka dihtii dásseárvoláгат numo Ruonáeatnamis dahje árbevirolaš eamiálbmotláгат – muhto fuones servodatnorpmat. Láгат eai okto rievdat olbmuid láhttema ja dan, mii adnojuvvo dohkálažžan servodagas. Mii galgat oktasaččat fuomášit ja dohkkehít, ahte min dálá norpmat, numo oktasaš ráfi norbma, eai šat doaimma smávva, árbevirolaš sámeservošiin.
5. Sámis ja maiddá eará álgoálbmogiid guovlluin lea vierrun gudnejahtit boarrasut olbmuid ja čuovvut sin ovdamearkka. Vánhemiid ja eará boarrasut sohka buolvvaid olbmuid málle čuovvun, diđolaččat daikke fuomáškeahtá, doalaha árbevieruid heakkas. Dákkár sohka buolvvaid gaskasaš oktavuoha lea issoras dehálaš, muhto jos hálidat servodaga rievdat dorvvolabbon, de eat sáhte čalmmeheamet váldit buot láhttenvieruid vuostá ja fievrredit daid viidásabbot. Min servodagain ellet maid vealaheaddji láhttenvierut, maid lea dehálaš áicat ja oktasaš buori nammii hilgut ja eastadit.

Gáldu

Hickling, Meg 2008. *The new speaking of sex*. Kelowna, BC: Northstone.

Niegadeapmi ja sámi máinnastanárbi

Seidal Kerttu (Vuolab) ságastalai Jalvvi Niillasiin (Holmberg) sámi máinnastanárbbis Ohcejogas skábmanánu 2020. Čálalaš hápmái heivehan Doavtter-Aino Aura (Pieski).

Teavsttas:

N = Niillas

K = Kerttu

Niegadeapmi

N: Maid olbmot leat dolin hállan nieguid birra ja leatgo sii giddden daidda fuopmášumi?

K: Dat gal leat diedusge atnán alla árvvus dakkár olbmo, gii niegu lea maidnu ádden. Lávejedje lohkat, ahte “Dat lea hui nihkkoš”. Muittán go unnaviellja jámii, de eadni maŋŋá hálai ahte Nillá Niillas -áddjá lei nu nihkkoš, dat oinnii jo ovddalgihtii mánás, ahte dat lea hui oanehis áiggi mis. Áhči áhčči lei lohkan, ahte diet lea luoikkasmáná. Son lei niegu dan oaidnán. Viellja ii eallán go jagi ja gávccu mánu. Dan oinnii jo dasge, go viellja oahpai buot nu hirbmat nuorran: beahkilii guđa mánus, vázzilii, hállagođii, lávlugođii ja vaikke maid hui unnin. Áddjá logai, ahte agihis olbmo mearkkat ledje jo muđuige mánás, ja de niegadii vel dan. Eadni logai, ahte niegu bokte áddjá áddii áššiid ovddalgihtii. Niegut ledje váruheaddjit, geažideaddjit ja maiddá čilgejeaddjit.

N: Dulkojedjeho nihkkoš olbmot dušše iežaset nieguid, vai sáhttego eará olbmot mannat nieguideasetguin dan nihkkoša lusa?

K: Dan in dieđe, muhto áddjá-rohkki lávii iežas nieguid muitalit ja vel čilgetge daid.

N: Ja olbmot adde dasa árvvu?

K: Gal dat adde, earenomažit go oidne vel ahte dat dáhpá-huvai nu mo dat lei dulkon dan iežas niegu. Eadni goittot anii dan hui alla árvvus. Dat leigga guktot dat mu ádját dakkár olbmot, ahte go leigga agi-beavve johtán doppe guođo-heamen seavdnjadin, násttiid mielde dulkon. Ándaras Hánša-áddjá logai, ahte daid nieguid maid oaidná go soppiid vuostá snahpasta, daid muitá buoremusat. Meahcis ii oainnat ožžon čohkut nohkkat amas jápmit. Jos váibasat ledje, de galggai soppiid vuostá mieiggastit veahá. Jos das rohhtejedje nahkárat, de dakka-vidē go deahkit lotkkiidedje ja rumaš šliettai, de goaikkehít njunnelassii skálvái, morihit itge galbmon jámas. Dain nieguin ledje Ándaras Hánssa mielas dakkár áššit, mat ledje gahkán miela dan beavve, ja dain bođii vástáduš.

N: Mun vuot veahá logadin dan du *Bárbmoáirasa*, ja das Gieddegeašgálgu ávžžuha čuorvut veahkkin dan ealli man birra lea niegadan. Mii dat dies lea duogázis?

Gii don leat ja gos leat eret?

Mun lean Seidal Kerttu. Lean bajásšaddan Seidalis, Vuovdaguoikka oaivvis. Mun lean rivttes Vuovdaguoikka čottagarga.

Makkár áššiiguin leat bargan?

Mun lean dán máilmmis leamaš juohke saji giehpán ja goahtemuorran. Lean bargan govvađuojárin, freelance-doaimmaheaddjin, dulkan, jorgaleaddjin, oahpaheaddjiid sadjásažžan, girje-doaimmaheaddjin, girjjálašvuoda- ja giellakonsuleantan, leanadáiddarin ja oapmahašdikšun. Lean leamaš gávppis, girjerájus, mánáidgárddis ja duon dán fitnodagas gohčosdahkan. Eanemus lean bargan sámegielain girječállin, doaimmaheaddjin, dulkan ja giellabagadallin. Sámegeala haga livččen áigá jo nealgái jápman.

Maid sávašit oaidnit Sámis boahtte-áiggis?

Háliidivččen vel ovttá čáppa beavve vásihit, ahte sápmelaččat oččošedje iežaset eatnigiela hállat nu, ahte eai dárbaš heahpanit dahje váivašuvvat dainna go sámastit. Sávašin ahte girjjálašvuodta, skuvla ja servodat bálvalivčče sámiiid sin eatnigielain lunddolaččat, iige šat dárbašivčče ákkastallat manin sámegiella dárbašuvvo. Sávan ahte oktii vel sámegiella dohkkehuvvo muhtin olbmuid eatnigiellan eará máilmmi gielain seamma árvosažžan.

K: Olmmoš dieđusge niegada daid maid oaidná, nu ahte olbmot guođohandilis niegadedje ealliid, eai doppe dat stobu áššit lean nu dehálaččat. Eallit nieguin ledje várjaleaddjit daikke rávvejeaddjit, muhto maiddá várjaleaddjit.

N: Sáhttágo dies boahtit dat, manne muhtun lotti leat doallan lihkkoloddin, ja muhtun lotti várjaleaddjin.

K: Várja dies maid boahit dat. Guovssat lea dakkár loddi, man atnet rávvejeaddjin ja lihkkoloddin. Mun gullen áddjárohkis, ahte guovssu, guovssat ja guovssahas leat dan seamma ášši gáimmežat. Dat logai ahte guovssahasat leat sielut, mat doppe áigeordda don bealde dánsot: nuppit eai leat vuolgán deikke ja nuppit leat jo mannan dohko ruovttoluotta. Guovssat doppe vieččai ođđa sieluid, muhto rievssat doalvvui jámežiid sieluid.

N: Naba garjá?

K: Na garjáhan lea rávvagiid bukti. Dat muitala maid jápmmis daikke jápmmima garvimis. Vaikke dat ráhku romet ja orru fasti go dat gaikkoda ráđuid, de dat lea bassiloddi. Dat lea dat loddi, mii beassá ipmiliid áibmui. Lottit ledje dego symbolat muhtun áššiide.

N: Ja garjá leat gohčodan leavvin?

K: Leavvi dat lea leamašan, dego Leavvajohka. Leavvedolgi lea sihke lihkkodolgi, muhto maiddá mášohisvuoda dolgi.

N: Na mo du eallimii leat niegut váikkuhan?

K: Munnje lea leamašan niehku dego alddán nubbi bealli, diená ahte muhtun obbačuolmmaid lean mañážassii nieguid bokte ádden. Niehkuhan lea maiddá dakkár báhtaranbáiki. Goalmmát lea dat, ahte mielvuložis don áddet dakkár áššiid maid gozuid al' it ádde. Oainnát ja áddet áššiid oktavuodaid, maid gozuid al' it ádde.

N: Jurddašatgo ahte olbmot lea dakkár áddejumi dássi, masa gozuid al eat olat?

K: Nu mun jáhkan, ja dat lea maiddá min dearvvasvuoda dikšu. Jos mii eat niegativčče eatge oadáše, de miihan jorbbo-divččiimet dasa. Niehku lea min várjaleaddji mángga láhkai. Ii dušše dearvvasvuoda bokte, muhto mánggii maiddá áddejumi ja iežas gávdnama bokte.

Máinnasteapmi

N: Mun livččen beroštuvvan gullat Sámi dualismma, Njávežan ja Háhtežan birra.

K: Njávežan ja Háhtežan, dat lea veahá dego áššiid guovtte-bealálašvuolta. Ii nu buorre, ahte ii veahá heittotge, iige mihkkige nu heittot ahte ii das veahá buorrege. Juohke várís lea suoivvabealle ja beaivvebealle. Dušše beare čuovggas ii leat dievaslašvuolta, iige dušše beare seavdnjadis, muhto go dat leaba ovttá fáro, de easka lea dievaslašvuolta.

N: Don girjjistat buohtastahtát dan guoktá kiinnálaš jin ja jang-filosofiijái. Ahte dat dievasmahttiba nubbi nuppi.

K: Jo. Go jurddaša Njávežana, de dathan lea hirbmat buorre, dat lea nu buorre ahte ii giige olat dasa. Dat lea dihtoláhkai dakkár utopiija, niehku olbmos, makkárat mii hálidivččiimet leat. Ja de fas Háhtežan lea nu eaimmaskas bahá máidnasiin. Dat lea nubbi bealli, maid mii soaigít ja mas mii ballat, buot dat negatiivvaláš dovddut ja vásáhusat. Muhto datge lea oassi čuovggas.

N: Dus lei buorre čilgehus, ahte jos eai livčče diet guktot, de mis eai livčče ivnnit.

K: Na válddemat vaikke dakkár prismalásaid. Dakko lea čáhppat ja vielgat. Dan guoktá guoras leat ivnnit, eará sajís lea dušše čáhppat ja vielgat. Sáhtá dadjat ahte dat lea eallin dat čuovga.

N: Jáhkatgo don ahte dološ Sámi máilmmegovvii lea gullan áddejumi das, ahte sevdnjes bealli galgá dohkkehuvvot, ahte dat maid gullá juohke olbmo sisa maid.

K: Mun jáhkan, ahte das lea leamašan diekkár čáppa duogáš álgoálggus. Go kristtalašvuolta bođii, dat ráhkadii min máinnashámain jogo dušše beare buriid daikke dušše beare baháid. Min máinnashámat eai leat nie ovttáčoalat fuođđut. Juohke hámas lea buorre ja heajos bealli, dego olbmosge. Dat leamašan lagabus duohtavuolta dat min máinnashámat, go vaikkoba kristtalaš máilmmis. Min háldit eai leat dušše beare buorit ja dušše beare bahát. Dieđusge dat noaidin dubmehallan olbmot leat dolin viggan čilget lagabui kristtalašvuolta, vai báhpát ja duopmárat áddešedje, ahte dat eai leat nu guhkkín.

N: Kristtalašvuodášan lea hui guovddázis dat, ahte dan bahá ja seavdnjada viggat dohko olggobeallai, vaikke dathan maid gullá siskkoheallái.

K: Mun jáhkan ahte daidda gopmiide, stáluide, háhtežaniidda ja háldiide, mat galget govvidit eallima seavdnjadut beliid ja várálašvuodaid, daidda lástejuvvui jo menddo olu dat bahá, vai báhpát ja sivaheaddjit áddejit, ahte dat leat máinnashámat.

N: Judeokristtalaš monoteismmain lea dušše okta Ipmil, okta duohtavuolta, ja de lea biro. Mu mielas orru ahte dat min dološ máilmmegova ja vuoinjalašvuolta polyteisma, go ipmilat ja háldit leat moanat ja dain leat iežaset váilevašvuodát, dat orru lunddolut vuohki hábmet máilmmi.

K: Jo, mu mielas dat govvidit luonddu lága dat háldit. Ealliid suodjaleaddji lei Leaibi. Jos válddat ja njalddát leaibbi dihto jagiáigge, de dat bárku šaddá áibbas ruoksadin. De dat jurddašedje, ahte dat suodjala buot daid ealliid maid Leaibi lea addán olbmuid bivddus, ahte doppe lea daid ealliid varra.

N: Mat dat leat dat jagiáiggit?

K: Mun in áibbas muite. Moai láviime áhkkorohkiin vuolgat ostet dalle dolin, áhkku lávii báidnit sistti ruoksadin leibbiin. Ja sáhppadin dat lávii báidnit sarridiin ja čáhppesmurjiin. Daiguin dat báinnii njunnesuorrámiid sisttehiidda ja stigáide.

N: Dien háldeguoktás bohtá millii dat, ahte muhtun máilmmi myhtain vuostegežiid oktiibohtin adnojuvvo man nu lágan bassi mihttomearrin. Don leat čállán, ahte beaivvi beaivi (gidđajorggáldat) ja ija beaivi (čakčajorggáldat), diet guokte bassi beaivvi, leat dat beaivvit go Njávežan ja Háhtežan leaba ovttá gievrra.

K: Beaivvi beaivi lea dat beaivi go beaivvi fámut vuitet ija fámuid badjel, ja ija beaivi fas go ija fámut vuitet beaivvi fámuid badjel.

N: Soabadeabago diet goassige?

K: Soabadeaba dan láhkai ahte dat leaba vurrolágaid. Soabadeaba maid dan láhkai, ahte idja bálvala maid eallima, ii dušše beaivi. Diet guokte hálde juogadeaba jagi.

N: Ja dat njeallje jorggáldaga leat dolin basuhuvvon?

K: Dat lea vissa birra máilmmi luonduálbmogiin nu, ahte diet njeallje beaivvi leat dat buot dehálamos beaivvit.

N: Leago diein leamašan okta beaivi dehálut go earát?

K: In mun jáhke. Diet beaivvit ledje maiddái mihttomearrin bargguide. Bargguthan bargojuvvojedje jagiáiggiid mielde. Ovdamearkka dihtii čakčabarggut galge álggahuvvot dassáži go ija beaivi álggi. Dasa galggai ráhkkanit. Giddat seamma. Njuovadit ja biergguid goikadit go leat vel galbma ijat, eaige leat čurrohat.

N: Čurrohis bodii millii, ahte eaibat muhtun divrriid gohčot háhtežandivrin?

K: Jo, muhtun goppásiid leat gohčodan háhtežan bálvleaddjin. Rásit ja muorjijt adnojuvvojedje Njávežan buorrin. Njávežan oainnat dahká dan, ahte muorji šaddá ja rássi lieđđu.

N: Hállumat sámáidahttima ja dekoloniserema birra. Jos mii háhkat ruovttoluotta mearridanválddi iežamet eallima hárrái, de manne livččii dehálaš gáhttet máidnasiid? Manne máinnasmáilmmi ii galggaše vajáldahttit?

K: Dat lea jo vuos okta, ahte máidnasiin sáhtat bagadallat máná áibbas earálahkai go dušše jirpmiin. Mis ii leat dušše jierbmi, mis leat maiddái dovdu, dáhttu ja áddejupmi. Olmmoš lea dakkár golmmajuolggat suonjir. Jos maid nu hálida oahppat, de galgá leat dovdu, háliidupmi ja áddejupmi. Dat johtá nie beliid. Go don álggos dearvvahat muhtun olbmo ja dollet gihtii, de don dovddat hálidatgo oahpásmuvvat dasa vai itgo. Dovdu lea veahá dego kompásanállu, mii čujuha gosa guvlui galgá johtit. Dáhttu šaddá easka dovddu manjá. Ja de sáhtta mannat guhkes áigi, ovdal go áddet, mii dat dovdduid lei. Dán áigge mannet mu mielas hui dávjá ruovttotgežiid: vuos gáibiduvvo áddejupmi, de galggašii gávdnot motivašuvdna ja de vel dovdu. Skuvlamánái dávjá lástejuvvojit boastto beliid diet.

N: Luonduálbmogat leat várra ádden, ahte dovdu lea vuodđun. Earenomažit mánáin.

K: Jo, dovdu lea vuolggasadji ja áddejupmi lea boadus.

N: Don oaivvildat, ahte máinnasmáilbmi lea nana pedagogalaš neavvu danin, go dat atná dovddu árvvus?

K: Jo, ja dovddu bokte dat fátmasta olbmo áddejupmái áibbas earálahkai. Nie olmmoš šaddá oassin dan áššái. Issát Risten -áhkku lávii bargguid bokte máinnastit, go mun ledjen su fárus duddjonbargguin.

N: Leagoson nu, ahte dat min dološ vuoinŋalašvuodas seilon bihtážat leat namalassii bargguid čađa seilon?

K: Mun jáhkan. Daidda dáidduide, ahte mo dovdat muora mas gávdná báhki, daikke makkár náhkis lea veara ráhkadit sistti, daidda gulle olu máidnasat. Áhkkuge, vaikke lei čađa kristtalaš, bargguid čađa máinnastii munnje. Dalle dat dohkkehii daid, go dat gulle áigáibohtui ja birgejumái; dalle dat ii váldán dan garrudussan ja bahádiehtun. Ieš ii oba diehtán ahte máinnastii. Diená dat bagadii, ahte mo galgá vustet. Ii dat jurddašan, ahte lea máinnasteamen, baicce mánnái válddahallamin áššiid.

N: Mun leange dulkon, ahte dat min vuoiŋŋalaš vierut leat measta álo čadnojuvvon geavadiidda. Dat leat čadnojuvvon oktii.

Go lohka čálalaš gálduid min dološ vuoiŋŋalašvuodas, de doppe vuhtto olu patriarkálalašvuohka. Nissonat eai ožžon duon eai dán. Manson olu dan čilge dat, ahte daid teavsttaid čálle báhpat?

K: Mun jáhkan ahte hui olu. Nubbi lea dat, ahte dat jearahalle dušše almmáiolbmuid. Eai nissonat leat astan čohkkát vierroalbmáiguin njunnálagaid ja čilget áššiid.

N: Lemet Jon Aage árvala, ahte nissonat eai várra oba hálidan muitalit daid áššiid, maid albmát muitaladde.

K: Nissonolbmui lei hui earálagan vuohki muitalit. Danne mun čállege Bárbmoáirasa, go mun vuhtten čálalaš gálduin, ahte dat leat dušše ovtta beali gávdnan máidnasiin. Mun gávdnen hui ládis beali máidnasis. Go ledjen skuvlanieida ja johten vácci min ruovttu ja Savvona gaskka, de muhtun stuorát nieiddat imaštalle, mo mun duosttan vázzit, go doppe lea gaskkas hávdeana, doppehan sáhtta gopmohallat! Go muitalin áddjái, maid nieiddat ledje árvalan, de áddjá suhtai hirbmadit ja dajai: "Gula maid ráhkkásan, gula maid beavvan, don galggat dieid dál bidjat eret ja váldde baicce nu, ahte doppe Čulloveaiguolbanis, doppe Čulloveai siste, Deatnogáttis,

váris, jávrri alde, gosa fal manat luodus, doppe eai leat bahávuodas, doppe eai leat gopmit. Dat gopmit ja bahádahkkit leat olbmuid ozaid siste. Luodus leat suodjaleaddjit! Doppe lea Leaibi min dikšumin, doppe lea Bieggalmmái min dikšumin, doppe lea Čáhcerávga maid várjaleamen, ahte don it mana menddo lahka váralaš čáziid." Sus lei áibbas eará vuohki váldit dien. Eai lean balddonasat, dat ledje suodjaleaddjit.

Mo gaskkalduhttit ja vuostálastit givssideami?

Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen) ja Doavtter-Aino Aura (Pieski)

Givssideapmi mánáid ja nuoraid gaskkas lea dábálaš maiddáid sámeservodagas. Dát čáluš ja rávvagat leat jorgaluvvon ja heivehuvvon sámegillii Michele Borba bloggačálloš "Teaching Kids to be Upstanders." Mii ávžžuhit vanhemiid ja oahpahaddjiid guorahallat mo dáid rávvagiid livččii vejolaš ja vuogas oahpahit mánáide Sámis.

Dutkamušat čájehit ahte nu gohčoduvvon bálddasgeahččit dahje aktiivvalaš geahččit sáhttet leat dehálamos rollas givssideami geahpedeames. Danin lea dehálaš oahpahit dihto strategijaid ja veahkehit mánáid šaddat aktiivvalaš geahččin. Dás máinnašuvvon iešguđege lávkkiiid ja dáidduid gánneha hárjehallat dahje rollaspeallat dassái go mánná lea oadjebas geavahit daid okto. Buot strategijat eai heive buot mánáide dahje diliide, ja danin lea dehálaš ahte mii fállat iešguđetlágan vugiid vuostálastit givssideami.

Ále vajálduhte jerrat mánáid iežaset jurdagiid ja lasseideaid. Sin kreatiivvalašvuohta lea botnehis gáldu!

Vuosttas lávki: oahppat ja oahpahit erohusa šláttardeami ja almmuheami gaskkas

Šláttardeami viggamuššan lea oazžut muhtuma váttisvuodaide. Almmuheami ulbmilin lea veahkehit muhtuma go son givssiduvvo dahje bávččagahttojuvvo.

Nubbi lávki: oahppat ja oahpahit mii givssideapmi lea

Givssideapmi lea julmmes dahje aggressiivvalaš dahku, mas lea dihto ulbmil ja mii *ii* dahkko vahágis. Givssideaddjis lea dávjá eanet váldi, fápmu, sajádat dahje sturrodát go givssiduvvon olbmos.

Givssideapmi sáhtta leat:

1. **Fysalaš:** huškun, čorbmen, cápmin, hoigadeapmi, čolgadeapmi, gaikun.
2. **Sánálaš:** árvvohušan, badjelgeahččan, bilkideapmi, cielaheapmi, rasisttalaš dahje earalágan loavkašuhhti kommeanttat, áitin.
3. **Emotionála:** olggušteapmi, sirren, šláddariid dahje eará fasttes ságaid lebben ja juohkin, beaggima billisteapmi.
4. **Neahttagivssideapmi:** interneahita, mobiilatelefovonna, kamera, teavsttaid, govaid geavaheapmi bahás dahje fasttes áššiid dadjamii.
5. **Seksuála:** snoallan ja nuoskkes dahje eahpegudnejahtti áššiid dadjan dahje dahkan seksuála vugiin.

Goalmmát lávki: oahppat ja oahpahit guhtta givssideami eastadeaddji dáiddu

1. Šatta givssiduvvon máná ustibin

Muhtin vuogit maid vehkiin sáhtát šaddat ustibin givssiduvvon mánái:

Čájet oadjebasvuoda: čuoččo lagabus givssiduvvon máná.

Seave earáid boahit veahkkin: “Bohtet veahkkin!”

Jeara, háliidago givssiduvvon máná doarjaga:
“Dárbbasatgo veahki?”

Čájet árkkálmastima: “Sihkkarit sus lea váivi.”

Čielggat dovdduid: “Son orru suorganan.”

Sáhtát skihpáruššat givssiduvvon mánáin maiddái givssideami maŋŋá. Ovdamearkkat mo hállat ja čájehit beroštumi givssideami maŋŋá:

“Dat sihkkarit lei hui vearrái.”

“Mun lean dál duinna. Ándagassii, go in hállan maidige.”

“Dienu geavai munnje maid.”

“Háliidatgo ahte veahkehan du gávdat oahpaheaddji, geainna sáhtá háleštit?”

2. Geavat sollema

Rivttes sollen sáhtá geassit earáid eret givssidanbáikkis, oažžut sin fuomášumi eará áššái ja dáinnalágiin addit givssiduvvon mánái vejolašvuoda báhtarit. Givssideaddji háliida dávjá geahččiid, ja jos dat eai leat, de givssideapmi sáhtá geahppánit. Hutkás sollenvuogit:

Jeara: “Maid dii lehket buohkat dáppe?”

Geavat čádjideami: “Čaffadis doaškunspábbakámpa jođus. Boahttet!”

Hutkka fillehusa háddjet joavkku: “Oahpaheaddji (dahje eará ollesolmmoš) lea boahtimin!”

Dahkalutta: “In gávna iežan jáhka/ lávka jna. Sáhtágo giinu veahkehit?”

3. Daja juoida ja leage ovdamearkan earáide!

Biso ráfalažžan: ale goassige čaimma, doašsko giedaid, cielat dahje loga “buu”, mii sáhtá lasihit givssideaddji leavttu. Givssideaddjai hállan lea váddáseamos dain guđa dáiddus, muhto leat maiddái eará vuogit vuostálastit julmmes láhttema. Dá muhtin molssaeavttut:

Čájet ahte it dohkket givssideami: Geahča galbmasit ja jienajávohaga, dahje daja: “Diet lea fasti!” “Diet ii leat čaffat!” “Ale bargga dien!” “Heaitte dien!”

Namut dan: “Diet lea givssideapmi!”

Sida/jeara earáin doarjaga: “Amma lehpet muinna ovttaoaivilis?”

4. Almmut givssideamis dahje tekste veahki

Sáhtá fállat mánáide vejolašvuoda dahkat anonyma almmuhusa. Aktiivvalaš geahčči sáhtá:

Gávdat luotehahti ollesolbmo geasa almmuhit: oza dassái go gávnnat geannu, gii jáhkká dutnje.

Rinjet veahki iežas mobiilatelefovnain.

Sáddet teavstta geasanu gii sáhtá veahkehit.

Rinjet hehtenummirii jos giinu soaitá roasmmohuvvat.

5. Vuolgge eret okto dahje ovtas earáiguin

Muitte ahte givssideaddjit ráhkistit geahččiid. Gurre givssideaddji válddi nu, ahte geahpedat geahččiid meari.

Jeara: “Maid dii lehket buohkat dáppe bargamin?”

Ávžžut: “Vuolgot!”

Evttot: “Mannot eret.”

Roahkasmahte earáid maid vuolgit eret: “Boadátgo?”

Vuolgge ieš eret: Jos it fidne earáid vuolgit duinna, vácce ieš eret. Jos bázát geahččat, don leat oassin julmmesvuodas. Eretvuolgin mearkkaša, ahte biehttalat Leahkit mielde givssideamis. Vuolgge eret jienajávohaga.

6. Atte čilgehusa dahje fála čovdosa

Dutkamušat čájehit, ahte beroštupmi veahkehit stuorru, go muitaluvvo *manne* givssideapmi lea boastut ja *maid* galgá bargat. Sáhtát:

Árvvoštallat manne dat lea boastut: “Dát lea olmmošmeahttun!” “Don gárttat eret skuvllas.” “Don bávččagahtát su.”

Fállat čovdosa: “Mana viežžat veahki!” “Čoavdet ášši ovttas ollesolbmui!”

Loahppajurdagat

Bálddasgeahččit sáhttet geahpedit givssideami – **jos sidjiide oahpahuvvo mo.** Ollesolbmuid geatnegasvuohtan lea čájehit mánáide dorvvolaš vugiid dahkat dan ja veahkehit sin hárjehállat daid vugiid, vai sii dovdet iežaset oadjebassan geavahit daid albma eallimis. Ollesolbmuid bargun lea doarjut ja jáhkkit mánáid, ja atnit árvvus sin duostilis viggamušaid.

Gáldu

Borba, Michele. 2021. Teaching Kids to Be Upstanders. <https://micheleborba.com/bullying-2/mobilizing-bystanders-to-stand-up-to-bullies/>

Bálgát boahhteáigái

Beaska Niillas

Sáгат eadnámet eatnamis, vuoiŋŋalašvuodas. Sáгат, mat mitalit ođđa máilmmi ja ođđa realitehta vejolašvuodain ja duddjomis. Luottat ođđa máilbmái leat eatnama suonain, dat lea beare gállit ja rahpat geainnuid vai dáđjadat ja máhttigoadát ođđa máilmmi duddjot máttuideamet máhtuiguin.

Eana ja buot sivdnádušat

Okta dain deháleamos gažaldagain dál Sámis lea, ahte makkár sámi dáláža ja boahttevuoda mii háliidat? Leatgo váldoservodagat mihttomeriineasetguin buorit ovdagovat alcceseamet ja sámi servodathuksemii?

Dát čáluš ii leat viggamuš dološáiggi romantiseremii. Árbevieruideamet ealáskahttin ja árvvuideamet čuovvun ii leat dehálaš dušše dainna go mis lea čáppa ja erenoamáš kultuvra, muhto baicca eaktu boahttevaš buolvvaid birgemii. Lea min geatnegasvuohta rájadit ja ealáskahttit dan gelbbolašvuoda dassázii go dat beaivi boahotá, ahte dát dehálaš dieđut duođaid dárbbášuvvojit.

Álgoálbmogat, mat leat doalatan iežaset árbevieruid ja árvvuidda ja ellet daid bokte, leat dávjá ceavzileamos álbmogat, ja sin

guovllut leat luonddumánngabealatvuoda dáfus riggmusat málmis. Álgoálbmotjurddašepmi, mas olbmos lea iežas sajádat luonddus iige luonddu bajábealde, láhčá dili ekologalaččat, ekonomalaččat (*ekonomija* ii čujut álo ruhtii) ja kultuvrralaččat ceavzilis eallimii. Uhkádusat min eatnamiidda, nu mo eana- ja čáhcerievideapmi, miššunearat, nuoskideapmi, dálkkádatrievdan ja eará, bohtet dávjá olggobeale fámuid bokte.

Muhto eahpečielggas orru gosa mii háliidat – makkár sámi boahttevuoda mii háliidat? Bealistan in jáhke ahte otná váldo-servodagat leat buorit ovdagovat sámi servodathuksemii. Buresbirgejupmi ja ovdáneapmi eai berre mihtiduvvot bânko-konttu, golateami ja eará álbmogiid árvvuid vuodul. Dat ii leat ceavzilis bálggis.

Kolonialismma málesruitu ja dekolonialisma

Kolonialismma sáhtta hui oanekaččat čilget nu, ahte dat lea dat fámus ja servodagat, mat leat stivreagohtán ja muđui duolbman nuppi álbmoga, das eatnamiid váldán ja vieruid geahččalan jávkadit. Dekolonialisma lea dasto váikkutuvvon álbmoga viggamuš dán fas jorgalahttit buoret guvlui, iežas eavttuiguin.

Dál mii leat gártan dan dillái, ahte kolonialisma lea sihkkon eanaš dan máilmmiáddejumi, luondduin gulahallama ja gelbbolašvuoda, mainna láviimet birget iežamet guovlluin. Mii leat veagal gártan dán dillái, dainna go nu gohčoduvvon ovdáneapmi lea fámostallamiin bahkken Sápmaí. Kolonialisma váikkuta buohkaide Sámis ja buohkat leat iešguđet dásiin koloniserejuvvon. Sámi servodat lea dál eanaš dásiin

hábmjuvvon justa nu mo earáge servodagat. Dát guoská jurddašepmi, ásatusaid, árvvuid, ”dárbbuid”, láhttema ja servodatvuogádagaid.

Eat šat dovdda iežamet máttuid, sin eallima, duohtavuodaid ja árvvuid, ja dorvvastat dieđus dasa mii fálojuvvo. Mii duolddahuvvot dakkár mális mas media, guoimmuheapmi, astoáiggefálaldagat, ásatusat, lágat ja badjelgeahččan galget min giksadit. Lea hui álki giksadit dan máli sisa. Seammas mii ánutat málesteadjiin, ahte eaigo veahketivčče. Muhto sis ii leat dáhttu. Dan sii čájjetit beaivválaččat mearrádusaideasetguin.

Go ná ovdanbukta dáid váivves beliid – kolonialismma váikkutusaide ja gokčasa – de sáhtta muhtumin njáhkak dakkár dovdu, ahte toga lea mannan. Ahte lea veadjemeahttun ja vel dárbbameahttun máhccat iežamet kultuvrii. Sávan ahte dus šattai miella njulget dán dili. Dasa gáibiduvvo dekoloniseren. Álggos iežas miela, dasto servodagaid ja álbmoga dásis.

Gáibiduvvo olu čiekŋudeapmi ja nana dáhttu ahte nagodat goargnut eret dan málesruittus. Iige leat beare-beare iežamet dieđuid roggat, go kolonista lea mángačuodi jagi jo bargandaid jávkadeami ovdii. Dán jávkadeami várás leat ásatuuvvon lágat, njuolggadusat ja eará servodatrievdadusat, nu mo min árvvuid ja vuoiŋnalašvuoda duolbman, ja oktiibuot leat dát áŋgiruššamat botken min báttiid eatnamiin.

Muhto lihkus gávdno ain vuodđu mis, iige leat menddo manjit.

Čalmmid rahpan

Gávdno ain nu ollu diehtu ja gelbbolašvuohta sihke geavatalččat luonddu gaskavuodain ja girjebearpmaid siste. Álbmotdásis mis lea ain máhttu ja diehtu. Dat dieđut leat dušše hui biedgguid. Lea veahá dego bardingovva, mas leat mánja duhát bihtá. Ii oktonas govvabihtás leat nu hirbmat stuorra mearkkašupmi, muhto oppalašvuhtii dat lea hui mearkkašahtti. Jus juohketaš bijašii návccaid dáid osiid gávdnamii ja bardimii, de jođánit ihtigoadášii govva min máilmmis – vaikko vel muhtun oasit livčče láhppon dahje billašuvvan.

Dan sadjái ahte duššindahkat máttuideamet gelbbolašvuođa ja navdit, ahte sin árvvut ja máhttu eai heive dálááigái ja servodahkii, nu mo mii dájvá orrot dahkamin, de jáhkán mii baicca galgat ohcat čovdosiid dálá- ja boahhteáiggi stuorra hástalusaide namalassii doppe. Sihke persuvnnaš, báikkálaš, álbmotlaš ja máilmmi dásis. Min árbedieđut ja -máhtut leat heivetuvvon ja geahččaluvvon duhátiid jagiid mielde dáppe Sámis. Jus min vierut eai livčče doaiman, de eat livčče mii sierra álbmot dál. Luonddu eavttut ja luondu ieš ii leat rievdan, dat lea ain seammá.

Dan sajis go bahkket ja mihtidit iežamet ovdáneami váldo-servodagaid mihtuid mielde, de livččii baicca geahčadit iežamet árvvuid, máhtu ja árbevieruid. Maiddá eará álgoálbmogiid. Álgoálbmotvuođas leat čovdosat ja vejolašvuođat, mat eai gávdno duoin servodagain.

Lea min geatnegasvuohta rájadit ja ealáskahttit dan gelbbolašvuođa, vai mii ja eadnámet eallit veadjit bures boahttevuođas.

Dekoloniserema lávkkit

Jus áigu álggahit dekoloniserema, de sáhttet dát leat lávkkit maiguin álgit:

Vuosttaš lávki: Kolonialismma dovddasteapmi ja áican. Ávžžutan buohkaid rabas mielain vuodjut dekolonialismma doahpaggii oahppavaš ulbmiliin.

Nubbi lávki: Bargagoahtit dainna. Juohke beaivve ja juohke oktavuodas. Dán dásis lea várra dovddastit, ahte kolonialismma govččas dovdo juohke sajis ja buot oktavuodain.

Goalmmát lávki: Go lea dovddastan, oaidnigoahtán ja bargagoahtán, de lea hukset oktasaš áigumuša.

Vuoijjatgo?

Luondduin gulataddamis lea vuoijjalaš bealli dehálaš. Iige vuoijjalašvuohta dárbbas leat miige ipmašiid: buot eallin lea bassi. Galgat vuollegašvuođain ja giitevašvuođain gudnejahttit skeaŋkkaid maid juohke sivdnáduš addá midjiide vai mii ealášeimmet – dat lea oassin dássedeattus ja vuoijjalaš oktavuoda huksemis. Ii galgga váldit eanet go dárbbasa, ja go šaddá váldit vai ieš sáhtá eallit, de galgá dan bargat ráhkisvuođain, giitevašvuođain ja vuollegašvuođain. Dán sáhtán ovdamearkan govvidit hui álkes vieru bokte man lean beassan oahppat:

“Go áiggožat muora njeaidit, de galggat álggos ákšošipmáriin dearpalit muora, vai muorra manná galmmas, amas bávččagit go de čuollagoađát.”

Dát vierru lea buorre ovdamearka das, mo olbmot leat jurddašan buot sivdnádusaid birra. Go dán vieru álgen čuovvut ja dan duohta mearkkašupmái čiekŋut, de bođii ođđa áddejupmi máilmmi ja min čanastumiid ektui. Dát smávva vierru čuvgetii munnje ođđa bálgáid ja láidestii ruovttoluotta dan áddejupmái, ahte buot gullá oktii: Olmmoš lea dássálaga buot sivdnádusaiguin, oassin luonddus, ja ahte galgá giitevašvuodain ja ráhkisvuodain dovddastit dan. Láhtte iežat eatnamiin ja birrasiin dego dat livččii guoibmát. Ráhkisvuodain ja vuollegasvuodain ovddit ja áimmahuša, dearvvašlaš ja ceavzilis duohtavuoda ovdii.

Jus dáinna bargagoahhtit, muhto fas rivatat vajáldahttit, de eat galgga jierásmuvvat. Gal de boahte háve, ja fáhkka de lea cieggan daguide. Veaháziid mielde čatnat ođđa báttiid lundui, máttuide ja buot sivdnádusaide. Lea dehálaš, ahte mii fuomášat vejolažžan ealáskahttit fas vuoiŋjalašvuoda, iežamet dáhtu, máhtu ja árbbi bokte. Kolonialisma ii galgga beassat vuottu dás cealkit.

Ovdal almmustuvvan #DatÁlgáMis-bloggás guovvamánus 2019.

Sámiid ovtastallanvierut ja daid ođasmahttin

Bekkun Hánnu Asta Mitkijá (Balto) ja
Fierranjot Kirstte Rávdná (Rauna Kuokkanen)

Elsa Laula áigge rájes leat mii sámit vuodđudan servviid ja ásahan sámedikkiid duostun dihtii hástalusaid ja rahčan dihtii iežamet birgenlági ja rivttiid ovddidemiin. Mii leat ásahan servviid nu ángirit masá juohke vejolaš áššái nu ahte muhtumat leaikkastallet, ahte sámiin lea searvi “juohke njáro geažes.” Organiseren ja ortniiduvvan searvedoaimmaid bokte leat buktán olu buori, muhto dat eai leat nákcen čovdit daid vuodđočuolmmaid, mat leat hehtten ja ráddjen mángga sohka-buolvva eallima, namalassii eana- ja resursarivttiid váilli ja áššiid, mat laktásit daidda gullelaš rivttiide. Juohke sohka-buolva lea gártan rahčat seamma áššiiguin eandaliige vuodđo-ealáhusaid ektui, numo boazodoalus ja bivddus.

Servviid ja ásahusaid lassin mii dárbbasit ođđalágan vugiid ja bargoneavvuid ohcat oktasaš vástádusaid, ja moai evttohetne, ahte mii galgat loktet ovtastallama vieruid formála sajádahkii dain arenain, gos mii leat čuohte jagi áigge hárvánan “politiikket.” Evttohetne, ahte dábálaš čoahkkinvieruideamet lassin mii sáhttit atnigoahhtit dán artihkkalis namuhuvvon ovtastallama vieruid “ođđalágan” (dahje árbevirolaš) vuohkin ohcat oktasaš dieđu, áddejumi ja čovdosiid. Moai gávnna-hetne ahte ovtastallan-doaba ja dasa gullelaš vierut vástidit eamiálbmogiid relašunalitehta prinsihpa. Relašunalitehta prinsihpa mielde gullet buot eallevaččat oktii, olmmoš lea

sorjavaš eará olbmui, eatnamis, buot dan sivdnádusain ja olles gomuvuođas. Dása gullá maid dásseárvu, mas juohkehaš lea autonomalaš dahje iešheanalaš seammás go lea oassin ollisvuođas ja gullelaš dihto kollektivitehtii. Relašunála máilmeipmárdusa dihtii eamiálbmogat dávjá deattuhit oktiigullelašvuođa ja gaskavuodaid mearkkašumi: gaskavuodat ja oktiigullelašvuohta máilmmiin, maiddái vuoiŋnalaš máilmmiin, leat olbmuid doaimmaid, vieruid ja dieđu guovddážiis. Árvvut nugo dásseadeaddu, gudnejahttin ja vuorrováikkuhus leat guovddážiis. Giella dávjá speadjalastá dáid gaskavuodaid. Moai árvaletne ahte ovtastallandoahpaga sáhtta geavahit sámi árbevirolaš ja árgabeaivve vuohkin eallit máilmeipmárdusa mielde, nugo Áillohaš maid deattuha: “luonddus lea iežas vuoidna / dat hupmá iežas giela / gulan dan / guldalan / ságastalan mu vieljaiguin mu oappáiguin / rásiiguin šattuiguin elliiguin / geđggiiguin”. Sámi árbevirolaš máilmeipmárdusa mielde eana lea fysalaš ja vuoiŋnalaš ollisvuohta, mas olmmoš lea dušše okta oassi, nu ahte buot čatnasa oktii ja leat ovtastallanosolaččat. Dás guorahalle ovtastallan-prinsihpa ja dan vieruid danin, go háliidetne oassálastit sámeservodaga huksemii ja nannet servodatságastallama, mii ovddidivččii reaidduid ja vugiid mat nanosmahttet servodatlaš buresveadjima ja oktasaččat servodathástalusaid čoavdimat.

Ovtastallanvieruid sáhtta loktet guovddáš vuohkin ovttas buvttadit ja hábmet odđa oktasaš dieđu, mii ii kánske šattaše čoahkkinnlanjas divaštaladettiin. Vaikko áššit dahje jearaldagat soitet leat justa seammát guktuin arenain (lávvu ja dollagáddi vs. čoahkkinnlanja), de leat ovtastallanvieruin máŋgii goappatlágan vuogit gulahallat ja maiddái vuolggasadji dasa, mo ovddidit ášši dan guovttelágan arenas.

Munno mielas lea dehálaš loktet ovtastallanvieruid sajádaga ja árvvu *dál*, go mis lea stuorra dárbu viiddidit iežamet

reaidočoakkáldaga otnábeai hástalusaid ovddas. Ovtastallama vieruid bokte soaitit gávdnat odđalágan vugiid soabadit, gávdnat oktasaš čovdosiid ja ovddidit buresveadjima ja servodathuksema – vugiid, maid gávdnat dahje ollašuttin ii leat vejolaš čoahkkinnlanjain, gos leat iežaslágan dábit ja vuordámušat láhttemii ja gulahallamii.

Ovtastallan ráhkada ja nanosmahtta čanastagaid olbmuide, báikkiide, eatnamii ja eará eallevaččaide. Ovtastallanvieruid bokte (numo káfe njoeremiin árranii Sáráhkái) mii ođastit ja nannet min árvvuid ja čanastagaid iežamet máttuide, árbevieruide ja vuoiŋnalašvuhtii. Ovtastallanvieruideamet nannemiin ja oahpallamiin mii nanosmahttit iežamet servodaga dekoloniserema ja buresveadjima.

Dán čálloš moai guorahalle njealji dábálaš ovtastallanvieru ja dan, mo ovtastallan sáhtta doaibmat otnábeai vuohkin ja metodan čoavdit hástaleaddji servodatáššiid. Dasa lassin suokkardetne mo ovtastallama vierut doibmet sámiid árbevirolaš soabadallanvuohkin, man mii dávjá geavahit muhto man árvvu dahje mearkkašumi mii eat álo fuomáš.

Letne válljen guorahallat dearvvahallama, fuolkkástallama, dolastallama ja káfestallama, danin go buot dát vierut leat hui dábálaččat ja árgabeaivválaččat sámiid eallimis ja dain lea ain stuorra mearkkašupmi sámeservodagas. Ovtastallama vieruin lea muhtumin maiddái vuoiŋnalaš bealli, mii soaitá báhcit muhtumiidda oaidnemeahtumin. Ovtastallamii gullá dihtomielalaš viggamuš, beroštupmi dahje hállu oktiigullelašvuođa nannemii dahje soabadeami ovddideapmái. Seammás deattuhetne, ahte ovtastallan ii mearkkaš iige gáibit ovttaoavilvuođa áššiin. Nappo mii sáhttit ovtastallat vaikko eat leaččage ovttaoavivilis.

Dearvvahallan ja fuolkkástallan

Dearvvahallanvierru čalmmustahtta gullelašvuoda. Dan bokte almmuhat iežamet ruohttasiid sihke olbmuid ja guovlluide ja beassat oahpásmuvvat earáide. Dákkár juogadeapmi ealáskahtta gullelašvuoda báttiid ja ráhkada ođđa čatnašumiid olbmuid gaskii. Go sámít dearvvahallet nubbi nuppi, de sii buorástahttalit giedaiguin nuppiideaset ja dadjet bures. *Dearvvahit*-sátni surggiida *dearvvas*-sánis, ja dearvvahit *bures*-sániin mearkkaša, ahte sávvat nubbái dearvvasvuoda ja buresveadjima. Go vuosttaš háve sámít gávnnadit, de lávejit dihtoštít gosa nubbi gullá. Eai leat dušše mánát ja nuorat, geain jerro gean nieida/gánda lea ja guđe guovllus lea eret, dan galget maiddá ollesolbmot muitalit. Dát fállá vejolašvuoda čielggadit, leatgo olmuin oktasaš fuolkkit. Dearvvahallan aktivere fuolkevuoda.

Fuolkkástallan lea vierru, mainna ovtasráđiid iskat ja suokkardit olbmuid ruohttasiid sámii sogaid ja gávnnahit, mii dal livččii mii čatná olbmo guoktá oktii. Dalle lea ovdamunni máhttit sogaid, muhto lea oalle dábálaš dorvvastit maid sohkaagirjjiide dahje boarrásut bulvii. Jos dearvvahaladettiin eai oktasaš ruohttasat gávdno, de lea vierrun maiddá guorahallat eará vejolaš oktasaš oktavuodaid ja gaskavuodaid (ovdamearkka dihtii náitalemiid, bargofierpmádagaid dahje eará oahpes olbmuid bokte). Fuolkevuolta nanne sámii ja gullelašvuoda Sápmaí.

Sogaid servodatlaš mearkkašupmi addá stuorra sogaid fámu ja sámii gilážiin gávdnojit sogalaš hierarkijiat, gos muhtin sogain lea eanet stáhtus go earáin. Dát lea sohka vuogádaga negatiiva bealli, mii sáhtta šaddat virggálaš oktavuoda in nepotisman. Dán hástalus ja eará negatiivvalaš váikkuhusaid, dego illástuvvon ovtatolbmo jávohuhttima, lea dehálaš didoštít iige dasa ja eará vejolaš negatiivvalaš beliide galgga leat čalmmehapmi.

Biologalaš fulkkiid lassín leat sámít viiddidan fuolkkástallama verddiiguin, skuvla- ja oskkuoappáiguin ja -vieljaiguin, lagas kránnjáiguin, gámmiiguin ja risváhnemiiguin. Fuolkkástallan lea nana sámii vierru priváhta diliin, muhto otne vuohttit ahte dat ii doaimma seammá viidát ja nannosit go ovdal. Mo dán vieru buriid beliid sáhtašii fievrredit mánáidgárddiide, skuvllaide, servviide ja maiddá eará eanet formála oktavuodaide? Mii sáhttit váldit málle Hawai'is, gos kanaka maoli -álbmot lea viiddidan fuolkkástallama vieruset nu, ahte buohkat, geat servet Aha Punana Leo giellaaláskahttin- ja nannenprográmmii, šaddet fulkkežin.

Báikkiid dearvvahallan lea báikkiiguin ovtastallan. Jodeettiin báikkiid čađa olmmoš sáhtta juoigat báikki dahje dearvvahit ja háleštít báikkiiguin válddáhallamiin báikenamaid jítosít. Luđiiguin lávejít maid dearvvahit eará olbmuid. Dat, gii juoigá ja máhtta nuppi olbmo luodi juoiggastit go suinna oaidnala, lokte dearvvahallama ávu ja ovtastallama árvvu. Seammás luodit muitalit sohkaoktavuodaid ja čatnašumiid birra.

Káfestallan ja dolastallan

Sámii vierru lea guossohit ainjuo káfe go olbmot bohtet galledallat. Ovdalašáigge go olbmot johte guhkes mátkkiid meahceguovlluin, lei dábálaš fállat maid biepmu guhkesmát olbmuid. Mánát maid ohppe goit káfe guossohit olbmuid jos ledje iehčanassii ruovttus.

Káfestallan ii leat dušše káfe juhkat, muhto dávjá dan váldo-funkšuvdna lea sosiála ovtastallan. Káfestallan lea sámii in vierru, mii luvve ságastallanmovtta. Káfestallan čatná min oasálaš servodatoktavuodaide, muhto mii eat šat láve vázzit dáluid mielde káfestallamin numo ovdalašáigge. Dán áigge mii baicce doallat oktavuodaid dávjá sosiála media bokte, mii

lea buktán ođđa ovtastallanvugiid muhto maiddá hástalusaid. Káfestallan ii leat liikká massán mearkašumis sámeservodagas. Mii doallat káfebottuid bargosajiin ja čoahkkimiin. Dát leat dávjá eahpevirggálaš sajít, gosa mii mángii báhcit guhkitge áigái ovttas suokkardit muhtin ášši, čuolmma dahje hástalus. Boađusin soaitá muhtimin šaddat ođđa áddejupmi.

Olbmot káfestallet dávjá meahcis dolastaladettiin. Okta dolastallanvierru lea njoorrestit guvssis dahje káffebánnos káffebinná árrangáddái ovdalگو ieža juhkat. Muhtumat dihtet ahte leat njoorresteamen Sáráhkái, gii orru árrana vuolde, muhto dát vierru daikke dan duogáš ii soaitte leat buohkaide oahpis. Sáráhká lea min veahkkevuoigna, geas lea fápmu sihke sahkanahttit ja šaddadit, várjalit ja čálgadit máná. Sáráhká namma boahdá sánis sárrat, mii máksá luovvaneami dahje sivdnideami. Káfe juohkin Sáráhkáin lea vuohki giitit su veahki ovddas ja gudnejahttit su attáldagaid. Eatnasat mis eai dáidde diehtit mo vierru njoorrestit káfe árranii laktása boarrásut árbedihtui das, man láchkai mánát bohtet dán máilbmái. Sámi muitalanárbevieru mielde sámit leat viežžan mánáid bovnna vuolde meahcis, ja sealgeeatni dahje amas áhkku lea buktán sin ruoktot. Lea mearkašahtti ahte vaikko áhkát soitet leat vajálduvvon, de vierru njoorrestit árranii káfe lea báhcán. Dán vieru sáhtta dulkot maiddái oktan ovtastallanvierrun, mainna mii nannet gaskavuodaid eatnamii ja muhtumat maiddái gudnejahttet čanastagaid min vuoinjalaš árbái.

Vaikko seremonijat ja vierut leat mánggaláganat, dain lea oktasaš ulbmil: Buktit ovdan, nannet, ođasmahttit ja ávvudit olbmo gullevašvuoda ja bálddalagaid eallima eará olbmuid lassin maid birastahtti máilmmiin. Láhi lea oassi máilmmepmárdusas man mielde meahcci addá láhiidis olbmuide jos olbmot gudnejahttet ja atnet dan árvvus – jos olbmot čuvvot dihto geatnegasvuodaid. Sosiála čanastagat gusket buohkaide, maiddái eatnamii.

Ovtastallan: árbevirolaš vuohki soabadit

Sámiid gaskkas soabadallan lea okta oassi olmmošlašvuodas ja das, mo galgá láhttet olmmožin. Olbmuid gaskasaš soabadeames lea sáhka konsensusa gávdnamis. Mii dávjá áddet boastut konsensus-doahpaga mearkašit dievaslaš ovttaoavilvuoda, mii ii leat vejolaš iige oppa sávahahtti. Konsensus ii leat bákkolaš hármonijai viggan. Konsensus baicce máksá oktasaš soahpamuša dahje áddejumi muhtin áššis, vaikko ságastallamii oassálastán olbmui livčče ain iešgudet oainnut áššis.

Norgga Stuorradiggi mearridii jagi 1968 buođđut Álttá-Guovdageainnu čázadaga. Sámit vuostálaste stáhta buođđunplánaid mánggalágan vugiiguin. 1970-logu loahpas sii lágidedje miellačájehemiid mángga báikkis ja bissehede huksensajis mašiinnaid bargagoahtimis go ráidun čohkkededje dáid ovdii. Muhtumat nealgudedje Norgga Stuorradikki olggobealdi 1981. Seamma áigge logenár sámenissona vulge bussiin máttás ja okkuperejedje stáhtaminister Brundtland kantuvrra. Vuostálastimat biste gitta jagi 1982 rádjái.

Álttá stuibmi bovtii Sámis nákkuid olbmuid gaskii, mat eai háddjen dušše álbmoga, muhto muhtin bearrašiid ja sogaid. Ollugat vuostálaste, muhto muhtumiin lei eará oaidnu ja sii dohkkehede stáhta mearrádusa. Vánhemat ja áhkuid ja ádjáid buolva balle maiddá, ahte jos sin nuorat vuostálastet ja šaddet eiseválddiid ovdii, de sii billistit iežaset boahpteáiggi. Olmmoš ii veaje bures diliin, main garra nákkut ain bohciidit soga ja bearrašiid siste. Dat bidjá olbmo headis ohcagoahtit oadjebasvuoda alces ja iežas lagamuččaide. Asta guovdu lei váttis dilli Áltá-stuimmiid áigge ja son dovddai ovddasvástádusa lávket soabadalli rollii, geahččalit buoridit gula-hallama ja buresveadjima fulkkiiguin ovtastaladettiin. Dasa ledje ovtastallanvierut nana veahkkin beassat juogadit dieđu ja áddejumi áššis, ležže dal sis káfestallamat, dolastallamat dahje

eará arenat gos deaivvadit. Ulbmil ii lean ovttaoaivilii buvttelit baicce soabadit nu, ahte beroštit earáid guldalit ja geahččalit áddet gudetguimmiideamet vuolggasajiid ja áddejumiid.

Nubbi báhkka ášši, mii lea hástalan moanaid ovttastallamiid sámeservodagas, lea homoseksualitehta. Jagis 2002 ásahedje sámi homofiillat ja lesbat iežaset fierpmádaga. Muhto ain lea stuorra hástalus oažžut muhtin olbmuid áddet homoseksualitehta ja gudnejahttit juohke olbmo rievtti eallit iežas seksuála soju vuodul. Kristtalašvuoda namas leat dubmen ja ain dubmejit dan suddun, ja maiddá homofobii ja áitá ja eastada olbmo rahpasit eallit homofiilan. Seksuála earáláganvuohta soaitá šaddat ságastallanvuložin bearrašiid siste, jos muhtin lagasolmmoš “boahťa skáhpes olggos”. Nu geavai Asta-gácci ruovttubirrasis, go 40–50 jagi dassái su fuolki dovddastii iežas homon. Kristtalaš lagasolbmot ja fuolkkit vigge hálahit su eret das. Sii dadje ahte dat lea buozalmasvuohta ja dat várra manná badjel. Asta muitá daid ollu káfestallamiid fulkkiiguin ja oahppásiiguin go nuoratgeardi ražai rievdadit vuorrasut olbmuid miellaguottuid ja oččodit buohkaid fárrui áddet, dohkkehit ja doarjut sin diliid. Dasa manne jagit, ollu káfet ja nana gierdevašvuohta, muhto vehážiid mielde vuittii soabalaš- ja olmmošlašvuohta kristtalašvuoda ránguma badjel.

Ovttastallan ii mearkkaš ahte álo leat oadjebas dilit, muhto dat eaktuda árvvusatnit nuppiid ja doalahit dássedeattu olmmošlaš gaskavuodain. Sámi ovttastallanvierut fáallet vejolašvuodaid loktet áššiid, main ii leat ovttaoaivilvuohta muhto maidda dađistaga dihtomielalašvuodain ja olmmošlašvuodain gávdnat dakkár dili, mas buohkat sáhttit joatkit ovddosguvlui. Álo ii leat sáhka soabadallamis iige buot áššiin sáhte dahje dárbbas soabadit. Ovttastallamiin soaitá leat vejolaš lasihit guktuid beliid áddejumi nuppi oainnuin, doaladumiin, ovda-gáttuin nu, ahte olggušteapmi, badjelgeahččan dahje soardin geahppána ja dohkkeheapmi lassána.

Soabadallan lea leamaš hui guovddáš árbevierru Sámis. Dasa lassin mii sáhttit oahppat eará eamiálbmogiiguin ja váldit atnui eará reaiduid, mat ovddidit soabadallama ja ovttastallama vieruid. Okanagan-álbmogis British Columbias Kanadas lea doaba *en’owkin*, mii govvida sin árbevirolaš vieru oktasaš áddejumi olaheamis. Dat lea kollektiiva proseassa, mii viggá gávdnat erenoamážit daid jienaid ja oainnuid, mat leat unnitlogus. Unnitlogu oainnut ja jienat leat dehálaččat ja dárbbaslaččat danin, go dat dárbbasuvvojit buorre stivremii, mearrideapmái ja servoša bures veadjimii. En’owkin ii leat vuohki dahkat mearrádusaid muhto gullat buot jienaid. En’owkin-vieru ulbmilin lea sihkkarastit ahte leat gullan juohke perspektiivva. En’owkin viggá dasa, ahte oassálastán olbmot leat ádden dan oainnu dahje oaivila, mii spiehkasta buot eanemusat iežas oainnus ja oaivilis, ja maiddá fáhten dan mearkkašumi. Dán láhkai earáláganvuohta šaddá mángga-bealatvuohtan, oassin oaiviliid ja oainnuid valljodagas, mas sáhtta joatkit gulahallama. En’owkin lea buorre málle soaba-deamis eará álbmogiidda, maiddá sámiide. Dat deattuha proseassa ja buohkaid oassálastima, ii loahppabohtosa dahje mearrádusa, man mángasat leat hárbjánan deattuhit. Dakkár vuohki ealáskahtta ja nanne olmmošlašvuoda árbbi, mas soabadallan lea váibmosis.

Loahppajurdagat

Čállošis letne buktán ovdan mo ovttastallanvierut leat sámeservodagas ain eallasat ja viidat anus ja mo daid čalmmus-tahttin, árvvusatnin ja ođasmahttin almmolaš arenaide lea molssaeaktun dálá čoahkinlanjaid gulahallan- ja soabadallan-vugiide. Ovttastallama vierut soitet juoba dekoloniseret min

čoahkkimastinvieruid ja fállat muhtimiidda lunddolut arenaid ja vugiid divaštallat, háhkat ođđa dieđu, soabadallat ja gávdnat oktasaš čovdosiid. Sáhka lea maiddá iežamet vieruid čiekŋalut mearkkašumis ja ávvudeamis, mii lea mávssolaš oassi dekoloni-seremis. Ávvudettiin iežamet vieruid mii seammás ávvudit min vuostálastingivrodaga ja nannet iežamet gullevašvuoda Sápmái.

Min eatnamat

Divtta álgooasi lea čállán Fierranjot Kirste (Paltto) ja loahpa Jalvi Niillas (Holmberg)

Min eatnamat

min čázit

min áibmu ja min albmi

leat oaidnán buot

Sii leat eallán buot

Sii dihtet buot

Sii leat cieggan min varrii

sii dolvvodit min julggiid

sii máddariid bálgáid midjiide čujuhit

Sii leabbasit min birra muohttin

sii gidđudit guovssahasaid jienahis illun

sii leat láđasmánnu

beaivvážá ihtin skápma maŋŋá

Sii šávvet hilljánis arvin

báfaidit bajándáلكin

Sii leat idjagerbmot borgemánus

dakŋasiid sánit čakčamánu čáhppesmuorjjis

Sii leat vuosttas buollašat

šearádat gidđadálvve

bohcco doalvi

goargŋu luosa rábbeš

Sii leat min givrodát
jogaid oivožiin
bálgáideamet guhkodagas
goržžiideamet šávas
legiid šattolašvuodas
duoddariid guorba juovain

Sii leat min givrodát
min ruohttasat
min álgu ja min loahppa
Sii leat min varas
Sii leat min daguin
Sii, viiddis eatnamat ja čázit
sii muitalit buot

Sii leat eallán buot
sii leat oaidnán buot
sii dihtet buot

Ja de mahkáš buorebut diehtit
ja de mat oaidnit guhkkelii
go sii!

Na de mat jáhkkít
ahte mearat luitet johkanjálmmiide
guoikkat boršet oivožiidda
jogat gorgnot jávrrážiidda!

Jáhkkítgo mii
ahte jávrečáhci bohkasa
gáldoráigge eatnan vuollai
ja eatnan vuolde buot galgá bajiduvvot
čalmmehuvvan čalmmi niestin?

Min eatnamat
min čázit
min áibmu ja min albmi
sii leat eallán buot
sii leat oaidnán buot
sii dihtet buot

Dan dovddasteapmi
dat álgá mis

Dan gudnejahttin
dat álgá mis

Dan basuheapmi
dat álgá mis

Dikta lea ovdal almmustuvvan #DatÁlgáMis-bloggá guovvamánus 2019.

Čállit

Heikka Jovsset Juha Anne-Maria, Anne-Maria Magga, lea eret Heahtás, Eanodagas. Son bargá dutkin Lappi universitehtas.

Bekkun Hánnu Asta Mitkijá, Asta Balto, lea šaddan Fárpenjárggas, Kárášjogas. Son lea eallinági ovddidan sámí oahpposuorggi ja skuvlejumi buot oahppodásiin.

Doavtter-Aino Aura, Aura Mari Pieski, lea eret Ohcejoh'njálmis. Son lea oahpaheaddji, servodatberošteaddji ja oahppomateriáladuojár.

Skuvllaalbmá Áslat Niillas Áslat, Áslat Holmberg, lea Njuorggámis Deanuleagis eret. Son lea Sámiráđi presideanta ja bargá earret eará eamiálbmotrivttiin ja árbedieđuin.

Beaska Niillas lea Hilláguras eret. Son lea duojár, bivdi, olmmošriekteaktivista ja neavttár.

Fierranjot Kirste, Kirste Paltto, lea sámeielat oahpaheaddji ja girječálli guhte lea čállán mánáidgirjiid, novellaid, romanaid, divttaid, čájalmasaid ja earálagan artihkkaliid.

Jalvvi Niillas, Niillas Holmberg, lea bajásšaddan Ohcejoh'njálmis, muhto gullá vuolleliidda Detnui. Son lea musihkkár, girje- ja filbmačálli.

Biehttára Juhána Ovllá-Ánte, Oula-Antti Labba, lea eret Eanodagas. Son bargá Suoma riekteministeriija demokratiija- ja válgaovttadagas erenoamášáššedovdin.

Fierranjot Kirstte Rávdná, Rauna Kuokkanen, lea Deatnogáttis, Fierranjogas eret. Son bargá Lappi universitehta arktalaš eamiálbmotdutkanmuša dutkanprofessoran Roavvenjárggas.

Doavtter-Piera Suvi Máret, Suvi West, lea badje-deatnolaš ja gullelaš Biennáš- ja Niillásaš-sogaide. Son lea filmadahkki ja máinnasteaddji.

Olggošgovvadahkki

Čiskke Jovsset Biret Hánssa Outi, Outi Pieski, lea Sámi govva-dáiddár Dálvadasas. Son bargá installašuvnnaiguin, govvanjuohtamiin ja servodatdáiddalaš prošeavttaiguin, maid dávjá gullá árbevirolaš duodji. Son giedahallá dáidagiinnis eamiálbmogiid vuoigatvuođaid, dekoloniserema ja luonddu ja kultuvrra gaskavuodaid.

Bearbmagova dieđut: Outi Pieski, AAhka, 2023, hámus almmolaš dáiddabargui Ušlu ođđa ráđđehusgoartilii, gárvvis loahppajagis 2025. Diŋgojeaddji: Koro – Dáidda almmolaš lanjain. AAhka čájeha eatnama juridihkalaš persovdnan: Sámis olu bassi várit gohčoduvvojit namain Aahka, Áhkká.

AAhka lea feminiidna várjaleaddji vuoignja, mii orru eatnan vuolde. AAhka lea sámí nisu gii čohkkái Norgga stáhtaministara kántuvrras 80-logus Áltta stuimmiid áigge. AAhka lea nuorra eatnamiid suodjaleaddji gii čuožžu ovddimus ráiddus ja suddje eatnamiid industriijalaš eanageavaheami vuostá. AAhka lea áhkut geat cevzet boahpteáiggis árbevirolaš máhtuiguin ja ođđa teknologalaš dieđuiguin.

Sámesiiddaid kárta lohkanráva

*Luobbal Sámmol Sámmol ságastalai Doavtter-Aino Aurain (Pieski)
Áibmejogas 12.7.2022, man vuodul Aura lea čállán dáid rávvagiid.*

Elle Hánssa sárgon kárta sámesiiddaid rájain lea álmuhuvvon vuosttas háve Sámi Atlas (1996) girjjis. Luobbal Sámmol Sámmol lea čohkken kárta siidarájáid mánggain sierra girjjálaš gálduin, mat leat čállon iešguđege áiggis. Siiddaid namat leat davvisámegiela heivehusat, eaige buot namat leat justa dan hámis goassige geavahuvvon. Muhtumat leat njulgestaga árvádusalárganat, go dieđut siiddain mannet čálalaš historjjá duohká. Muhtun namat fas leat šaddan mángga mohki bokte, go gielat leat jávkan ja nuppit boahtán sadjá. Ovdamearkka dihtii "Soađegilli" lea álgoálggus jorgaluvvon giemasámegiela suomagillii ja suomagiela fas davvisámegillii. Juohke dáfus jorgalus lea seilon rattát ja danin guovllu lea jierpmálaš gohčodit Soađegili siidan. Rattát seilon jorgalusnamain iešguđege guovlluin sáhtá vuohttit, ahte mánggagielalášvuohta lea leamašan muhtinlágan norbman miehtá Sámi.

Lea váttis dadjat goas sámesiiddaid leat vuodđudan. Muhtin siidanamat leat leamašan dieđus jo 1300-logus. Ášši lea goitge vehá eahpečielggas, go ii leat albma diehtu makkár gielaláš normeren ráđđii ovdamearkka dihtii riddoguvlluin dien áigge. Siiddat leat álgoálggus gárggiidan unna čohkiin. Kárta govvida muhtun láhkai siiddaid manimus áiggiid, go dat ledje

šaddan issoras stuorisin. Stuorra siiddain ledje kártii merkejuvvon dálve- ja geasseorohagaid lassin sihkkarit eanetge go dušše fal okta guovddáš. Boares siidaráját manne vehá mo deive, eaige dat leat dänge kárttas nu dárkki. Siiddain ledje ovdamearkka dihtii oktasaš guollečázit, mat eai vuhtto kárttas. Girjjálaš gálduid mielde Guoládagas Njuohttejoysiidda olbmot fitne gitta Njuohttejohnjálmmis bivddus. Maiddái muhtun oassi Deanu čázadagas leamašan Ohcejoga ja Várjjat siiddaid oktasaš mádjitjohkan. Bohccuid ja boazojohkima birra ii leat olus historjjálaš diehtu. Vaikko dat ii boađe ovdan girjjálaš gálduin, de árvalusaid mielde siseatnansiiddat leat maiddái johtán mearragáddái. Navdosiid mielde ovdamearkka dihtii Ohcejoga siiddas sáhtii leat muhtun vuotna- dahje luoktačiega eaiggáduššange dolin.

Lea issoras váttis máhcahit dološ sámesiiddaid dili kártii. Muhtun guovlluin dat lea áibbas veadjemeahtun. Oppalaččat sáhtá goitge jurddašit, ahte sámedilli leamaš dolin ovdamearkka dihtii Ruota gátti miehtá nugo kártii lea hábmejuvvon. Vel 1700-logus Norgga riddoguvllut máttasámis davás ledje ain nannosit sámevuovllun. Muhtin sajiin siidavuogádat lea eallán gitta 1900-lohkui ja geavadis muhtinlágan bázahusat das leat eallán gitta 2000-lohkui.

Gáldu

Mathisen, Hans Ragnar, Samuli Aikio, Anders Henriksen: *Sámi Atlas – geografálaš ja historjjálaš kárttat*. Romssavárdu: Keviselie, 1996.

